

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ПОПОВА Інна Вадимівна

УДК1:37]:504

**ОСВІТНЯ ПАРАДИГМА
ЕКОБЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ
ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА**

09.00.10 – філософія освіти

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Науковий консультант:
АНДРУЩЕНКО Віктор Петрович,
член-кореспондент НАН України,
академік НАПН України,
доктор філософських наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКОБЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	19
1.1. Екологічна проблематика трансформаційного суспільства у ретроспективі філософського дискурсу.....	19
1.2. Детермінації екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства: сутність, структура, чинники.....	27
1.3. Трансформаційне суспільство як середовище екобезпечного сталого розвитку: поняттєво-категоріальний апарат.....	40
1.4. Методологічні засади екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства.....	58
Висновки до першого розділу.....	66
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ ЕКОБЕЗПЕЧНОГО СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА У ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ОСВІТИ ХХІ СТОЛІТТЯ.....	71
2.1. Специфіка вирішення екологічної проблематики в індустріальному суспільстві.....	71
2.2. Формування освітньої парадигми сталого екобезпечного розвитку.....	79
2.3. Місце і роль екологізації освітнього процесу як головне завдання модернізації освіти ХХІ століття.....	87
Висновки до другого розділу.....	107

РОЗДІЛ 3. ЕКОЛОГІЧНІ СТАНДАРТИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ КОМПАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ ТА ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ЕКОБЕЗПЕЧНОЇ ОСВІТИ У ВІТЧИЗНЯНИЙ ОСВІТНІЙ ПРОСТІР.....112

3.1. Міжнародні виміри стратегії освіти сталого розвитку суспільства в контексті сучасної екологічної політики.....112

3.2. Компаративний аналіз міжнародних та національних освітніх стандартів екобезпечного сталого розвитку у напрямі гармонізації відносин «людина-природа».....137

3.3. Екологічні стандарти як необхідна умова імплементації зарубіжного досвіду освіти екобезпечного розвитку у вітчизняний освітній простір.....157

Висновки до третього розділу.....183

РОЗДІЛ 4. ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНІ ВИМІРИ ТА МЕХАНІЗМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОБЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....187

4.1. Значення екологічної освіти для процесу формування культури екобезпечного сталого розвитку трансформаційного суспільства.....187

4.2. Місце та роль екологічного виховання в системі освітньої діяльності як чинник цивілізаційного розвитку суспільства 200

4.3. Напрями формування екологічної культури як чинник екобезпечного сталого розвитку суспільства на основі принципів коеволюції (ноосфери).....230

4.4. Формування механізмів інформаційного забезпечення та управління процесами екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства.....255

Висновки до четвертого розділу.....277

РОЗДІЛ 5. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕКОБЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....281

5.1. Інструменти державного регулювання екобезпечного розвитку України як організаційно-правова засада формування екологічної відповідальності.....281

5.2. Екологічне право та його роль в екобезпечному розвитку морально-аксіологічного підґрунтя трансформаційного суспільства.....299

5.3. Умови подолання екологічних криз як праксеологічної засади екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства 347

5.4. Напрями модернізації парадигми екологічної освіти України як основи державної екобезпечної політики трансформаційного суспільства.....364

Висновки до п'ятого розділу.....371

ВИСНОВКИ.....374

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 382

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. По-перше, екологічна проблематика у сучасному світі постає як вкрай важлива, що потребує концентрації науково-теоретичних і практичних зусиль для вирішення її нагальних проблем. Природне середовище є найбільш важливим ресурсом існування людини у глобалізованому суспільстві, в якому поглиблюється планетарна екологічна криза, близька до катастрофи, яка примушує уряди всіх країн терміново і адекватно реагувати на її виклики. По-друге, в сучасному світі, на жаль, з'явилися ряд негативних загальносвітових соціальних тенденцій, основним джерелом яких є перемога і зміцнення в глобальному масштабі філософії споживацтва, гонитва за прибутком та задоволення потреб як головних критеріїв «розвитку», не дивлячись на зростання екологічної кризи і перспективу вичерпання природних ресурсів. Статистика засвідчує, що майже 10% території України перебуває у стані глибокої екологічної кризи, що загрожують здоров'ю і життю людей; ситуація на Південно-Східних територіях України загострює екологічну проблематику, так як нищиться природне та соціокультурне середовища, які стають непридатними для життя людей. В цих умовах екологічна безпека не може розглядатись як питання другого чи третього плану, тому потребує негайного втручання. По-третє, для вирішення проблем екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства, чинників його розвитку слід сприяти оптимізації цих процесів, що потребує формування освітньої парадигми екобезпечного сталого розвитку та екологізації освіти як головного соціального завдання сучасності. По-четверте актуальність теми обумовлена тією обставиною, що сфері освіти належить визначальна роль в процесі побудови екобезпечного суспільства трансформаційного суспільства, оскільки освіта закладає не лише професійні навички, але й основи аксіології і праксеології, етичні та духовні основи. По-п'яте, актуальним є дослідження не лише адаптації системи освіти власне як соціального інституту до проблем глобалізованого світу, але і як одного з

основних чинників забезпечення сталого розвитку суспільства, його адаптації до змін, що відбуваються. По-шосте, має відбутися революція в свідомості мільйонів людей, що потребує з необхідністю формування екологічної культури, екологічної свідомості, екологічного мислення, соціально-відповідальної поведінки як керівників, так кожного громадянина, що відтворює екологічну відповідальність як сукупність ментальних і когнітивних програм поведінки і мислення. По-сьоме, актуальним є компаративний аналіз національних та міжнародних освітніх стандартів екобезпечного розвитку, імплементація зарубіжного досвіду у вітчизняний освітній простір та організаційно-правові засади екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства, так як будь-яка затримка, затягування чи відсторонення від екологічної проблематики загрожує незворотними процесами. Все це обумовлює особливу актуальність соціально-філософського дискурсу освіти як чинника забезпечення сталого розвитку суспільства, побудови моделі даного процесу, дослідження концептуальних уявлень про освіту як в глобальному масштабі, так і на рівні окремо взятої країни.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Стан розробки освітньої парадигми екобезпечного розвитку знайшов своє відображення у філософсько-методологічних дослідженнях, розпочинаючи з аналізу екології як науки природничого циклу, яка вивчає взаємозв'язки організмів та їх угруповань з довкіллям, зміну цих зв'язків внаслідок зростаючого техногенного впливу на всі сегменти біосфери.

Перший напрямок робіт – аналіз екологічної проблематики, що досліджується, сягає творів таких знаменитих природодослідників, як Ж. Бюффон («Природна історія»), Ч. Дарвін («Подорож натураліста навколо світу»), О. Гумбольдт (кліматологія), Е. Геккель (вперше водить поняття «екологія»), К. Лінней («Економія природи»), К. Мебіус («біоценоз»), К. Тімірязєв («біономія») та інші, які обґрунтували потребу пріоритетної підтримки екологічної стабільності біосфери як глобальної екосистеми. У ХІХ столітті питаннями екології займалися такі відомі вчені, як: М. Вебер

(«Людство та екологічний імператив»), В. Вернадський («Біосфера»), В. Едвардс («Вплив фізичних агентів на життя»), Ж. Ламарк («Філософія зоології») та інші.

Другий напрямок – аналіз проблем освітньої парадигми екобезпечного розвитку, пов'язаний з початком ХХ століття, проблематика якої розглядалася у працях П. Дювіньо («Екологічний синтез»), Р. Даžo («Основи екології»), Ю. Одум («Екологія»), А. Тенслі (вперше з'являється поняття «екосистема»). Аналіз екологічної проблематики, загострення якої являє загрозу існування людства, пришвидшили діячі так званого «Римського клубу». У. Беренс, Е. Вайцеккер, Е. Ласло, Д. Мідоуз, М. Месарович, Е. Пестель, А. Печчеї, Я. Тінбенген, Дж.Форрестер та інші, які підкреслювали, що невідповідальне ставлення до проблем екологічної безпеки може обернутись катастрофою, яка приведе до розпаду і ліквідації людської цивілізації як такої. У своїх працях вони сформували сучасну екологічну парадигму розвитку людства.

Третій напрямок – аналіз освітніх аспектів у структурі екобезпечного розвитку суспільства як конкретних соціокультурних, гуманістичних та освітніх проєктів, представлених у філософських працях Т. Андрущенко, А. Абрамової, Г. Берегова, А. Бойко, Н. Бугайової, М. Бургіна, В. Вашкевича, В.Воронкової, Е. Герасимової, О. Джури, Д. Дзвінчука, О. Кивлюк, С. Клепка, Н. Кочербей, С. Крилової, С. Куцепал, Н. Лавриченка, М. Левшина, В. Покася, І. Предборської, Т. Розової, О. Удада, В. Сластьоніна, І. Суботіної, А. Ярошенко та інших.

Четвертий напрямок робіт – аналіз проблематики екобезпечного розвитку в контексті етичного та аксіологічного напрямів, якою у певний часовий період займалися наступні вчені, зокрема: К. Апель, Е. Агаці, М. Бауер, З. Бауман, Е. Вілсон, О. Гомілко, В. Гончаров, М. Каган, М. Кисельов, С. Кримський, А. Маслоу, Д. Мідоуз, О. Молотова, С. Морозов, Й.Рандерс, Л.Сидоренко, А. Урсул, А. Фомічев та інші.

П'ятий напрямок робіт, завдяки яким відбувся конструктивний пошук методів та засобів вирішення проблем екологічної небезпеки, це роботи таких вчених, як В. Акопян, Н. Александрович, В. Андрущенко, Л. Большак, О. Варго, Т. Гардашук, Г. Губенко, В. Крисаченко, І. Лесников, О. Лукаш, Г. Науменко, Н. Семенюк, Г. Таран, А. Толстоухов, М. Хілько, В. Онопрієнко, Т. Черноштан, Г. Ярчук, Л. Юрченко та інші.

Разом з тим, не зважаючи на досить помітну кількість наукових публікацій, не всі аспекти, пов'язані з розумінням гостроти екологічної небезпеки, засобів та можливостей її вирішення, зміцнення екологічної безпеки громадян, досліджені достатньо повно. Існує низка проблем, які потребують додаткового вивчення. До них, зокрема, відносяться теоретико-методологічні засади дослідження філософії екобезпечного розвитку (поняття «екобезпечного розвитку суспільства», глибина і структура загроз нинішньої екологічної ситуації у світі і в Україні, людський фактор екобезпечного розвитку, політика екобезпечного розвитку в українському суспільстві тощо). Формування у особистості (і у суспільства загалом) свідомості, компетентності, культури здійснення власної екобезпечної життєдіяльності першочерговим і невідкладним завданням сучасного екобезпечного розвитку. Враховуючи актуальність та недостатньо повну її розробленість, авторка обрала у якості предмета самостійного дослідження вплив освітньої парадигми на реалізацію екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Філософські засади єдності гуманітарних, природничих і технічних завдань в освіті сучасного вчителя» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України №732 від 27 жовтня 2006 р. та входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М.П. Драгоманова, що

затверджено рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 22 грудня 2006 р.).

Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 3 від 24 жовтня 2013 року).

Мета дисертаційного дослідження полягає в концептуалізації освітньої парадигми екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства.

Зазначена мета зумовила необхідність розв'язання **таких завдань**:

- здійснити експікацію екологічної проблематики трансформаційного суспільства у ретроспективі філософського дискурсу;

- проаналізувати чинники детермінації трансформаційного суспільства та розробити понятійно-категоріальний апарат трансформаційного суспільства як середовища екобезпечного сталого розвитку;

- визначити методологічні засади екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства;

- виявити специфіку екологічної проблематики в індустріальному суспільстві та її вплив на формування освітньої парадигми екобезпечного розвитку;

- розкрити місце і роль екологізації освітнього процесу як головне завдання модернізації освіти ХХІ століття;

- з'ясувати міжнародні виміри стратегії освіти сталого розвитку суспільства в контексті екологічної політики та здійснити компаративний аналіз міжнародних та національних освітніх стандартів екобезпечного сталого розвитку у напрямі гармонізації відносин «людина-природа»;

- проаналізувати екологічні стандарти як необхідну умову імплементації зарубіжного досвіду освіти екобезпечного розвитку у вітчизняний освітній простір;

- обґрунтувати значення екологічної освіти для процесу формування культури екобезпечного сталого розвитку трансформаційного суспільства та

виявити місце і роль екологічного виховання в системі освітньої діяльності як чинника цивілізаційного розвитку суспільства;

- визначити напрями формування екологічної культури як чинника екобезпечного сталого розвитку на основі принципів коеволюції (ноосфери);

- сформувати механізми інформаційного забезпечення та управління процесами екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства;

- сформувати інструменти державного регулювання екобезпечного розвитку України як організаційно-правової засади формування екологічної відповідальності;

- розкрити суть екологічного права та його роль в екобезпечному розвитку морально-аксіологічного підґрунтя трансформаційного суспільства та умови подолання екологічних криз як праксеологічної засади екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства;

- розробити напрями модернізації парадигми екологічної освіти України як основи державної екобезпечної політики трансформаційного суспільства.

Об'єкт дослідження – освітня парадигма екобезпечного розвитку як динамічний процес.

Предмет дослідження – вплив освітньої парадигми на реалізацію екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства.

Методологія дослідження. Специфіка дослідження визначила необхідність використання теоретичних конкретних методів дослідження: аналізу та синтезу, абстрагування, порівняння та зіставлення, а також інтерпретації, узагальнення та концептуалізації. В основу даного дослідження покладені принципи об'єктивності та цілісності, історизму та розвитку, системності та інші. При написання дисертації автором використані комплексні методи дослідження, що дозволило забезпечити обґрунтованість і достовірність наукових результатів, їх практичну спрямованість. Крім того, для з'ясування специфіки постановки окремих питань в дисертації використано: діалектичний метод; історико-генетичний метод; метод системного та компаративного аналізу. Частково нами використовувались і

такі методи як структурно-функціональний, аналітико-прогностичний, герменевтики, міждисциплінарного підходу та інші. Застосування зазначених методів дослідження дозволило цілісно і ґрунтовно розкрити досліджувану проблематику в контексті історичної та соціокультурної еволюції, у взаємозв'язку концептуальних засад, принципів та чинників, засобами теоретичного системного аналізу суперечностей та моделей перспективного розвитку суспільства. Треба відзначити, що вибір методів пов'язаний і з його безумовним міжпредметним характером, так як для досягнення поставленої мети та реалізації конкретних завдань були використані результати наукового пошуку, отримані не тільки у філософії освіти, а й в соціальній філософії, екології, аксіології, антропології, культурі, педагогіці. Таким чином, філософія освіти виступає як атрибут інтегративного підходу, який у поєднанні з іншими прийомами філософського аналізу уможливорює виявлення провідних чинників концептуалізації освітньої парадигми екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства в контексті взаємопов'язаних суспільних процесів, що визначили необхідність залучення освітніх факторів для осмислення екологічної проблематики в сучасній практичній філософії.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що в ньому концептуалізована освітня парадигма, яка уможливорює реалізацію завдань екобезпечного розвитку сучасного трансформаційного суспільства.

Вперше:

- здійснено експлікацію екологічної проблематики трансформаційного суспільства у ретроспективі філософського дискурсу, яка пов'язана з дослідженням взаємозалежності між людиною, конкретним суспільством і просторово-соціальним середовищем. Усвідомлення загострення екологічного ситуації, як в Україні (східні регіони), так і в світі взагалі, потребує переходу до вирішення нових проблем та завдань життєдіяльності та існування людини. Дослідження екологічної проблематики у філософському дискурсі доводить, що від системи освіти залежать можливості її впливу на духовні та етичні пріоритети держави і особи, що потребує вироблення стратегії

стабільного суспільного розвитку та становлення того комплексу ідей та концепцій, що складають основу сучасного розуміння екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства;

- розкрито місце та роль екологізації освітнього процесу як головного завдання модернізації освіти XXI століття у напрямі досягнення екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства, в контексті якого екологічна освіта озброює людину необхідними знаннями про особливості взаємодії людини, суспільства і природи, визначає вплив на них антропогенних факторів, що породжують несприятливі наслідки. Сам процес формування екологічної освіти вважається цілеспрямованим за умови реалізації освітніх і виховних екокультурних цілей і завдань. Екологічну культуру визначено як цілісну систему, яка детермінована екологічними знаннями, мисленням, культурою екологічно оправданих вчинків, що характеризуються ступенем їх перетворення у щоденну норму поведінки та діяльності;

- обґрунтовано значення екологічної освіти для процесу формування культури екобезпечного сталого розвитку трансформаційного суспільства та виявлено місце і роль екологічного виховання в системі освітньої діяльності як чинника цивілізаційного розвитку суспільства. Складовими екологічної освіти для процесу формування екобезпечного сталого розвитку трансформаційного суспільства повинні бути: 1) розвиток та підвищення екологічної культури і освіти всіх верств населення. 2) всебічна освіта на базі різних систем світосприйняття та їх раціонального використання в ім'я максимальної самореалізації особистості. 3) закріплення у суспільстві усвідомлення того, що природні багатства не безмежні, а сучасне суспільство не має права жити за рахунок майбутніх поколінь.

- проаналізовано екологічні стандарти як необхідну умову імплементації зарубіжного досвіду освіти екобезпечного розвитку у вітчизняний освітній простір, що сприяють формуванню концепції сталого розвитку, націленої на комплексне врахування трьох найважливіших аспектів

навколишнього середовища - збереження природи, розвитку суспільства й економіки. Така освіта повинна забезпечити можливість участі кожної людини у вирішенні й попередженні соціо-еколого-економічних проблем;

- розроблено напрями модернізації парадигми екологічної освіти України як основи державної екобезпечної політики трансформаційного суспільства, в основі якої збалансовано-гуманістичний тип розвитку суспільства з врахуванням інтересів майбутніх поколінь, орієнтація на всебічний розвиток особистості та культивування біосфери, подолання деструкції об'єктів природи, оточуючого середовища та формування управлінських механізмів, які зможуть впливати на виникнення нових ефективних структур стабільного розвитку соціуму.

Уточнено:

- методологічні засади екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства, націленого на спрямування екологічного розвитку освіти, що уможливило відповідне структурування та систематизацію методів, підходів і принципів, що розкривають зміст, основні завдання, засоби, методи реалізації екологічної освіти через призму дотримання екологічних викликів та вимог сучасності, як складової освітньої парадигми екобезпечного розвитку суспільства та забезпечення екологічної безпеки;

- напрями формування екологічної культури як чинника екобезпечного сталого розвитку на основі принципів коеволюції (ноосфери), в контексті яких коеволюційна складова антропоекологічної освіти актуалізує перегляд ставлення до природи на всіх рівнях управління, змушує змінити стиль діяльності керівників та їх відношення до природи, можливість переоцінки життєвих цінностей та вироблення ноосферних імперативів поведінки, що передбачає нові взаємовідносини людини з природою, соціумом, культурою;

- чинники детермінації трансформаційного суспільства та розроблено понятійно-категоріальний апарат трансформаційного суспільства як середовища екобезпечного сталого розвитку, в контексті якого трансформаційне суспільство визначено як суспільство докорінних змін,

процес набуття суспільством нових рис, які відповідають вимогам часу, перетворення форм і змісту суспільного життя, його інституційної сфери, норм, цінностей, ментальності та інших соціокультурних сторін соціуму. Ядром стійкості суспільства є освіта, що формує духовно-етичні та духовно-моральні цінності, що представляють весь комплекс практичних знань і умінь, включаючи і технології, направлені на забезпечення екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства;

- механізм інформаційного забезпечення та управління процесами екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства, в основі якого ефективність надання інформації щодо екологічної ситуації, тенденцій її розвитку та відповідних загроз, можливостей та завдань мінімізації та вирішення, що визначається функціонуванням державної системи моніторингу довкілля, та включає: екоінформаційні бази даних, кадастрові системи інформаційного контролю стану природного середовища та природних ресурсів; міжнародні екоінформаційні системи глобальних спостережень за станом окремих підсистем біосфери; геоінформаційні системи управління використання природних ресурсів; екоінформаційні системи забезпечення обґрунтованих управлінських рішень;

- інструменти державного регулювання екобезпечного розвитку України як організаційно-правової засади формування екологічної відповідальності, що приводять до сталого розвитку, під яким слід розуміти економічне зростання та недопущення нанесення непоправної шкоди природі – першооснові існування людства, його здорового фізичного і духовного розвитку в довгостроковій перспективі, що і є основою екологічної освіти екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства.

Отримало подальший розвиток:

- виявлення специфіки екологічної проблематики в індустріальному суспільстві та її вплив на формування освітньої парадигми екобезпечного розвитку, яка зводиться до того, що сучасна епоха поставила перед освітою принципово нові завдання у зв'язку з тим, що загострення глобальних

проблем, які все більше загрожують знищенню людства, потребують суттєвих змін освітньої парадигми екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства, що потребує формування нового типу практичного світогляду, який і визначає цю стратегію;

- з'ясування міжнародних вимірів стратегії освіти сталого розвитку суспільства в контексті екологічної політики та здійснення компаративного аналізу міжнародних та національних освітніх стандартів екобезпечного сталого розвитку у напрямі гармонізації відносин «людина-суспільство» з огляду на сучасні реалії, пов'язані з глобалізацією й модернізацією освіти, які потребують подальшого пошуку концепцій та моделей екобезпечного розвитку та існування суспільства.

- суть екологічного права та його роль в екобезпечному розвитку морально-аксіологічного підґрунтя трансформаційного суспільства та умови подолання екологічних криз як праксеологічної засади екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства, в основі яких вивчення рівня, суперечностей та їх мінімізації у полі нормативно-правового забезпечення екобезпечного розвитку українського суспільства як основи державної екологічної політики. Суттєвий вплив на розвиток екологічного права мають дослідження стану законодавчого регулювання даної сфери суспільних відносин, а також упорядкування екологічного законодавства та його удосконалення.

Теоретичне та практичне значення дослідження визначається тим, що в ньому обґрунтовані чинники, визначені ресурси, запропоновані механізми та технології екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства, зокрема українського, відповідно до концептуальної моделі сталого розвитку людства. Автором доведено, що екобезпечний розвиток суспільства досягається в результаті сукупної взаємодії різноманітних життєвих чинників, найбільш вагомими серед яких є: характер способу життя, загальна спрямованість виробництва та споживання, рівень культури особистості, екологічна спрямованість свідомості, зокрема, громадської думки, інформованості людей

щодо стану справ у екологічному вимірі, екологічної обізнаності тощо. Людина має достеменно знати не тільки про загальний екологічний стан навколишнього середовища й екологічні загрози, які є або можуть виникнути у перспективі, але й бути компетентною щодо їх застереження та вирішення. Важливим у цьому плані є рівень екологічної спрямованості освіти. У науковому полі важливим є обґрунтування автором екологічних стандартів розвитку освіти трансформаційного суспільства, технологій та напрямів формування культури екобезпечного розвитку засобами освіти, його інформаційного забезпечення. Безпосереднє теоретичне і практичне значення має висновок щодо необхідності забезпечення процесу формування і реалізації екологічної свідомості людей як соціальне завдання. Таке ж значення має проведений в дисертації аналіз нормативно правовий супровід (забезпечення) екологічної освіти та його вдосконалення, а також компаративний аналіз систем екологічної освіти у провідних країнах європейського простору та їх значення для України. Дисертаційне дослідження може бути використаним у навчальному процесі та виховній діяльності, зокрема з метою формування у молоді та студентів екологічної культури. Матеріали дослідження можуть бути використані у спецкурсах для студентів усіх спеціальностей, зокрема «Філософія екології», «Екологія людини», «Екологічна культура», «Екологічна етика», «Екологічне виховання та екологічна освіта», «Екологічна політика», «Екологічна психологія».

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійної науково-дослідної роботи автора. Основні положення й висновки дисертації розроблені автором особисто і знайшли відображення у його наукових публікаціях. Кандидатська дисертація на тему «Обґрунтування ефективних способів гідролізу інуліну цикорію та використання гідролізатів в харчових технологіях» була захищена в 2008 року, її матеріали в тексті дисертації не використовувались.

Апробація дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювались на засіданні кафедри соціальної

філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також доповідалися у виступах на секційних засіданнях низки міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій, круглих столів та семінарів, зокрема: Міжнародна науково-практична конференція «Новітні технології, обладнання, безпека та якість харчових продуктів: сьогодення та перспективи» (м. Київ, 2010 р.), X Міжнародна науково-практична конференція «Технології та продукти здорового харчування. Функціональні харчові продукти» (м. Москва, 2012), Міжнародна науково-практична конференція «Освітня політика держави: філософія, методологія, практика» (м. Київ, 2013 р.), VII Міжнародна науково-практична конференція «Педагогіка вищої школи: методологія, теорії, технології» (м. Київ-Ялта, 2013 р.), Міжнародна конференція «Освіта в контексті ціннісних орієнтацій» (м. Кишинів, 2013 р.), «The Second North and East European Congress on Food NEEFood» (м. Київ, 2013 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Ціннісні орієнтації та світоглядні позиції людини в контексті сьогодення» (м. Київ, 2013 р.), Всеукраїнська науково-методична конференція «Виховна робота у ВНЗ - невід'ємна складова підготовки висококваліфікованих фахівців: традиції та новаторство» (м. Київ, 2013 р.), III Міжнародна науково-практична конференція «Наукова еліта у розвитку держав» (м. Київ, 2014 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Оздоровчі харчові продукти та дієтичні добавки: технології, якість та безпека» (м. Київ, 2014 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми хімії та хімічної технології» (м. Київ, 2014 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Політика і духовність в умовах глобальних викликів» (м. Київ, 2014 р.), Всеукраїнський науково-методичний семінар «Інноваційні технології в дошкільній освіті України» (м. Київ, 2013-2015 р.), Міжнародна наукова конференція «Імплементация сучасних технологій навчання у навчальний процес» (м. Київ, 2015 р.), Міжнародна науково-практична конференції «Людиновимірність гармонізації культурно-освітнього простору майбутніх педагогів: наукові досягнення і перспективи»

(м. Мелітополь, 2015 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки: механізми реалізації та управління» (м. Київ, 2015 р.), XI Всеукраїнська наукова on-line конференція студентів, магістрів та аспірантів «Сучасні проблеми екології» (м. Житомир, 2015 р.), II Міжнародна науково-практична конференція «Якість і безпека харчових продуктів» (м. Київ, 2015 р.) тощо.

Публікації. Основні результати дослідження відображені у 24 наукових публікаціях, з яких: 1 одноосібна монографія (21,04 друк. арк.), 19 - наукових статей, опублікованих у вітчизняних фахових виданнях з філософських наук, 4 - статті у зарубіжних наукових журналах та виданнях України, які включено до наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів (18 підрозділів), висновків і списку використаних джерел у кількості 388 найменувань на 44 сторінках. Загальний обсяг роботи – 425 сторінок, основна частина – 381 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКОБЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

У першому розділі здійснено експлікацію екологічної проблематики трансформаційного суспільства у ретроспективі філософського дискурсу; проаналізовано чинники детермінації трансформаційного суспільства та розроблено понятійно-категоріальний апарат трансформаційного суспільства як середовища екобезпечного сталого розвитку; визначено методологічні засади екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства

1.1 Екологічна проблематика трансформаційного суспільства у ретроспективі філософського дискурсу

Потреба у розробці екологічної проблематики трансформаційного суспільства обумовлена потребами практики, насамперед, завданням пошуку шляхів і ресурсів вирішення екологічних проблем, які для України стоять надзвичайно гостро. І хоча літератури з цього приводу є досить багато, проблему не можна вважати остаточно вирішеною. Незважаючи на те, що перші етапи розвитку екології (соціальної) відносяться до 20-х рр. 20 ст., проте ні предмет даної дисципліни, ні її поняття до теперішнього часу не визначені достатньо чітко. Серед низки завдань першочерговими є:

- визначення поняття «екобезпечного розвитку» (його зміст та складники);
- логіко-гносеологічні можливості і практична функція поняття «екобезпечного розвитку»;
- людський фактор в системі екобезпечного розвитку;
- екологічна свідомість як основа екобезпечної діяльності людини.

Для визначення поняття «екобезпечного розвитку», його змісту та складників в першу чергу розглянемо становлення того комплексу ідей та концепцій, що складає основу сучасного розуміння даної моделі еволюції людської цивілізації. Дослідження проблем екобезпечного розвитку відноситься до завдань першочергового і невідкладного значення.

«Екологія» – це порівняно молода наука, бо ще не так давно нею цікавилось невелике коло фахівців. Останні 20-30 років «екологія» як наука почала швидко розвиватись. Цьому сприяла необхідність вирішення таких сучасних серйозних питань, як доцільне використання природних ресурсів (вода, повітря, ґрунт, флора, фауна, природні копалини...), запобігання забруднення навколишнього середовища різного роду індустріальними відходами, транспортом та продуктами людської життєдіяльності, збереження генофонду рослинного і тваринного світу. Екологія повинна давати відповіді на зазначені вище питання, тобто, яким чином досягти раціонального і комфортного співіснування людини і природи, тому що екологія розробляє питання взаємовідносин людини і суспільства. Деякі вчені вбачають задачу екології в поясненні взаємовідносин людини з природою, інші визначають як науку про взаємовідносини соціальних форм з соціальними факторами, що виступають у якості середовищних; треті визначають як науку про фактори просторового розміщення соціальних інститутів. Наукове значення мають ті розділи екології, які пов'язані з дослідженням взаємозалежності між людиною, конкретними суспільствами і просторово-соціальним середовищем.

Крім того, «екологія» – це міждисциплінарна наука, яка ґрунтується, крім природничих (біологія, географія) засад, на основах технічних, економічних та соціальних наук. Її витоки сягають праць таких знаменитих природодослідників, як Ч. Дарвін, О. Гумбольдт, Е. Геккель та інші, які аргументували потребу першочергової підтримки екологічної стабільності біосфери як глобальної екосистеми. З початком ХХ століття цією тематикою займалися: А. Тенслі[331], П. Дювіньо[109], Р. Дажо[91], К. Ват, Ю. Одум. В Україні та Росії вагомі дослідження були представлені в роботах:

В. Вернадського [59-60], П. Погребняка, В. Сукачева, С. Шварца та ряду інших вчених. Наступні представники «Римського клубу» такі як: А. Печчеї, Е. Ласло[179], Д. Медоуз[208], М. Месарович, Е. Пестель, Я. Тінбенген та інші, розглядали екологічну проблему в планетарному масштабі та наголошували, що загострення екобезпеки формує загрозу існуванню людства взагалі. Крім того, байдужість до проблем екологічної безпеки, акцентували вони, може обернутись катастрофою, наслідком якої буде знищення і дезінтеграція людської цивілізації як такої.

В умовах протистояння двох систем вкрай політизована суспільна наука колишнього СРСР особливу увагу на застереження західних вчених практично не звертала. Інтерес у суспільних науках СРСР виявився дещо пізніше, коли означені суперечності досягли рівня колізій й реальна екологічна небезпека проглядалась у суспільстві вже неозброєним оком. На нашу думку, засадничими для екобезпечного розвитку суспільства, що впливають на його стабільний розвиток є напрями досліджень: людини і довкілля (В. Крисаченко), буття етносу (М. Степико), природи та етносу (М. Кисельов, В. Крисаченко), екології та розвитку (Н. Кочубей), філософії природи (А. Толстоухов), етнополітики (М. Пірен), взаємовідносини людини і середовища (А. Корабльова), сучасної екологічної безпеки України (Е. Буравльов, А. Качинський), стратегії національної безпеки України (А. Качинський), етики збалансованого розвитку (Г. Марушевський), екології культури (О. Любіч, О. Гаца), екологічної політики (О. Васюта), формування екологічної свідомості та екології культури (В. Вашкевич, М. Кисельов, В. Деркач, Т. Гардашук), урбоекології (Г. Франчук), філософії ноосфери (М. Булатов, В. Воронкова, К. Макеєв, В. Загороднюк Л. Солонько).

Завдяки дослідженням таких вчених, як В. Акопян [5; 6], Н. Александрович [7], А. Ахієзер [16], В. Андрущенко [11], Р. Баландін [18], Л. Бондарев [18], Ю. Бромлей [41], Н. Депенчук [98], П. Водоп'янов, М. Голубець [84], Р. Карпінська [148], М. Михальченко, А. Мозелов, С. Мороз, А. Нагорна, М. Огняник, М. Тарасенко [327], А. Толстоухов [336-337],

М. Хілько [353], Ю. Шеляг-Сосонко, Г. Бачинський [20], М. Будика [43], С. Валентей [49], С. Васюта [52], Е. Прусов, П. Гайденко [71], Е. Гірусов [80], І. Грабовський, Д. Гродзінський, Г. Добров [105], Д. Касьянов [150], М. Кисельов [152], В. Князєв, В. Комаров [161], К. Кондратьєв [200], В. Крисаченко [172], В. Кухар [175], П. Куусі, Д. Ліхачов [183], А. Лой [186], В. Лось [187], Г. Марчук [200], М. Моїсєєв [211], В. Морозова [214], П. Олдак [229], В. Онопрієнко [230], Е. Піанка [237], Т. Пікашова, Н. Родзевич [302], В. Урсул [342-344], Г. Хефлінг, А. Фомичев [348] та інших відбувся конструктивний пошук способів її вирішення на теренах колишнього СРСР, і у багатьох випадках – в умовах існування та розвитку нинішніх незалежних держав, де сучасна Україна не є винятком.

Відзначимо у цьому контексті важливість таких праць, як видання в двох книгах «Антология экологической мысли» (м. Мінск, 2003 г., автори – А. Зеленков, В. Крисаченко, М. Можейко и др.); А. Мороза «Історія біосфери землі» (Кн. 1-2. К., 1996 р.); новаторське дослідження В. Костицького «Екологія перехідного періоду. Право, держава, економіка» (К., 2003); низка індивідуальних та колективних видань академіка НАН України Ю. Шемшученка [359], присвячених правовим проблемам екології та інші.

Дана проблематика є міждисциплінарною, саме тому з досліджуваної проблематики захищено ряд дисертаційних досліджень з різних соціальних наук, зокрема: філософія представлена такими вченими як А.О.Шевель, яка досліджує етнокультурні чинники екобезпечного розвитку України, О. Варго [51] досліджує екологічну свідомість як умову становлення екологічного суспільства, Н. Семенюк [312] «Філософія екобезпечного поступу людства в епоху глобалізації та інформаційної революції», С. Сокол [319] «Трансформація українського суспільства в контексті глобалізації: соціально-філософський аналіз та інших. С. Михайлюк [210] захистилася за темою «Аксіологічні основи екологічної етики».

Низька науковців, що захистилася з педагогічних наук присвятила свої роботи екобезпечному розвитку суспільства та місцю освіти у цьому процесі,

зокрема М. Хроленко [354] досліджує формування екологічної свідомості майбутніх вчителів початкових класів, Н. Негруца [222] предметом свого дисертаційного дослідження обрав формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації аграрного профілю у процесі вивчення економічних дисциплін, дослідження М. Колесник [159] присвяченого екологічному вихованню учнів на засадах «глибинної екології» в процесі вивчення біології.

Серед дисертацій, захищених з інших соціальних наук слід згадати дослідження економіста І. Скороход «Механізм ефективного використання вторинних ресурсів в контексті екобезпечного розвитку регіону», фахівця з державного управління Т. Іванову [136] «Державне управління екологічною безпекою як умова сталого розвитку, П. Фесянова [346] «Державне регулювання екологічної безпеки», кандидата психологічних наук Т. Євдокимова [119] з дослідженням проблеми розвитку екологічної свідомості підлітків – учасників скаутського руху, юриста – Т. Грушкевич [88] «Інформаційно-правове забезпечення конституційних екологічних прав» та багатьох інших.

Аналізуючи проблему наслідків глобального впливу на природу, що постала перед суспільством на зламі тисячоліть, українські філософи М. Кисельов і Ф. Канак, наголошують на необхідності подолання усталеного людського егоїзму, невігластва, неосвіченості, неусвідомленості та непрофесіоналізму, «кожна з цих фундаментальних проблем має більш ніж очевидний екологічний аспект» [152, с. 272], саме тому так нагально постала проблема органічного залучення екологічних компонентів у загальноосвітній процес та істотного збільшення його дидактичного навантаження, здатність реалізації якого можлива лише за умови створення системи неперервної екологічної освіти. Адже саме освіта, як зазначає В. Карамушка, «готуючи суб'єктів для будь-якої галузі людської діяльності, виступає потужним опосередкованим фактором трансформації навколишнього середовища і суспільства» [147, с. 703].

Аналогічні підходи знаходимо й в інших дослідженнях. Зокрема, Н. Мамедов зазначає: «екологія, як галузь знань, що нині інтенсивно поширюється здійснює істотний вплив на всю систему освіти. Вона відбивається, насамперед, на переорієнтації цілей загальної середньої освіти, а також на якості підготовки і перепідготовки спеціалістів, покликана формувати широкий погляд на навколишній світ, людство і природу, на методи пізнання і діяльності, впливати на розвиток ціннісних орієнтацій універсального суспільного характеру на протигагу традиційному споживацькому» [194].

Практикою доведено, що пізнання об'єктивних закономірностей взаємодії людини з природою відбувається у процесі освітньої діяльності. Однією з провідних функції сучасної освіти визнано виховну. Аналіз шляхів удосконалення взаємовідносин між людиною і природою дозволяє усвідомити, що цей процес відбувається передусім через передачу необхідного досвіду і знань засобами культури і освіти. Це означає, що нові вимоги, які висуває сучасна цивілізація, можуть бути реалізовані через зміни у змісті і формах освіти. Відповідно сучасна освіта є не просто освітою, в межах якої здійснюється синтез природничонаукових, соціогуманітарних і філософсько-світоглядних знань та концептуальних підходів, а стає новим сенсом і метою сучасного екологічного процесу, засобом збереження і розвитку людини. Сучасний підхід до освіти, обумовлений вимогами часу і ґрунтується на формуванні екологічної свідомості, вихованні особистості з екологічною світоглядною настановою, здатною будувати взаємовідносини з навколишнім середовищем на гармонійних засадах. Чисельними дослідженнями доведено, що здійснення таких екологічно обґрунтованих взаємовідносини стає можливим лише за умов екологічної грамотності і лише у цьому випадку можуть бути реалізовані засади демократичного суспільства, й виникнуть передумови ефективно усувати причини, а не наслідки.

Як визначає Б. Данилишин: «... існуюча в Україні система контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища є недостатньо

оперативною та ефективною внаслідок дублювання функцій державного контролю низкою центральних органів виконавчої влади. Крім того, ради всіх рівнів та місцеві державні адміністрації також наділені правами здійснювати державний контроль, але керівники місцевих органів влади не несуть відповідальності за порушення вимог природоохоронного законодавства. Недоліки чинного законодавства разом з відсутністю чіткого розмежування функцій і координації діяльності між різними спеціально уповноваженими органами ускладнюють контроль за виконанням вимог природоохоронного законодавства і породжують численні порушення» [93, с. 97].

На думку Е. Ефімової «освіта в цілому та екологічної освіти зокрема покликані виконати функції, щодо зниження ризиків від надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, в тому числі і глобального масштабу, вони мають забезпечувати становлення екологічно орієнтованого мислення, що є абсолютно необхідною передумовою набуття людством, зокрема майбутніми фахівцями різних галузей виробництва, навичок природовідповідної практики, котра сприятиме оновленню усіх аспектів життєдіяльності суспільства» [118, 8-9].

Разом з тим, не зважаючи на досить помітний пласт наукових публікацій, не всі аспекти, пов'язані з розумінням гостроти екологічної небезпеки, засобів та можливостей її вирішення, зміцнення екологічної безпеки громадян, досліджені достатньо повно. Існує низка проблем, які потребують додаткового вивчення.

До них, зокрема, відносяться теоретико-методологічні засади дослідження філософії екобезпечного розвитку (поняття «екобезпечного розвитку суспільства», глибина і структура загроз нинішньої екологічної ситуації у світі і в Україні, людський фактор екобезпечного розвитку, політика екобезпечного розвитку в українському суспільстві тощо). Важливим є осмислення головних чинників та технологій забезпечення екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства, особливо ролі та значення освіти в системі чинників екобезпечного розвитку. Як свідчить аналіз, екобезпечний

розвиток суспільства досягається в результаті сукупної взаємодії різноманітних життєвих чинників, найбільш вагомими серед яких є: характер способу життя, загальна спрямованість виробництва та споживання, рівень культури особистості, екологічна розгорнутість свідомості, зокрема, громадської думки, інформованості людей щодо стану справ у екологічному вимірі, екологічної обізнаності тощо. Людина має достеменно знати не тільки про загальний екологічний стан навколишнього середовища й екологічні загрози, які є або можуть виникнути у перспективі, але й бути компетентною щодо їх застереження та вирішення. Формування у особистості (і у суспільства загалом) свідомості, компетентності, культури здійснення (досягнення) власної екобезпечної життєдіяльності першочерговим і невідкладним завданням сучасного екобезпечного розвитку. Важливим у цьому плані є рівень екологічної спрямованості освіти. І це зрозуміло. Адже саме через освіту, розпочинаючи з раннього дитячого віку, особистість освоює екологічно забезпечуючі норми і правила, формує в собі (і втілює в практику) цінності і пріоритети, ширше – культуру екобезпечного розвитку. Першочерговими тут є питання щодо основних характеристик освіти, які дозволяють ідентифікувати її як екологічно спрямовану, екологічно безпечною; екологічна складова (компонента, аспект) сучасної української освіти; впровадження спеціалізованої екологічної освіти як соціальне завдання модернізації освіти у XXI століття; екологічні стандарти розвитку освіти трансформаційного суспільства. Центральною проблемою і завданням екологічної освіти є формування її засобами екологічної свідомості та культури екобезпечного розвитку. Ця тема висвітлена в нашій літературі дещо фрагментарно. Першочергове значення для розгляду мають і такі проблеми, як інформативне забезпечення процесу формування екологічної свідомості суспільства, основні джерела та ресурси цього процесу, особливості наскрізного екологічного виховання особистості, нормативно правовий супровід (забезпечення) екологічної освіти, компаративний аналіз систем екологічної освіти у провідних країнах європейського простору у їх значенні

для України. Враховуючи актуальність та недостатньо повну розробленість означеної проблематики, автор обрав її у якості предмета самостійного теоретичного аналізу.

1.2. Детермінації екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства: сутність, структура, чинники

Розглянувши становлення комплексу ідей, на ґрунті яких формується поняття екобезпечного розвитку, перейдемо до визначення його змісту та структури.

Н. Семенюк визначає екобезпечний розвиток як спосіб господарювання, ширше – облаштування життя, при якому забезпечується оптимальний взаємозв'язок природних і соціальних чинників, перетворення природи в предмети культури здійснюється з одночасним відтворенням її основних форм та мінімізацією шкідливих впливів на природу залишків виробничого процесу [311].

С. Прутько сутність екобезпечного розвитку конкретизує через низку його концептуальних векторів, які, зокрема, полягають у наступному: охорона природи, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття довкілля, сталий розвиток, моделювання майбутнього людства, наукові прогнози коеволюційних процесів тощо [299].

На коеволюції природи і суспільства як сутнісній ознаці екобезпечного розвитку робить наголос й Н. Семенюк. Відповідно, на її думку, екобезпечний розвиток являє собою соціоприродну форму розвитку, що враховує екологічні й інші глобальні імперативи і що представляє, на відміну від економічно детермінованого нестійкого розвитку, систему коеволюції суспільства і природи [311].

Важливим складником детермінації екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства виступає ідея збалансованості різноманітних потреб та інтересів. Як відзначають Л. Яценко та Д. Іванюта, збалансований

соціально-економічний розвиток будь-якої країни означає таке функціонування її народногосподарського комплексу, коли одночасно забезпечуються задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб населення, раціональне й екологічнобезпечне господарювання та високоефективне використання природних ресурсів, підтримання сприятливих для здоров'я людини природно-екологічних умов життєдіяльності, збереження й відтворення якості довкілля та природно-ресурсного потенціалу суспільного виробництва [370].

О. Діденко, роблячи висновок про суперечливість і практичну неспроможність концепції сталого розвитку, яка відіграє значну роль у формуванні наукових підвалин вивчення сучасної екологічної кризи, вважає за необхідне пов'язувати розв'язання суперечностей розвитку еколого-економічної системи з його збалансованістю. Це дозволяє виявити такі перспективні суспільні потреби, задоволення яких забезпечує зміну поточних потреб, що загрожують еколого-економічній цілісності системи. Заміна поточних потреб перспективними дає можливість реально обмежити екологічно шкідливі виробництва, зберегти функціональну спрямованість зростання економічного та науково-виробничого потенціалу на основі виділення критеріїв збалансованого розвитку на довгострокову перспективу. Досягнення цієї мети можливо за допомогою здійснення екологізації суспільного відтворення, яка спрямована на створення цілісної системи суспільного відтворення, в якій соціально-економічні цілі досягаються при дотриманні екологічної рівноваги, адекватності основних напрямків соціально-економічного розвитку суспільства законам власної активності біосфери [103, с. 16].

Детермінації екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства визначають регульованість та контроль за процесами, що відбуваються у системі «природа-суспільство». За словами Н. Семенюк, екобезпечний розвиток – це регульований розвиток: цілеспрямований контроль над змінами, що відбуваються, прогнозування і компенсація найбільш небезпечних

нестабільностей і диспропорцій розвитку. Загальнолюдську парадигму екобезпечного розвитку, варто розглядати як настання якісно нового етапу розвитку людства, у ході якого окремі держави і усе світове співтовариство в цілому організують цілеспрямовану і скоординовану діяльність, спрямовану на: повну нейтралізацію всього негативного комплексу соціальних, економічних і екологічних диспропорцій, накопичених (в основному за останнє сторіччя) у суспільстві і навколишньому середовищі; створення умов, що виключають виникнення таких диспропорцій. Розвиток, при якому, по-перше, масштаби експлуатації природних ресурсів, напрямок інвестицій, орієнтація технічного і соціального розвитку узгодяться з майбутніми потребами майбутніх поколінь; по-друге, при цьому поняття потреб включає й інтереси найбільш вразливих шарів світового населення, задоволення яких вважається пріоритетним; по-третє, обмеження в експлуатації природного середовища і природних ресурсів визнаються неминучими, але вони в кожен конкретний момент повинні погоджуватися з досягнутим рівнем технічного розвитку і соціальної організації суспільства, а також зі здатністю біосфери справлятися з наслідками людської діяльності [312, с. 6].

До числа основних складників екобезпечного розвитку, через які виявляється його сутність, належить екологічна безпека. Екологічна безпека – це сукупність певних властивостей навколишнього природного середовища і створюваних цілеспрямованою діяльністю людини умов, за яких (з урахуванням екологічних і соціальних чинників та науково обґрунтованих допустимих навантажень на об'єкти біосфери) утримуються на мінімально можливому рівні ризику антропогенний вплив на навколишнє середовище і негативні зміни, що відбуваються в ньому, забезпечується збереження здоров'я та життєдіяльності людей і виключаються віддалені наслідки такого впливу для теперішніх та наступних поколінь [2].

Згідно з А. Качинським та Ю. Єгоровим, екологічна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів об'єктів екологічної безпеки (особистості, суспільства та держави) від загроз природного, техногенного та

соціального характеру, а також забруднень внаслідок антропогенної діяльності (аварій, катастроф, тривалої господарської та воєнно-оборонної й іншої діяльності), від природних явищ і стихійних лих [151].

З точки зору Н. Семенюк, *екологічна безпека* – це стан, за якого всі складові природного оточення є оптимальними для нормального функціонування і розвитку людської цивілізації. Останнє досягається в рахунок балансування взаємовпливів природних, технічних і соціальних систем, формування природо–культурного середовища. Екобезпечний розвиток, що базується на екологічній безпеці, - це розвиток, що є новою фундаментальною загальнолюдською потребою, що органічно вплітається в систему традиційних аспектів уявлень про безпеку – політичну, військову, економічну, технологічну, соціальну, етнічну і гуманітарну. Екологічна безпека є складним соціальним феноменом, який може бути досягнутим лише на основі вироблення і реалізації нової стратегії миру і розвитку. Основа екобезпеки – ідеї взаємозалежності, єдності і спільності людей, розуміння світового розвитку як співіснування, перейнятого гуманізмом, ідеалами соціального прогресу й екологічного мислення. Екологічна безпека є невід’ємною частиною системи загальної безпеки нації, народу, держави [311].

Окресливши основний зміст та складники екобезпечного розвитку, зосередимо увагу на логіко-гносеологічних можливостях і практичній функції даного поняття.

В першу чергу маємо відзначити той факт, що введення поняття «екобезпечного розвитку» у науковий, політичний, публіцистичний дискурси сприяло процесу пізнання закономірностей взаємодії природи та суспільства, осмисленню шляхів розвитку людської цивілізації, пошуку нових світоглядних орієнтирів.

За словами Н. Семенюк, екобезпечний розвиток служить головним каналом трансформації сучасної науково-філософської думки в деяку світоглядну парадигму, що містить програмні основи рішення складних

проблем взаємодії людства і природи. В умовах глобальної кризи, пов'язаної з життєдіяльністю антропосфери і техносфери, людство постає перед необхідністю переосмислення фундаментальних основ свого світогляду, свого місця в біосфері, у середовищі своєї життєдіяльності [311].

Зокрема, саме поняття «екобезпечного розвитку» було покладене в основу сучасного розуміння прогресу. Так, на думку А. Горелова, поняття соціального прогресу в добу екологічної кризи має бути доповнено, а точніше замінено, поняттям соціально-природного прогресу, сутнісною рисою якого є те, що він знаходиться у зворотному відношенні до ступеню насилля над природою. Самі по собі науково-технічний і соціальний прогрес можуть згубити людину, якщо будуть робитися спроби влаштувати їх за рахунок природи, адже поза прогресом природи не існує прогресу суспільства. Відповідно складовими частинами соціально-природного прогресу стають:

- 1) науково-технічний прогрес;
- 2) економічний прогрес у сенсі зростання показників виробництва;
- 3) особистісний прогрес у плані розвитку людських якостей;
- 4) природний прогрес, а саме стан довкілля [85, с. 221].

Як відзначає Д. Муза, сьогоденній соціум, після відкриття Римським клубом «Меж зростання», вже не може аналізуватися і оцінюватися з позицій благодушного сцієнтизму і технооптимізму, тобто на основі виключно технологічних критеріїв (ресурси, якість організації процесом і його управління, операціональна структура і так далі). Навпаки, в розрахунок мають бути узяті шлейфи найближчих і далекосяжних наслідків НТР, які стосуються екосистеми планети (глобальні кліматичні зміни, проблема «озонових дір», біорізноманіття), долі окремої людини (його психофізичного стану і ідентичності) і людства (його демографічних, економічних і культурних показників) в цілому. Досі з поля зору науковців випадають такі важливі ракурси розгляду суспільного прогресу, як соціальна згуртованість, безпека в різноманітних її проявах, організаційно-управлінський механізм і, безумовно, задоволеність екологічними параметрами життя [215, с.115-117].

В свою чергу А Толстоухов та М. Хилько ведуть мову про низку стратегем сучасної планетарної діяльності, визначення яких ґрунтується на принципах екобезпечного розвитку. Серед них виокремлюються: а) організаційно-управлінські стратегеми (певні пріоритети екологічно безпечного розвитку на глобальному, регіональному і локальному рівнях, серед яких особливого значення набуває принцип екологічної рентабельності; зростання екологічної компетентності влади і посилення її відповідальності за управлінські рішення; прийняття екологічного законодавства); б) соціокультурні стратегеми (створення ефективної системи освіти і виховання; екологізація науки і техніки; стабілізація світового народонаселення; активізація природоохоронних рухів); в) економіко-технологічні стратегеми (узгодження економічної і екологічної парадигм розвитку; створення і впровадження екологічно підтримуючих технологій) [336, с. 123].

В цілому можемо відзначити, що сьогодні навколо поняття «екобезпечного розвитку» формується нова філософська парадигма. Як зазначає Н. Семенюк, як і кожен соціальний процес, екобезпечний розвиток має власну філософію – своєрідну духовну установку, навколо якого об'єднуються його структурні компоненти. Зміст останньої визначається рівнем наукового пізнання природи, місця людині в ній, характеру взаємодії людини і природи та філософського осмислення основних результатів перетворення предметів природи в предмети культури [312].

Загальна філософська парадигма екобезпечного розвитку конкретизується через низку *гносеологічних принципів*. Так, згідно з С. Прутько, засади екологічно безпечного розвитку виражають три ієрархічно співвіднесені рівні реалізації. Універсальні принципи визначають загальний характер діяльності людини, визначаючи розуміння нею універсальних сутностей буття, пізнання та світогляду: принципи існування, причинності, розвитку, історизму та антропоцентризму. Загальнонаукові принципи визначають сферу людського пізнання: принципи холізму, системності, синергетизму та самоорганізації. Конкретно-наукові принципи визначають

відношення людини до певної сфери освоєння нею дійсності: принципи сталого розвитку, критичного імперативу, благоговіння перед життям, верховенства права, законності, відповідальності, громадянства, екологічної рентабельності [299].

На цій теоретико-методологічній основі стає можливою розробка практичних заходів з реалізації програм екобезпечного розвитку. Як констатує О. Бондар, за два десятиліття після конференції в Ріо-де-Жанейро мислення і практичні кроки в галузі збалансованого розвитку активно розвивалися, були закріплені у Декларації тисячоліття, прийнятій ООН у 2000р., підтримані на Всесвітньому саміті в Йоганнесбурзі у 2002 році. Запроваджено звіти про економічні, екологічні та соціальні аспекти ділової активності. Кіотський протокол, що вступив в дію в 2005 році, зобов'язав розвинуті країни світу вживати ефективних заходів для скорочення викидів парникових газів і запровадив Механізм чистого розвитку для країн, що розвиваються [36].

Серед іншого поняття екобезпечного розвитку стає основою для вирішення одного з фундаментальних протиріч сучасності, а саме проблеми узгодження цілей економічного розвитку з принципами екологічної безпеки.

Як відзначають К. Корсак та О. Плахотнік, цілком очевидно, що для всієї планети зростає напруженість між «економікою» (потребою життєзабезпечення наявними засобами понад 6 млрд. чол.) і «екологією» (зростанням негативного впливу практично усіх засобів виробництва на природне середовище і саму людину). Головна і ще не вирішена проблема сьогодення – винайдення такого варіанту розвитку різноманітних виробництв в умовах постійного зростання населення Землі, яке було б цілковито нешкідливим для повітря, ґрунтів, води. Іншими словами – люди шукають шляхів повного узгодження економіки і екології [167].

М. Хилько підкреслює той факт, що екологічні й економічні інтереси суспільства об'єктивні: між ними є як єдність, так і протилежність. Вони єдині, оскільки необхідно забезпечувати матеріальний добробут людей, але протилежні за змістом, метою і методами їх досягнення. Екологічні інтереси

ґрунтуються на біологічних законах розвитку, їх мета – забезпечити якість навколишнього середовища. Без цієї умови людина просто не може вижити як біологічна істота. Економічні ж інтереси відображають соціальні закони розвитку суспільства, і їх основна мета – задоволення матеріальних потреб людини шляхом експлуатації природних ресурсів. Слід також враховувати, що екологічні аспекти обов'язково присутні в усіх великомасштабних економічних заходах, і навіть тоді, коли вони не усвідомлюються. Суперечності між економічними потребами суспільства і можливостями навколишнього середовища компенсувати втрати, яких завдає втручання людини, іноді досягають значної гостроти і можуть бути розв'язані лише на шляхах оптимізації природокористування, зменшення антропогенного тиску на природу. Природа вже не в змозі нейтралізувати результати господарської діяльності суспільства [353].

В свою чергу, А. Толстоухов акцентує увагу на протиріччях екологічної та соціально-економічної кризи, які полягають в тому, що спроби перебороти останню кризу шляхом забезпечення оплачуваною роботою максимально великої кількості людей автоматично ведуть до заохочення зростання світового виробництва. А зростання виробництва неминуче тягне за собою зростання забруднення довкілля, оскільки все, що коли-небудь було вилучено з природи, рано чи пізно перетворюється на відходи споживання або виробництва, а це, у свою чергу, приводить до кінцевої екологічної катастрофи [337].

Відповідно, поняття екобезпечного розвитку стає концептуальною основою вироблення та реалізація екологічної політики. Так, з точки зору М. Хилька, екологічна політика – це сукупність (система) засобів і заходів, пов'язаних із впливом суспільства на природу і спрямованих на забезпечення екологічно-збалансованого розвитку і цивілізованості. При такому підході екологічна політика ділиться на дві групи взаємопов'язаних завдань. Перша група завдань спрямована на збереження умов існування людини, друга – має швидше гуманітарний характер – формування культури (і насамперед

екологічної) життя. Розв'язання завдань першої групи передбачає особливу увагу до науково-технічних проблем, пов'язаних з розробкою природо- і енергозберігаючих, наукоємних, екологічно безпечних і безвідходних технологій. Завдання другої групи реалізуються в єдиному руслі культурно-освітньої роботи, формуванні екологічного світогляду громадян [353].

Згідно з Л. Юрченка[365-366], під час розроблення стратегічної програми еколого-економічного безпечного розвитку національна екологічна політика постає основним фактором. Політика створення національної і регіональної екобезпеки в Україні має своєю передумовою вирішення таких першочергових завдань:

- проблемний аналіз екологічної й еколого-економічної ситуації в країні і регіонах;
- вибір пріоритетів розвитку, розроблення і затвердження національної екологічної політики з урахуванням регіональних особливостей;
- розроблення державної довгострокової стратегічної програми еколого-економічного розвитку;
- формування системи функцій управління еколого-економічним розвитком;
- формування організаційної структури й органів управління еколого-економічним розвитком

Реалізувати діалектичний підхід до дослідження проблем адаптації суспільства стійкого розвитку і сфери освіти дозволяє філософія освіти. В рамках діалектичного проекту науки філософії освіти в своєму методологічному аспекті дозволяє нарощувати понятійний апарат стосовно конкретних цілей дослідження, не виходячи при цьому за рамки діалектичного проекту і не «винайшовши» штучних понять, що подвоюють світ. Це дозволяє розширити понятійний апарат філософії освіти низькою кількістю понять діалектико-епістемологічного підходу, адекватних аналізу освіти як чинника забезпечення стійкого розвитку суспільства в рамках діалектичного проекту науки.

Аналіз концепції стійкого розвитку необхідно проводити в рамках розрізнення двох систем теоретизування (метафізичної і діалектичної), оскільки самовиникнення сучасних криз є наслідок фундаменталістського дотримання одному з цих проектів – метафізичному (західному). Як наслідок існуючі критерії стійкого розвитку формулюються, в основному, в рамках категорій метафізичного проекту науки – управління суспільством і економікою владною елітою, ще більшого підпорядкування природи і суспільства волі управлінців, вирішення проблем однієї частини світу за рахунок інших регіонів і країн. В рамках діалектичного типу раціональності суспільство стійкого розвитку – це суспільство вдосконалення суспільних стосунків на всіх рівнях: господарсько-економічному, політико-управлінському, культурному, освітньому, духовному і так далі, вдосконалення стосунків між регіонами і країнами, врешті-решт, вдосконалення стосунків у світовому масштабі в гармонії і синергізмі людини і природи. У такому розумінні концепція стійкого розвитку стає людино- і соціально орієнтованою, направленою в майбутнє на збереження соціальної і культурної різноманітності і досконалості, у тому числі на скорочення числа руйнівних конфліктів, а не на локальне латання проблемних зон сучасності. Стійкий розвиток суспільства, що розуміється як рух до досконалості – неперервний, поступальний розвиток суспільства, в якому освіта сприяє збільшенню можливості підтримки його цілісності (стійкості), впливаючи на духовні і етичні пріоритети особи, на її інтелектуальну реальність, культурний простір соціуму, як на рівні окремої держави, так і на глобальному рівні.

Особливим для України в розумінні стійкого розвитку є радикальна відмова від логіки розвитку країни за попередні століття в рамках діалектичного типу раціональності. Орієнтація на виключно економічний стійкий розвиток на відміну від розвинених західних країн, де поряд з економічною складовою (навіть в рамках метафізичного типу раціональності) в проекті стійкого розвитку присутні і позаекономічні критерії.

Механізми стійкості суспільства, що розуміється як досконалість суспільних відносин, лежать в сферах культури, моралі і відповідно освіти та виховання. Як наслідок, ядром стійкості суспільства є освіта, що формує духовно-етичні цінності і весь комплекс практичних знань і умінь, включаючи і технології, якими володіє сучасне людство. Освіта є одна з основних соціальних інститутів, від якого залежить формування суспільства стійкого розвитку як суспільства досконалих людських стосунків, оскільки саме освіта закладає, поряд з професійними, і загальносоціальні поведінкові патерни людини.

При цьому провідну роль грає соціально-філософська ідея про те, що система освіти не лише відображає виробниче і соціально-політичне життя суспільства, але і може бути найважливішим або навіть вирішальнішим чинником його зміни, виходу на траєкторію стійкого розвитку. Використання освіти як чинник адаптації суспільства до стійкого розвитку повинне стати основним методологічним принципом стратегії відродження не лише України, але і всього світу. Дійсно, освіта на глобальному рівні – це особлива «метасистема», де задаються і реалізуються цілі світової освітньої політики для вирішення глобальних проблем, де функціонують специфічні зв'язки і відносини між державами і їх освітніми системами, направлені на всемірне розширення можливостей для найбільш ефективної форми реалізації завдань майбутнього. Регіональну освіту зачіпає коло актуальних питань, які виникають в рамках окремих освітніх систем що існують в конкретних соціально-економічних районах світу або крупних державах. Проблеми регіональної освіти, по суті, не виходять за рамки окремих регіонів, а їх рішення знаходяться в межах можливостей і компетенції освітньої політики держави і владних структур, що відносяться до даного регіону. Філософське осмислення освіти виходить з того, що ядром процесу освіти-виховання є людина, яка є сполучною ланка всіх суспільних змін. По відношенню до людини особливе завдання освіти полягає у вихованні певних особистих якостей, етичних орієнтирів, для того, щоб дати можливість успішно

адаптуватися, вписатися в структуру суспільних і економічних відносин що стрімко розвиваються.

Онтологічна специфіка освіти як чинника забезпечення стійкого розвитку суспільства полягає в тому, що між суспільством і сферою освіти існує діалектична взаємодія у формі зворотних соціальних зв'язків, і тому освіта є одночасно слідством і причиною адаптаційних процесів, що відбуваються в суспільстві. Стосовно стійкого розвитку суспільства це означає, що освіта має первинну роль як у формуванні світогляду стійкого розвитку, так і в актуалізації соціальних інститутів стійкого розвитку. Освіта як один з основних адаптаційних чинників суспільства в сучасних умовах сприяє формуванню нового світоглядного горизонту індивіда, що знаходить своє вираження в збереженні національних цінностей і сприйнятливості до цінностей інших культур, дає можливість засвоїти нові соціальні практики і використовувати їх в своєму житті. Розробляючи стратегію освіти для стійкого розвитку необхідно уміло застосовувати досвід інших країн.

На глобальному рівні загальна освіта направлена на адаптацію суспільства до природних і соціальних змін. Загальне визначає специфіку особливого (адаптація тієї або іншої держави) і конкретизує, реалізує її в одиничному (адаптація групи, конкретної людини). Категорії загального, особливого і одиничного знаходяться в нерозривному зв'язку (відмінність їх відносна), вони переходять один в одного.

У стратегії змін сучасного суспільства присутні аксіологічні різні напрями, пов'язані з двома проектами науки – метафізичним і діалектичним, при цьому домінує стратегія, заснована на метафізичному проекті науки і ліберальної або консервативної (неоконсервативної) моделі суспільства. Не дивлячись на загальну мету людства – збереження і розвиток цивілізації, розуміння даного збереження і розвитку в двох проектах науки різне: у метафізичному – це «виживання» золотого мільярда, тоді як в діалектичному – вдосконалення суспільства, відносин між людьми та комунікацій між природою і суспільством.

Сучасна специфіка освіти як чинника забезпечення стійкого розвитку суспільства полягає в аксіологізації сфери освіти. Під аксіологізацією світового освітнього простору розуміється актуалізований в даний час пріоритет ціннісних основ буття сучасної системи освіти. Аксіологізація світового освітнього простору з'являється як одне із зусиль у процесі соціальних змін, це можливість для суспільства адаптуватися і знайти шлях до нової цивілізації (суспільства стійкого розвитку). Аксіологізація світового освітнього простору в умовах руху суспільства до стійкого розвитку це можливість переходу від моделі «відстаючої» освіти, відповідного стадії нестійкого розвитку цивілізації, до системної моделі випереджаючої освіти, адекватної цілям стійкого розвитку що втілює його принципи.

При цьому аксіологізація сфери освіти поряд з негативними наслідками може грати і конструктивну роль у формуванні концептуальних вирішень розуміння і позиціонування освіти як чинника адаптації суспільства до стійкого розвитку, де адаптаційні процеси відбуваються багато в чому за допомогою цілеспрямованого виховання знов вступаючого в життя покоління, а також через цілеспрямоване формування нового світогляду в системі освіти [63].

Аксіологізація світового освітнього простору може сприяти інтенсивному пошуку нової моделі освітньої системи, яка відповідала б цілям майбутньої цивілізації, виходячи з того, що головна мета орієнтації системи освіти – це виживання всього людства. Необхідна системна мета аксіологізації світового освітнього простору – це підвищення рівня і розширення масштабів освіти та культури людей, що є найважливішим засобом адаптації і виживання людини у навколишньому світі, яке може зробити наш розвиток безпечним і стійким. Саме соціально-культурний і гуманітарно-освітній механізми виживання повинні витіснити і випередити найбільш поширений зараз технократичний механізм, при якому головний вихід з екологічної кризи бачиться лише в створенні екологізованих техніки і технологій.

1.3. Трансформаційне суспільство як середовище екобезпечного сталого розвитку: поняттєво-категоріальний апарат

У сучасних умовах пошук альтернативних шляхів соціального розвитку, проблема усвідомлення у всій її багатоаспектності адаптації суспільства до нової реальності справедливо зараховується до однієї з найбільш актуальних. Серед ряду можливих альтернативних напрямів соціального розвитку відособляється концепція сталого розвитку, яка розглядається багатьма ученими як чи не єдина реальна перспективна можливість стійкого розвитку людства в умовах сучасних викликів і загроз.

Глобальні кризи розвитку людства, в яких включена й Україна, і практично кожна людина, неможливо здолати лише технотронними засобами і методами (технічними, технологічними, економічними, управлінськими і ін.), необхідно змінити ментальність людей, їх світоглядні і аксіологічні імперативи життєдіяльності. Зрозуміло, що в таких обставинах увагу філософів приковує не лише проблема адаптації глобального та національно надбаного всього суспільства до сучасних викликів, але й трансформація в цих умовах соціальних інститутів, а також окремих соціальних груп, особливо підростаючого покоління.

Визначивши екобезпечний розвиток суспільства як завдання соціального значення, важливо проаналізувати чинники його реалізації. Особливо важливим ця тема є для трансформаційного суспільства, адже воно має змінний характер. Економіка, політика, культура все ще знаходяться в стані становлення та розвитку. Змінними є ті чи інші пріоритети. Реальний стан нерідко буває далеким від поняття екобезпечного розвитку. Зупинимось на аналізі цієї проблематики більш детально.

Провідною ознакою сьогоднішнього світу, що найбільш виразно характеризує його становище, є докорінні трансформації. Рушійною силою цих трансформацій узагальнено можна визначити досягнення певної граничної межі у накопиченні кількісних змін у світі за чим має відбутися

формування якісно нових світових реалій. Мова йде не лише про оптимальне використання обмежених природних ресурсів та застосування дружніх до екології технологій, але й зміни установки на безмежне збільшення споживання притаманної для домінуючої у світі постіндустріальної суспільно-економічної моделі [12]. Оскільки на перший план виходить екологічна безпека, як гарантія існування людства у наступних поколіннях, необхідно визначити основні характеристики трансформаційного суспільства як середовища екобезпечного розвитку.

Само поняття «трансформації» стало широко використовуватися в суспільних науках у другій половині ХХ століття. Трансформація трактувалася як процес подолання істотних елементів старого порядку та досягнення нової якості певної системи. У сучасних дослідженнях термін «трансформації» тлумачиться досить широко і застосовується для позначення всіх типів істотних змін основних структур та систем того чи іншого суспільства: процесу модернізації в широкому розумінні, зворотного процесу повернення до традиції або зміни однієї форми традиційного суспільства на іншу, еволюції сучасних суспільств від однієї моделі до іншої, пов'язаної як із збереженням їхніх парадигмальних особливостей, так і з еклектичним поєднанням різних парадигмальних контекстів [126]. Тобто трансформаційне суспільство у загальному сенсі, це суспільство докорінних змін, це процес набуття суспільством нових рис, які відповідають вимогам часу. Відбуваються зміни в життєвих стандартах, зразках поведінки і потребах; частково вони супроводжуються негативними явищами, стражданнями багатьох людей. «Трансформуватися — це міняти форму, змінюватися; тому необхідно вирішувати питання про механізми перетворень, початкову форму, риси і властивості нової форми» [244, с. 182].

Треба зазначити, що трансформація не передбачає вектора змін: вони можуть бути як прогресивними, так і регресивними. Головне в трансформації – саме перетворення форм і змісту суспільного життя, її інституційної сфери, норм, цінностей, ментальності та інших соціокультурних сторін соціуму.

Оскільки перетворенню піддаються всі сторони соціуму, то в літературі пропонується термін «системна трансформація», під якою розуміють «поступові зміни, перетворення суспільних структур, в рамках яких можуть співіснувати паралельно як старі, так і нові елементи. При цьому відбувається поступова трансформація колишніх структур в нові, виникають нові соціальні структури» [304]. Але в суспільстві, що трансформується, можливий парадокс, коли перетворення не приводять до реальних суспільних змін. Якщо в стабільному суспільстві зміни відбуваються постійно і воно є дійсно динамічним, то в суспільстві, що трансформується, нерегульовані зміни обумовлюють нединамічний процес. Однією з ознак кризи, яку переживає українське суспільство, є відсутність змін на тлі хаотичного безплідного динамізму [245].

Трансформація як момент розвитку предмета відображає перехідний стан від того, чого вже немає, до того, чого ще немає, але що має чи може бути. Трансформація не завжди характеризується прямолінійністю, її розвиток може здійснюватися в будь-якому напрямку, як в річищі прогресу, так і регресу [322, с. 214-215]. Сама по собі трансформація не є кризою. Це нормальний процес, що характеризує всі сучасні суспільства, це особливість соціального і економічного розвитку всіх країн. Необхідно розрізняти власне трансформацію і період трансформаційної кризи. Трансформація – це особливий стан суспільства, коли воно знаходиться в процесі модифікації, із структурою, яка постійно змінюється. Трансформаційна криза – це етап, перехідна стадія від стабільного суспільства до такого, що трансформується. Подолання кризи може означати не зміну соціально-економічних умов існування, а зміну особистого погляду на життя [245]. Криза виявляється у відсутності успіхів в процесі діяльності, в некерованості соціальної системи, в регресії до більш ранніх форм існування системи, коли люди починають керуватися достатньо примітивними засобами для досягнення цілей. З цієї позиції українське суспільство – це суспільство саме трансформаційної кризи, де питання про будь-який розвиток, в тому числі і насамперед екобезпечний,

повинно розглядатися з позиції концепції сталого розвитку. Концепція сталого розвитку передбачає, що трансформаційні зміни спираються на принципи саморозвитку та самоорганізації соціальних систем таким чином, щоб система зберігала стійкість та рівновагу, тобто спосіб існування системи сьогодні не перешкоджає життю та існуванню цієї системи в майбутньому. Антропоцентричне мислення та відповідна до нього спрямованість діяльності суспільства порушили архітектоніку синергетичних зв'язків біо-енерго-інформаційного обміну, що існував споконвічно, і, за законами кругообігу, забезпечував гомеостатичну усталеність духовно-практичного відношення природа-соціум-людина, підтримуючи її цілісність та самовідтворення. Виникнення нової форми світосприйняття, яке будується на засадах екобіоетики, уможливорює зміну існуючої спрямованості суспільного мислення та діяльності з антропоцентричної на екобіоетичну (гуманістично-орієнтовану), що й сприяє гармонійному функціонуванню системи природа-соціум-людина[213]. Безумовно, людина залежить від природи, але за сучасних умов і сама природа значною мірою залежить від діяльності людини. Як зазначає Л. Г. Мельник, базовою опорою стійкого розвитку є моральні переконання кожної людини, її відповідальність за те, що вона передасть власним нащадкам [321, с. 22].

Ґрунтуючись на сказаному вище, можна стверджувати, що сталий розвиток України пов'язаний з формуванням ефективного соціально-політичного устрою, кардинальною структурною перебудовою економіки, техніко-технологічним переозброєнням виробництва, розвитком на інтенсивній основі цілого ряду наукомістких галузей, екологізацією як виробництва, так і інших сфер та видів діяльності суспільства. Сталий розвиток, як ключове поняття, узагальнює в собі як процес виживання і відтворення генофонду нації, який постійно погіршується, так і збереження навколишнього природного середовища, насамперед біосфери, її самовідтворюваності; формування умов для відновлення біосфери та її

локальних екосистем при орієнтації на зниження рівня антропогенного впливу на довкілля й гармонізації розвитку людини і природи [281, с. 19].

Таким чином, трансформаційне суспільство може бути середовищем екобезпечного розвитку лише за умов, що цей розвиток буде сталим. У сучасній управлінській науці під безпекою розуміють стан, за якого з достатньою вірогідністю виключено вияви небезпеки. Під небезпекою розуміють процеси, явища, властивості предметів, об'єкти, що здатні у певних умовах завдавати шкоди, тобто будь-які явища, що загрожують життю та здоров'ю людини. Кількісною оцінкою небезпеки є ризик, що визначається як частота або ймовірність однієї події при настанні іншої. Таким чином, екологічна безпека оцінюється як ризик надзвичайних ситуацій щодо людей. Екологічна безпека розглядається у двох аспектах. Як суб'єктивна категорія вона проявляється у процесі реалізації суб'єктивного права громадян на екологічну безпеку шляхом регулятивного та охоронного методів. Це право громадян тісно пов'язане з правом на безпечне навколишнє природне середовище для їх життя і здоров'я. З іншого боку — це об'єктивно існуюча система правового забезпечення екологічної безпеки, за допомогою якої регламентується екологічно небезпечна діяльність, режим використання природних ресурсів, охорона довкілля, попередження погіршення екологічного стану та виникнення небезпеки для природних об'єктів і населення [115, с. 121]. Екологічна безпека визначається як головна складова національної безпеки України. Відповідно, складовими загальної системи еколого-економічної безпеки країни з одного боку є регіональна безпека, з іншого – міжнародна (транскордонна) безпека. У зв'язку із цим актуальним питанням забезпечення національної безпеки є формування ефективної державної екологічної політики, у т.ч. міжнародної [188].

У сучасній науковій літературі Україна здебільшого визначається як трансформаційна країна, в якій відбуваються кризові системні явища, що заважає встановленню парадигми екобезпечного розвитку. Специфіка трансформаційних процесів в Україні полягає в тому, що вони відбуваються в

умовах непогодженості різних варіантів їх інтерпретації різними соціокультурними групами. Зрозуміло, такі явища можна констатувати в будь-якому суспільстві, що стало на шлях трансформаційних перетворень. У тих суспільствах, де зберігається можливість діалогу, можна виробити прийнятний варіант трансформації. Він повинен, з одного боку, сприяти підвищенню ефективності найважливіших форм діяльності (економіка, політика), а з іншого, інтерпретація трансформації, що виникає в процесі діалогу, має бути освоєна значною частиною суспільства, перетворитися у внутрішній зміст його культури і діяльності. Якщо ж в процесі діалогу присутні тільки елементи розколу, які неминуче виникають при трансформації, то за відсутності діалогу мова йде про цивілізаційний розкол, що виник в ході історії, який паралізує трансформаційні процеси, спроби йти шляхом прогресу, стимули руху всього суспільства в цьому напрямку [319, с.5]. Складність забезпечення екобезпечного розвитку в трансформаційному українському суспільстві обумовлена ще й тим, що сучасна еколого-економічна ситуація в Україні характеризується домінуванням природоємних галузей і виробництв, сировинною орієнтацією експорту та ін. За останні десятиріччя в промисловій структурі країни збільшилось значення природоємних, екологічно агресивних галузей (металургійної, паливно-енергетичної) та зменшилась частка екологічно більш сприятливих виробництв (машинобудування, легкої промисловості) [204]. Використання застарілого виробничого та природоохоронного обладнання призводить до погіршення екологічної ситуації та збільшення екологічних загроз. На жаль, в умовах дефіциту коштів підприємства в першу чергу зменшують затрати на підтримання в робочому стані природоохоронного обладнання, що призводить до збільшення забруднення навколишнього середовища. В Україні досить висока енергоємність ВВП. Питомі витрати енергії на виробництво основних видів продукції в 1,5-3,5 рази вище ніж в розвинених країнах

Як зазначає Б. Данилишин, «нівелювати протиріччя між екологією й економікою можна на підставі поступової трансформації загальної державної

власності на природні ресурси і відповідного реформування системи управління ресурсокористування, вирішення проблем ефективного використання природно-ресурсного потенціалу країни і деяких активів, які знаходяться в державній чи в змішаній власності» [93, с. 98].

Для України ці процеси більш складні, оскільки потрібно вирішувати проблему екологізації розвитку економіки в умовах становлення ринкових відносин, не маючи ні досвіду ринкового господарювання, ні досконалої нормативно-правової бази регулювання сфери природокористування з позицій сталості [136].

Особливості впливу ринкових відносин, що утверджуються в Україні на екобезпечний розвиток, якого потребує сучасне людство полягають в тому, що рівень їх позиціонування все ще далекий від оптимального. Констатуючи перехід до ринкових відносин як даність, як єдиний можливий шлях розвитку суспільства, далеко не завжди усвідомлюють всі позитивні та негативні чинники ринкової економіки, насамперед її загрози для екобезпечного розвитку та можливості їх мінімізації. Як зазначає С. Сокол: «Ми часто повторюємо вислів, що Україна перебуває в «перехідному періоді», але розуміння того куди ми переходимо буває найрізноманітнішим. Реформатори нашої економіки, як правило, говорять про перехід до ринку, а ідеальним станом економіки, до якого варто було б прагнути, вважають той, що існує в розвинутих країнах Заходу. Але справа в тому, що сам Захід, його економічні і соціальні відносини швидко змінюються. І те, що декому здається ідеальним, може виявитися надбанням минулого. А це істотно впливає на всю світову ситуацію, на взаємовідносини розвинутих країн та країн, що розвиваються, створює не тільки нові можливості, але й нові складні проблеми. Пошук Україною власного шляху в світову співдружність народів має бути співзвучним до проблем сьогодення, віддзеркалювати насувні питання її економічного, політичного, культурного буття, зумовлені менталітетом народу, його характером, психологією, інтелектуальним потенціалом»[319, с. 4].

Активізація подальших ринкових перетворень потребує опрацювання нової моделі господарювання, що відповідатиме еколого-економічній структурі національної економіки. Особливо гостра ця проблема у сфері природокористування, де існують різноманітні обмеження, найчастіше об'єктивного характеру, що й визначає масштаби та пропорції господарського освоєння природно-ресурсної бази соціально-економічного розвитку [63]. Як зазначає О. Веклич, об'єктивний аналіз екологічної ситуації, що склалася в Україні, свідчить про стійке загострення взаємовідносин суспільства і природного середовища. Парадоксально, але зuboжіння народу, погіршення соціальних і екологічних умов проживання відбувається за наявності значного природно-ресурсного потенціалу країни [55].

Необхідність згладжування екологічних суперечностей актуалізувалась у зв'язку з тотальною індустріалізацією виробничих відносин та неможливістю підмінити наукоємними технологіями природно-ресурсний фактор соціально-економічного розвитку. Отже, соціально-економічне піднесення супроводжується додатковим залученням природних ресурсів до господарського обороту, що підриває баланс в еколого-економічних системах і прискорює процеси виснаження та вичерпання запасів окремих складових природного капіталу.

Якщо розглядати теоретико-методологічні витоки екобезпечного розвитку, то головним принципом є те, що перехід до екологічно збалансованих моделей виробництва і споживання полягає в ліквідації залежності між економічним ростом і деградацією навколишнього середовища за рахунок підвищення ефективності використання природно-ресурсного потенціалу кожного регіону, удосконалення організаційно-економічної системи управління виробництвом і т.п. Усвідомлення необхідності реалізації вищевказаних процесів світовим співтовариством призвело до того, що в 1992 р. на конференції ООН у Ріо-де-Жанейро була прийнята концепція стійкого розвитку. У цьому контексті будь-який соціально-економічний розвиток повинен здійснюватися в умовах екологічної безпеки відтворювальних

процесів, гарантувати нащадкам наявність повноцінного життєвого середовища і достатньої кількості природних ресурсів. Вплив економічного розвитку на стан навколишнього природного середовища апріорі є деструктивним у зв'язку з об'єктивною необхідністю вторгнення в природний хід процесів в екосфері для забезпечення життєво необхідних (хоча б і мінімальних) потреб людей. В той же час підняття рівня економічного розвитку означає не тільки посилення техногенного навантаження на природу, але і можливість упровадження ресурсозберігаючих і екобезпечних технологій, удосконалення систем контролю і попередження екологічних катастроф, підвищення загальної екологічної грамотності населення. Інакше кажучи, економічне зростання повинно супроводжуватися адекватними соціальними перетвореннями і сприяти рішенню проблеми підвищення якості навколишнього природного середовища.

Однією із головних умов успішної інтеграції України у європейське співтовариство і міжнародні інституції є забезпечення сталого соціально-економічного розвитку національної економіки на засадах екологічної безпеки. Посилення глобалізаційних тенденцій у світогосподарських зв'язках, вплив постіндустріальних стратегій розвитку, технологічні, інформаційні і екологічні виклики – це ті чинники, які в умовах обмеженості ресурсів спонукають до пошуку нових, адекватних згаданим викликам, механізмів і інструментарію сталого розвитку як держав, так і окремих їх територіальних утворень [188].

Як свідчить соціально-філософський аналіз, утвердження екологічних пріоритетів у суспільному розвитку відбувається переважно за умов високої економічної культури та ділової активності. У зв'язку з цим набуває актуальності процес розвитку екологізації підприємництва, в еволюційному контексті якого простежуються аспекти екологічної безпеки та їх синергетичність впливу на результати соціально-економічної ефективності суспільного відтворення. Адже у самому генезисі підприємництва еволюційно закладено матеріальні та моральні стимули до його екологізації –

саморозвитку, відтворення, генерації нових ідей, що передбачають збалансування взаємодії природи та суспільства [38]. Але, сучасні ринкові реалії України навпаки констатують розведення понять підприємництво та екологічна безпека, оскільки основна мета підприємця у стихійному ринку – це швидкий прибуток, а в Україні ще не сформувалася національна система екологічного управління в її європейській цілісності державного, громадського і корпоративного (бізнесового) екологічного менеджменту. Нині домінує державна система управління у галузі охорони навколишнього природного середовища. Держава фактично монополізувала екологічну відповідальність, що призвело до послаблення відповідальності природокористувачів, насамперед, суб'єктів господарювання та власників землі і основних фондів [136, с. 18].

Брак комплексності та виваженості у реалізації ринкових реформ призвів до того, що в Україні не відбулося глибинної трансформації економічної системи. Відсутність чітких екологічних імперативів у державному регулюванні унеможливорює стабілізацію соціально-екологічних процесів, не кажучи про економічне піднесення. Постає необхідність вирішення проблеми створення ефективної системи управління природокористуванням, що означає не просто коригування нинішньої економічної політики, а перехід до принципово іншої – еколого-економічної моделі ринкових реформ [56].

У ринковій економіці біоресурси, як і будь-які інші, є невід'ємним елементом складної системи економічних відносин і носієм вартості. У зв'язку з цим інтерес представляють систематизація та аналіз еколого-економічних факторів, що визначають тенденції в сучасній системі природокористування в країнах транзитивної економіки. На погляд С. Калашник та В. Сабадаш існує низка факторів, які в умовах незрілих чи недостатньо зрілих ринкових відносин спричиняють до появи екологічно небезпечних протиріч.

Серед цих факторів виділяються наступні [143]: по-перше, недосконалість механізмів та інструментів ресурсокористування в умовах

ринку. До цих факторів відносяться: проблеми ціноутворення на природні ресурси та послуги: у ринковій економіці, де вартість ресурсу повинна визначатися його цінністю, у багатьох випадках такі оцінки або неадекватні, або взагалі відсутні, таке явище називається «провалами ринку»[31] формування рентної політики, надання субсидій, податкових пільг тощо (у багатьох країнах з нерозвиненою або перехідною економікою рентні підходи в природокористуванні не відповідають цілям ефективного ресурсокористування, підприємства в умовах відсутності ринкової конкуренції отримують економічні переваги за рахунок протекціоністських заходів, пільг, субсидій пільг тощо, що не сприяє впровадженню ресурсозберігаючих технологій); по-друге, складнощі економічної оцінки ефекту використання природного ресурсу, альтернативної вигоди, екологічного збитку, внаслідок чого економічний суб'єкт може прийняти невірне рішення з приводу використання природного ресурсу, часто на користь «швидкої» вигоди в короткостроковому періоді; по-третє, відсутність чіткої і стратегічно орієнтованої екополітики, концепцій, стратегій, спрямованих на збереження біорізноманіття та досягнення сталого розвитку. Варто також додати відсутність адекватної політики екологічного оподаткування, екологічних штрафів, незбалансовану інвестиційну політику, яка веде до зростання диспропорції між ресурсовитратними та переробними, обробними і інфраструктурними галузями економіки, не розробленість та / або неадекватність норм, стандартів, угод, квот, ліцензій, що регулюють сферу природокористування.

Превентивні дії державних органів, спрямовані на раціональне використання природних ресурсів та стабілізацію й відтворення навколишнього середовища, не дають бажаного ефекту. Основними причинами цього є: відсутність інтегрованої системи вирішення екологічних проблем соціально-економічного розвитку, недостатнє інвестиційне забезпечення відтворення природно-ресурсного потенціалу, застарілий економічний механізм природокористування, дуальна система управління

природними ресурсами та охороною навколишнього середовища. Надмірна експлуатація окремих видів природних ресурсів, недосконалість форм та способів їх залучення у відтворювальний процес потребують перегляду пріоритетів природокористування, наукового обґрунтування механізмів їх реалізації.

Завдання державного управління екологічною політикою на найближчий час матиме подвійну спрямованість. По-перше, вдосконалення на інституційному та технологічному рівнях мають перебороти негативні тенденції розвитку виробничого комплексу в бік зменшення ресурсо- та енерговитрат. По-друге, необхідно забезпечити таку систему управління і технологічної підтримки, яка не дала б можливості посилити техногенний тиск на довкілля тоді, коли виробництво почне нормально функціонувати [137].

Проблема лежить також й у площині традиційного ставлення до екологічних проблем з боку суб'єктів економіки. Якщо розглянути нещодавнє минуле, то країни із ринковою (на той час – капіталістичною) економікою, у якій природний ресурс є таким же чинником виробництва і споживання, як і будь-які інші матеріальні ресурси, вирішували питання екологізації виробництва і споживання як чинника підвищення конкурентоспроможності, а тому цими питаннями переймалися окремі суб'єкти економічної діяльності. Роль і місце природних ресурсів у плановій (на той час – соціалістичній) економіці дещо відрізнялися: охороною довкілля опікувалися не окремі суб'єкти господарювання з позицій зростання ефективності своєї діяльності, а держава. Тобто окреме підприємство не мало змоги проводити вигідну йому екологічну політику, оскільки така політика була загальнодержавним завданням, тобто її провадження було централізованим [305]. За умов встановлення принципів ринкової економіки сьогодні суспільна свідомість майже не змінилася, вирішення екологічних питань не вважається особистісною потребою суб'єкта економічної діяльності, а перекладається на абстрактну «державу», яка повинна ці проблеми розв'язувати. Таким чином,

економічна та екологічна діяльність відбуваються різними суб'єктами, та часто в різних напрямках.

Це дуже небезпечно для встановлення парадигми екобезпечного сталого розвитку та подальшого розвитку України як держави взагалі, оскільки якість довкілля відіграє все більш вагому роль як фактор стабільного розвитку суспільства та забезпечення конкурентоспроможності економіки України на світовому ринку. Значна екологічна диверсифікація території України, особливості соціально-економічних процесів у регіонах, які в історичному, природному, соціальному, економічному відношеннях є далеко неоднорідними, низька результативність механізмів державного управління сталим екологічним розвитком України зумовлює об'єктивну необхідність забезпечення еколого-економічної безпеки держави та її регіонів, що вимагає відповідного теоретичного підґрунтя, методологічних підходів, наукового обґрунтування напрямів її реалізації [136, с. 3].

Таким чином, треба зазначити, що на сьогодні в Україні, принаймні на рівні наукових кіл та громадських організацій вже усвідомлено необхідність переходу до еколого-економічного розвитку, що покликаний зберегти екологічний потенціал країни і забезпечити гармонічний розвиток природи і суспільства. Погіршення екологічної ситуації стає одним із значних чинників, що впливають на здоров'я і добробут цілих країн і народів, поглиблює збіднення населення, нерівномірність розвитку регіонів. Однак сформовані економічні умови і накопичені екологічні проблеми виступають перешкодою для здійснення політики сталого розвитку. Рішення названих проблем вимагає формування комплексних регіональних програм з чітко визначеними інструментами і методами впливу [13]. Все це може забезпечуватися тільки у довгострокових програмах, оскільки для забезпечення стійкого розвитку потрібна стійкість соціальної системи. Нажаль часта зміна політичних еліт не сприяє стабільності розвитку в Україні, екологічні пріоритети часто відходять на другий, а то й на третій план. Нестабільність політичної ситуації характеризується відсутністю єдиного розуміння глобального вектору

розвитку країни у принаймні більшості учасників політичного процесу. Боротьба політичних сил зводиться до перерозподілу влади та локальних неузгоджених реформ замість глобальних трансформації. Нестабільність політична призводить перш за все до нестабільності економічної, а нестабільність економіки породжує у економічних суб'єктів неможливість або небажання реалізації довгострокових проектів, більшість яких є саме екологічними. В умовах обмеженості ресурсів (насамперед фінансових і кадрових) та інституційних можливостей, зниження інвестиційної активності, спаду промислового виробництва та зростання індексу споживчих цін акценти в пріоритетності природоохоронних витрат істотно зміщуються в бік скорочення кількості екопроектів та обсягів їх фінансування [143].

Як це визначалося раніше, у науковій думці вже очевидною є ідея, що екобезпечний розвиток - це стійкий розвиток, оскільки, за визначенням Конференції ООН 1992 року, стійкий розвиток – це такий розвиток, який задовольняє потреби сьогодення, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби. На думку А. Садекова «стійкий розвиток – форма соціально-економічного розвитку суспільства на базі постіндустріальної моделі господарювання і з використанням механізмів еколого-економічного управління, враховуючого інтереси нинішнього і майбутніх поколінь і направлена на досягнення високого рівня якості природного середовища проживання людини» [307, с. 17]. Саме тому стабілізація політичної системи в плані визначення глобальних перетворень уможлиблює напрацювання форм та засобів формування парадигми стійкого розвитку. Існуюча ситуація, коли людство загалом живе не узгоджуючись із засадами стійкого розвитку зумовлюється як інерційністю людського мислення, так і насамперед тим, що інформаційно-інтелектуальний етап суспільного розвитку якому найбільш відповідають означені принципи, ще не є притаманним для більшості країн світу. І для прискорення переходу в світовому масштабі до інформаційного суспільства надзвичайно важливим також є випереджальний розвиток тих видів економічної діяльності, які

формують людський і соціальний капітал, тобто соціальної сфери, що й має стати завданням національних урядів держав світу [12].

Явище, що істотно впливає на макроекономічні зрушення та реформи, що проводяться в країнах з перехідною економікою, – це глобалізація. Проблеми соціально-економічного розвитку України в умовах глобалізації пов'язані з тим, що країні доводиться вирішувати питання оптимального включення в глобальну економіку в умовах незавершеної системної соціально-економічної і політичної трансформації. Це проявляється передусім у недостатній розвиненості ринкових інститутів. Ця обставина веде до того, що імпульси світового ринку не завжди адекватно абсорбуються економікою України, а тому досить часто викликають деструктивні наслідки. Другим проявом незавершеної системної трансформації є те, що в нашій країні ще не завершився процес формування виробничої структури, яка б відповідала вимогам ринкової економіки. Неконкурентоспроможну економіку України було піддано шоківим ударам лібералізації та неолібералізації. Але поряд з цим, інтеграція України у глобальний простір є безальтернативною. Перспективи для України залежатимуть від її змоги знайти новий національний шлях, нову модель розвитку – модель глобального інтегрування [319, с. 6].

З урахуванням особливостей перехідного періоду, який переживає Україна, національними цілями сталого розвитку держави повинні стати (за Б. Данилишиним та Л. Шостак) [94]:

1. Економічне зростання – забезпечення можливостей, мотивів і гарантій праці громадян, якості життя, функціонування змішаної економіки та раціонального споживання матеріальних ресурсів.

2. Раціональне ресурсокористування – створення системи правових гарантій раціонального використання всіх видів ресурсів на основі дотримання національних інтересів країни та збереження ресурсів для майбутніх поколінь.

3. Охорона навколишнього природного середовища - створення умов всім громадянам для життя в здоровому навколишньому середовищі з чистим повітрям, землею, водою, захист і відновлення біорозмаїття.

4. Соціальна справедливість – встановлення гарантій рівності громадян перед законом, забезпечення рівності можливостей для досягнення матеріального, екологічного і соціального благополуччя.

5. Стабілізація чисельності населення формування ефективної державної політики з метою збільшення тривалості життя і стабілізації чисельності населення України, надання всебічної підтримки молодим сім'ям, охорона материнства і дитинства.

6. Освіта – забезпечення гарантій для одержання безперервної освіти громадян, збереження інтелектуального потенціалу країни.

7. Міжнародне співробітництво – активна співпраця зі всіма країнами і міжнародними організаціями, які мають добрі наміри стосовно України, прагнуть до її економічного, соціального і екологічного процвітання.

Для України найбільш актуальним є формування домінуючої державної позиції у сфері: нормативно-законодавчого забезпечення, охорони довкілля; розвитку відносин власності; засад формування ринку нерухомості загалом і землі зокрема; прийняття та реалізації ефективної концепції платного природокористування; формування системи фінансів природокористування; запровадження системи відповідальності за нанесені збитки рекреаційним територіям та ресурсам через екологічні правопорушення; формування та ведення системи кадастрів рекреаційних ресурсів або/і виокремлення рекреаційного фонду, що забезпечить відособлення тієї частини території України, яка, завдяки специфічним корисним властивостям, повинна мати цільовий характер використання; розробки та запровадження системи економічних стимулів за раціональне використання ПРР, їх відтворення, підвищення атракцій рекреаційних територій.

Держава і представники громадянського суспільства (неурядової організації, органи місцевого самоврядування) покликані встановити систему

законів, прав і відповідальності, розробити комплекс механізмів, імplementованих у ринкові і жорстко контролювати виконання затверджених вимог. Такий тип політики існує у США і країнах Західної Європи. Зокрема, американська модель екологічної політики – це тісна інституціолізована взаємодія держави і представників громадянського суспільства. Держава підтримує ринкові «правила гри», при цьому не стаючи на бік ні екологічних організацій, ні промислового сектора. Одночасно воно санкціонує створення інститутів, у межах яких пропонує представникам громадянського суспільства самим вирішувати суперечності, що виникають між ними [324, с. 286]. У Європі менш розповсюджений формально-інституціональний характер екологічної політики. Тут політики обмежуються мінімумом екологічних законодавчих актів і представницьких інститутів, але активніше працюють з бізнесменами й екологічною громадськістю за відкритої підтримки державою останніх. Найбільш демократичним методом політики є делегування державою повноважень у прийнятті певних рішень громадам, яких це рішення торкнеться в першу чергу.

Політична нестабільність призвела врешті-решт до того, що стан природного середовища в Україні є катастрофічним. Головна причина цього – хижацьке ставлення до її ресурсів, безпрецедентний антропогенний пресинг на довкілля, що мав місце у радянські часи і значною мірою зберігся у роки незалежності. Практично повністю було розорано ґрунти, країну перевантажено екологічно шкідливими виробництвами, зведено до мінімуму її лісові масиви. Ці чинники становили та становлять екологічну небезпеку для всього населення країни в цілому і для кожного громадянина України зокрема. Наслідки такого пресингу, які найближчим часом слід подолати, зумовили зменшення середньої тривалості життя, депопуляцію населення країни, перебільшення смертності над народжуваністю, масове погіршення стану здоров'я людей тощо. Все це є наслідком не тільки успадкованого від радянських часів індустріального способу виробництва, його технократичних стереотипів та підходів, але і хижацьких установок різних відомств та

державних установ, великих та малих приватних підприємств, діяльність яких недостатньо врегульована наявним політико-правовим полем. Така ситуація створила загрозу не тільки для здоров'я, але і для виживання українського народу [298, с. 2].

Все це відбувається на тлі загальносвітових процесів принципових змін у сфері політики. Прагматизм та екстенсивне природокористування починає доповнюватися принципами гармонізації взаємин людини і довкілля, пошуком стратегії стійкого розвитку суспільства і біосфери. Екологія стає сферою політичних інтересів та рішень, а політика починає більше враховувати екологічні чинники. Виокремилася навіть така сфера діяльності, як екологічна політика. Відповідно до рівнів екополітики певні зміни відбуваються на глобальному, регіональному, державному та національному рівнях. Однак, разом із тим, принципи сталого розвитку допоки не є основоположними в життєдіяльності людства. У цьому зв'язку, розуміється, що сталий розвиток не має призводити до «нульового зростання», але також видається вельми проблематичним знаходження виходу із триваючої глобальної фінансово-економічної кризи, як це вбачається у світі, через збільшення виробництва і споживання. Адже вже зараз зрозуміло, що відбудеться світова екологічна катастрофа, коли той рівень життя який є нині в найрозвиненіших країнах, наприклад за кількістю автомобілів на одну особу, екстраполювати на кількість населення решти світу. Тому економічні підходи, які базуються на збільшенні споживання і максимізації прибутку об'єктивно не можуть мати універсального характеру [12].

Підводячи підсумок, треба зазначити, що проблема екобезпечного розвитку зазвичай розглядалася науковцями у різних методологічних напрямках, різних підходах до розробки означеної проблематики, що запропоновані представниками різних культурних традицій. Усе частіше лунають заклики відмовитися від ідеї прогресу, від допомоги бідним країнам, від культурного та соціального розвитку людства. Але екологічна проблема не зводиться до питання про збереження дикої природи, а потребує

всеохоплюючого комплексного розв'язання з урахуванням сутності людини, яка не може бути зведена лише до однієї зі складових біосфери [6]. У рамках суто індустріальних технологій зазначені протиріччя неможливо ліквідувати навіть за умови звернення до природозахисного законодавства і обов'язкової екологічної освіти. Як зазначає відомий український дослідник К. Корсак, перехід від сучасних видів палива, що спричиняють грандіозне забруднення довкілля і прискорений розвиток «парникового ефекту», до всього комплексу псевдоневищених земних енергетичних джерел аж ніяк не позбавляє людство багатьох неприємностей [167].

Тому є необхідність продовжувати пошуки шляхів оптимізації співвідношення стану природного середовища та темпів розвитку суспільства. Це можна досягти шляхом екологоорієнтованої структурної перебудови економіки, що передбачає інвестування екологічно безпечних технологій, фінансування превентивних заходів з охорони довкілля для недопущення його подальшої деградації, структурних змін у системі природокористування, прогнозування антропогенних навантажень у межах самовідтворення природних систем. Це передбачає зміну існуючої економічної парадигми на нову, що забезпечуватиме збалансований стійкий розвиток [137]. Це сприятиме докорінній реалізації екологічного аспекту стратегії сталого розвитку. Потреба формування стратегії сталого розвитку, в свою чергу потребує зміни парадигми наукового знання у відповідності до нового етапу еволюції суспільства.

1.4   Методологічні   засади   екобезпечного   розвитку трансформаційного суспільства

Виникнення ідей екобезпечного розвитку пов'язано з актуалізацією екологічної проблематики у другій половині ХХ ст. Так, вже на Першій Всесвітній конференції ООН з навколишнього середовища, що відбувалася у Стокгольмі у червні 1972 р., її генеральний секретар Моріс Стронг вперше

сформулював поняття екорозвитку, розуміючи його як екологічно орієнтований соціально-економічний розвиток, за якого зростання добробуту людей не супроводжується погіршенням стану довкілля і деградацією природних систем [3, с. 151].

На цій конференції було прийнято «Декларацію про охорону навколишнього середовища», в якій зокрема формулювалися п'ять принципів екорозвитку:

1. Людина має право на сприятливі умови життя у навколишньому середовищі.

2. Природні ресурси Землі і особливо репрезентативні зразки природних екосистем мають бути збереженими на благо теперішнього та майбутнього поколінь.

3. Повинна підтримуватися здатність Землі відтворювати життєво необхідні ресурси.

4. Людина несе особливу відповідальність за збереження і розумне управління продуктами живої природи і її середовища, що має бути покладено в основу планування економічного розвитку.

5. Непоправні ресурси Землі повинні використовуватися таким чином, щоб забезпечити їх захист від вичерпання в майбутньому [209, с. 74-75].

У тому ж 1972 р. з'являється відома доповідь Римському клубові «Межі зростання». Її автори Д. Медоуз та Й. Рандерс за допомогою комп'ютерної моделі World3 провели дослідження довгострокових наслідків глобальної тенденції зростання населення, промислового і сільськогосподарського виробництва, споживання природних ресурсів та забруднення довкілля. В підсумку робився висновок, що зростання населення і виробництва взаємно прискорюють одне одного, надають йому експоненціальний характер, виводять із стану рівноваги всю глобальну систему, результатом чого буде екологічний колапс. Вихід з такої ситуації автори доповіді пов'язували зі станом «глобальної рівноваги».

Як зазначають Д. Медоуз та Й. Рандерс, з технічної і економічної точок зору шанси на майбутнє має суспільство, здатне зберігати стійкість за рахунок розумного обмеження використання своїх внутрішніх ресурсів. Перехід до нього потребує ретельно зваженого поєднання довгострокових і короткострокових завдань, акценту на самодостатність, справедливість і якість життя, а не на кількісне зростання промислового виробництва. Для створення подібного суспільства потрібне щось більше, ніж виробництво і передова технологія, а саме зрілість думок, співчуття і мудрість. Проте, хоча технічно і економічно перехід до розумно обмеженого використання наявних ресурсів цілком можливий і навіть не пов'язаний з великими труднощами, на цьому шляху можуть виникнути психологічні й політичні бар'єри, здолати які буде нелегко. Адже на безперервне зростання матеріального виробництва завжди покладалися великі надії, на ньому будуються особисті кар'єри, ґрунтується вся сучасна індустріальна цивілізація [208].

За оцінкою А. Горелова, автори «Меж зростання» запропонували кардинальне рішення для подолання загрози екологічної катастрофи – стабілізувати на постійному рівні чисельність населення планети і одночасно капітал, що вкладається у виробництво. Такий стан «глобальної рівноваги», на думку групи Д. Медоуза, не означатиме застою, адже людська діяльність, що не потребує значного розходу непоправних ресурсів і не призводить до деградації довкілля (наука, мистецтво, освіта, спорт), може нескінченно прогресувати [85, с. 13].

У 1974 р. М. Месарович та Е. Пестель представили власну модель, що враховувала регіональні особливості світового розвитку. Результати моделювання показали, що для подолання екологічних небезпек необхідно кількісне зростання виробництва доповнити якісною зміною структури світового господарства. Концепції «меж зростання» вони протиставили концепцію «органічного зростання»: екологічні проблеми можуть бути подолані без відмови від зростання світової економічної системи в тому випадку, коли зростання буде збалансованим та органічним. Порівнюючи дані

моделі, А. Горєлов зазначає, що вони не є діаметрально протилежними, кожна з них містить зерно істини. Межі зростання існують, але можливості його збільшуються, якщо воно є збалансованим, що потребує якісних змін. Як виключно кількісний показник зростання не може бути нескінченним. Розвиток як єдність якісних та кількісних змін не має меж перетворення. Саме розвиток, а не рівновага, є справжньою альтернативою зростання, хоча рівновага, як і зростання, являє собою невід'ємний момент розвитку. Загальною умовою, що забезпечує розвиток є збереження стабільності при наявності якісних змін [85, с. 16-17].

Починаючи з кінця 1980-х років ідеї екобезпечного розвитку розвивалися переважно в рамках концепції стійкого (сталого) розвитку («sustainable development»), сутність якого полягає у такому задоволенні потреб теперішнього часу, що не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби.

Поштовхом для створення даної концепції стала доповідь «Наше спільне майбутнє», що була підготовлена та представлена в 1987 р. Всесвітньою комісією з навколишнього середовища та розвитку на чолі з прем'єр-міністром Норвегії Г. Брунтланд. Цей документ різко загострив питання про необхідність пошуку нової моделі цивілізації. У ньому яскраво показана неможливість ставити і вирішувати крупні екологічні проблеми поза їх зв'язком з соціальними, економічними і політичними проблемами. Комісія заявила, що економіка повинна задовольняти потреби людей, але її зростання повинне вписуватися в межі екологічних можливостей планети. Прозвучав заклик до «нової ери економічного розвитку, безпечного для довкілля» [4, с. 280].

Остаточне закріплення концепції стійкого розвитку як глобальної стратегії, визнаною світовою спільнотою, відбулося на Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку, що відбулася 1992 р. у Ріо-де-Жанейро («Ріо-92»). В документах «Ріо-92» стійкий розвиток визначається як розвиток, який дозволяє на довготривалій основі забезпечити стабільне

економічне зростання, що не приводить до деградаційних змін довкілля. Основні ідеї «Ріо-92» полягають у наступному: необхідність переходу світової спільноти на рейки екологічно орієнтованого і стійкого довготривалого розвитку; неминучість компромісів і жертв, особливо з боку розвинених країн, на шляху до більш справедливого світу і стійкого розвитку; неможливість руху країн, що розвиваються, тим шляхом, яким прийшли до свого благополуччя розвинені країни; вимога до всіх верств суспільства у всіх країнах усвідомити безумовну необхідність такого переходу і всіляко йому сприяти [36].

Н. Головач зазначає, що концепція сталого розвитку виражає достатньо просту ідею: необхідно досягнути гармонії між людьми і між суспільством і природою. Таким чином, концепцію сталого розвитку можна визначити як стратегію виживання і неперервного розвитку цивілізації в умовах збереження навколишнього середовища [82].

З точки зору В. Тураєва, сутність концепції стійкого розвитку можна звести до кількох основних положень. Розвиток світової економіки має бути таким, щоб воно не супроводжувалося руйнуванням природного середовища. Для стійкого розвитку необхідне різноманіття варіантів соціально-економічного і екологічного розвитку різних країн і народів. В основі соціально-економічного розвитку повинна лежати свобода, а не насилля, гуманізм, а не ворожнеча. Аби розвиток був дійсно стійким, необхідна гармонія у відносинах між людьми, між природою та суспільством [340, с. 72-73].

На думку А. Урсула і Ф. Демідова концепція стійкого розвитку може бути прояснена за допомогою двох основних ознак: антропоцентричного і біосфероцентричного. Перший вказує на виживання людства (країни) і здатність (можливість) його подальшого безперервного (стійкого), безперервно довгого розвитку; другий пов'язаний із збереженням біосфери як природної основи всього життя на Землі, її стійкості на тлі еволюції, з тим, щоб подальший розвиток людства не відбувався в екофобній формі. У такому

ключі поняття стійкого розвитку може бути визначене як форма соціоприродного розвитку, яка забезпечує виживання і безперервний прогрес суспільства і не руйнує природне довкілля [344, с. 24].

Реалізація стратегії стійкого людського розвитку передбачає досягнення низки цілей та завдань, серед яких можна виділити три рівні: генеральна мета – збереження людської цивілізації та її прогресивний розвиток; забезпечувальні цілі – збереження умов, в яких може існувати і розвиватися людство; підтримувальні цілі – збереження біосфери та локальних екосистем, які підтримують умови існування людства [232, с. 422].

В останні роки концепція стійкого розвитку доповнюється новою моделлю так званої «зеленої економіки». Як відзначає О. Бондар, з 2005 року з'являється новий вектор сталого розвитку – зелена економіка, збільшуються інвестиції в зелені технології. Глобальна економічна криза 2008 року не тільки загострила суть і значення концепції сталого розвитку як системної стратегії виживання та дії, як методологічної основи екологізації та соціалізації світової економіки, а й продемонструвала необхідність значного оновлення її в нових економічних умовах. Відповіддю на цей виклик стало домінуюче панування ідеї зеленої економіки [36].

У 2009 р. ООН започаткувала програму Ініціатива «зеленої економіки» (Green Economy Initiative). На думку Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна, запровадження принципів «зеленої економіки» може стати вирішенням проблем глобальної економічної кризи і кліматичних змін. Для протидії зміні клімату потрібна енергетична революція, що має супроводжуватися розвитком інфраструктури із запровадження відновлювальних джерел енергії. Розвиток такої інфраструктури супроводжуватиметься створенням нових робочих місць і підвищить рівень екологічної безпеки функціонування економіки. Зазначене може стати не лише запорукою збереження чистого довкілля, а й ефективним способом розбудови нової економіки [276, с. 38].

Отже, екобезпечний розвиток представлений різноманітними моделями та концепціям (концепції «меж зростання», «органічного зростання»,

«стійкого (сталого) розвитку», «зеленої економіки»), метою яких є пошук гармонії у відносинах між суспільством та природою, баланс між потребами соціально-економічного розвитку та збереженням природних ресурсів, що передбачає обмеження їх споживання, відповідальне ставлення до стану довкілля, пошук нових технологій, які мінімізують шкідливий вплив на природне середовище.

Цивілізаційний підхід до екобезпеченого розвитку трансформаційного суспільства виходить з репрезентації компонентів-аспектів екологічної політики у вигляді когнітивно-епістемологічних моделей цивілізаційних процесів, тобто становлення екобезпечного розвитку як мірила розвитку цивілізаційності. У сучасному суспільстві зростає значимість екобезпечного розвитку, що базується на концепції сталого розвитку, тому що проявляється зростаюча гомогенізація економічних, соціальних та політичних форм, поєднання в одно єдине ціле різних типів екобезпечного розвитку, які поєднуються з культурним розмаїттям. В контексті цивілізаційного підходу утверджується глобальна культура екобезпечного розвитку, що складається з багатьох дискретних структурних елементів: перша орієнтується на ідею культурного способу життя, базується на глобальній культурі; друга – включає в поняття культури – екологічне буття, пов'язане з регіональним розвитком, поєднанням глобалізації і регіоналізації. Зважаючи на специфіку трансформаційного суспільства як складного середовища екобезпечного розвитку, доцільно використовувати такі підходи до його аналізу: системний, соціально-діяльнісний, особистісний і синтезувати їх у єдиний системно-діяльнісно-особистісний. Цей підхід може бути реалізований в контексті використання принципів, до яких належать принципи взаємного зв'язку, субординації, ієрархії, гуманістичної цілеспрямованості, обліку зовнішніх впливів, оперативності управління, процесуальності.

Системний підхід виходить з гностичності суспільних зв'язків і опосередкування, елементів і складових трансформаційного суспільства, взаємодії держави й управління, визначення функцій і проблем екобезпечного

розвитку, що розглядаються у вигляді універсально взаємопов'язаного цілого. Системний підхід реалізується при визначенні екобезпечного розвитку, в контексті якого визначається аналіз його елементів з урахуванням їх соціовідтворення екологічного розвитку та екологічної політики як систем екобезпечного розвитку. Екорозвиток пов'язаний з кореляцією екологічної культури і екологічної свідомості та у їх взаємозв'язку із зовнішнім середовищем. Суб'єкт екобезпечного розвитку націлений на трансформацію об'єкта екобезпечного розвитку, що приводить все в струнку систему, націлену на вирішення екологічних проблем.

Системний підхід націлений на аналіз будь-якої частини екобезпечного розвитку буття із зв'язками оточуючого середовища; доцільним є введення ієрархії складових (підсистем) екобезпечного розвитку та їх ранжування; аналіз складових як системи й підсистеми як самостійних складових; урахування невизначеностей і випадковостей в екобезпечній системі; виявлення законів об'єднання частин в ціле, законів, які визначають характер структури, функціонування і зв'язок з умовами і середовищем функціонування, граничних характеристик систем екобезпечного розвитку.

Інституційний підхід дозволяє проаналізувати регулювання екобезпечного розвитку як складний економіко-соціально-культурний інститут, за допомогою якого здійснюється управління екологічними процесами. З позиції інституціонального підходу екобезпечний розвиток визначається як багатовимірна система з певним напрямом розвитку і з притаманним йому ступенем впливу на розвиток екологічної культури та екологічної свідомості, що є центральними в екологічному розвитку. Ринкові фактори мають велике значення для формування і розвитку екобезпечного розвитку, оскільки ринок має здатність мінімізувати дії факторів невизначеності та ризику.

Комплексний підхід до розуміння екобезпечного розвитку включає системний, структурний, структурно-функціональний підходи, що в цілому дозволяють проаналізувати всі складові екобезпечного розвитку, що

включають екологічну проблематику трансформаційного суспільства у ретроспективі філософського дискурсу, детермінації екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства; визначення сутності, структури, чинників трансформаційного суспільства як середовища екобезпечного розвитку.

Екобезпечний розвиток – це система економічної, політичної, соціокультурної, управлінської діяльності держави, людини, суспільства, направлених на культивування біосфери і соціосфери в її цивілізованих формах, подолання деструкцій об'єктів природи. Система показників екобезпечного розвитку приводить до сталого розвитку, що зумовлюють певні зміни усіх інших складників подальшого розвитку – екологічній політиці, екологічній культурі, екологічній свідомості, що потребують відповідного розвитку. В системі екобезпечного розвитку повинна відбутися трансформація екологічної культури і екологічної свідомості у проекції подолання культивування техносфери.

Висновки до першого розділу

Екологія повинна давати відповіді на зазначені вище питання, тобто, яким чином досягти раціонального і комфортного співіснування людини і природи, тому що екологія розробляє питання взаємовідносин людини і суспільства. Деякі вчені вбачають задачу екології в поясненні взаємовідносин людини з природою, інші визначають як науку про взаємовідносини соціальних форм з соціальними факторами, що виступають у якості середовищних; треті визначають як науку про фактори просторового розміщення соціальних інститутів. Наукове значення мають ті розділи екології, які пов'язані з дослідженням взаємозалежності між людиною, конкретними суспільствами і просторово-соціальним середовищем розвитку суспільства, що досягається в результаті сукупної взаємодії різних сфер діяльності.

Сутність екобезпечного розвитку конкретизується через низку концептуальних векторів, що визначають детермінації екобезпечного розвитку: охорона природи, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття довкілля, сталого розвиток, моделювання майбутнього людства, наукових прогнозів коеволюційних процесів. До числа основних складників екобезпечного розвитку, через які виявляється його сутність, належить екологічна безпека. Екобезпечний розвиток базується на екологічній безпеці, що представляє сукупність певних властивостей навколишнього природного середовища і створюваних цілеспрямованою діяльністю людини умов, за яких (з урахуванням екологічних і соціальних чинників та науково обґрунтованих допустимих навантажень на об'єкти біосфери. Механізми стійкості суспільства, що розуміється як досконалість суспільних відносин, лежать в сферах культури, моралі і відповідно освіти та виховання. Як наслідок, ядром стійкості суспільства є освіта, що формує духовно-етичні цінності і весь комплекс практичних знань і умінь, включаючи і технології, якими володіє сучасне людство. Освіта є одна з основних соціальних інститутів, від якого залежить формування суспільства стійкого розвитку як суспільства досконалих людських стосунків, оскільки саме освіта закладає, поряд з професійними, і загальносоціальні поведінкові патерни людини.

В контексті дослідження розроблено понятійно-категоріальний апарат трансформації, а саме, що трансформація – це особливий стан суспільства, яке знаходиться в процесі модифікації, із структурою, яка постійно змінюється, трансформаційна криза – це етап, перехідна стадія від стабільного суспільства до такого, що трансформується. Превентивні дії державних органів, спрямовані на раціональне використання природних ресурсів та стабілізацію й відтворення навколишнього середовища, не дають бажаного ефекту. Основними причинами цього є: відсутність інтегрованої системи вирішення екологічних проблем соціально-економічного розвитку, недостатнє інвестиційне забезпечення відтворення природно-ресурсного потенціалу, застарілий економічний механізм природокористування, дуальна система

управління природними ресурсами та охороною навколишнього середовища. Надмірна експлуатація окремих видів природних ресурсів, недосконалість форм та способів їх залучення у відтворювальний процес потребують перегляду пріоритетів природокористування, наукового обґрунтування механізмів їх реалізації. Тому є необхідність продовжувати пошуки шляхів оптимізації співвідношення стану природного середовища та темпів розвитку суспільства. Це можна досягти шляхом екологоорієнтованої структурної перебудови економіки, що передбачає інвестування екологічно безпечних технологій, фінансування превентивних заходів з охорони довкілля для недопущення його подальшої деградації, структурних змін у системі природокористування, прогнозування антропогенних навантажень у межах самовідтворення природних систем.

Остаточне закріплення концепції стійкого розвитку як глобальної стратегії, визнаною світовою спільнотою, відбулося на Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку, що відбулася 1992 р. у Ріо-де-Жанейро («Ріо-92»). В документах «Ріо-92» стійкий розвиток визначається як розвиток, який дозволяє на довготривалій основі забезпечити стабільне економічне зростання, що не приводить до деградаційних змін довкілля. Основні ідеї «Ріо-92» полягають у наступному: необхідність переходу світової спільноти на рейки екологічно орієнтованого і стійкого довготривалого розвитку; неминучість компромісів і жертв, особливо з боку розвинених країн, на шляху до більш справедливого світу і стійкого розвитку; неможливість руху країн, що розвиваються, тим шляхом, яким прийшли до свого благополуччя розвинені країни; вимога до всіх верств суспільства у всіх країнах усвідомити безумовну необхідність такого переходу і всіляко йому сприяти. В останні роки концепція стійкого розвитку доповнюється новою моделлю так званої «зеленої економіки».

Визначено методологічні засади стійкого розвитку як основи екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства. Системний підхід реалізується при визначенні екобезпечного розвитку, в контексті якого

визначається аналіз його елементів з урахуванням соціовідтворення екологічного розвитку та екологічної політики як головних чинників детермінації екобезпечного розвитку. Екорозвиток пов'язаний з кореляцією екологічної культури і екологічної свідомості та у їх взаємозв'язку із зовнішнім середовищем. Суб'єкт екобезпечного розвитку націлений на трансформацію об'єкта екобезпечного розвитку, що приводить все в струнку систему, націлену на вирішення екологічних проблем.

Системний підхід націлений на аналіз будь-якої частини екобезпечного розвитку буття із зв'язками оточуючого середовища; доцільним є введення ієрархії складових (підсистем) екобезпечного розвитку та їх ранжування; аналіз складових як системи й підсистеми як самостійних складових; урахування невизначеностей і випадковостей в екобезпечній системі; виявлення законів об'єднання частин в ціле, законів, які визначають характер структури, функціонування і зв'язок з умовами і середовищем функціонування, граничних характеристик систем екобезпечного розвитку.

Інституційний підхід дозволяє проаналізувати регулювання екобезпечного розвитку як складний економіко-соціально-культурний інститут, за допомогою якого здійснюється управління екологічними процесами. З позиції інституціонального підходу екобезпечний розвиток визначається як багатовимірна система з певним напрямом розвитку і з притаманним йому ступенем впливу на розвиток екологічної культури та екологічної свідомості, що є центральними в екологічному розвитку. Ринкові фактори мають велике значення для формування і розвитку екобезпечного розвитку, оскільки ринок має здатність мінімізувати дії факторів невизначеності та ризику.

Комплексний підхід до розуміння екобезпечного розвитку включає системний, структурний, структурно-функціональний підходи, що в цілому дозволяють проаналізувати всі складові екобезпечного розвитку, що включають екологічну проблематику трансформаційного суспільства у ретроспективі філософського дискурсу, детермінації екобезпечного розвитку

трансформаційного суспільства; визначення сутності, структури, чинників трансформаційного суспільства як середовища екобезпечного розвитку.

Зроблено висновок, що екобезпечний розвиток – це система економічної, політичної, соціокультурної, управлінської діяльності держави, людини, суспільства, направлених на культивування біосфери і соціосфери в її цивілізованих формах, подолання деструкцій об'єктів природи. Система показників екобезпечного розвитку приводить до сталого розвитку, що зумовлюють певні зміни усіх інших складниках подальшого розвитку – екологічній політиці, екологічній культурі, екологічній свідомості, що потребують відповідного розвитку. В системі екобезпечного розвитку повинна відбутися трансформація екологічної культури і екологічної свідомості у проєкції подолання культивування техносфери.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ ЕКОБЕЗПЕЧНОГО СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА В ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ОСВІТИ ХХІ СТОЛІТТЯ

У другому розділі виявлено специфіку екологічної проблематики в індустріальному суспільстві та її вплив на формування освітньої парадигми екобезпечного розвитку; розкрито місце і роль екологізації освітнього процесу як головного завдання модернізації освіти ХХІ століття.

2.1. Специфіка вирішення екологічної проблематики в індустріальному суспільстві

За радянських часів широко цитувався вислів Мічуріна: «Ми не можемо чекати на милості природи. Взяти їх в неї – наша задача». В індустріальний період історії ресурси землі здавалися невичерпними, а тисячі зв'язків, якими людина пов'язана з природою, вважалися неістотними. І ось перед поколінням наших сучасників постала нова проблема – переосмислити ставлення до природного середовища, яке складалося протягом віків. Нажаль для більшості людей екологічна криза уявляється як щось зовнішнє по відношенню до людини, а не породжене нею самою.

Вирішити проблему екологічного виховання значно складніше, ніж удосконалити систему екологічної освіти. Якщо екологічна освіта людини визначається сукупністю її знань про особливості взаємодії суспільства з природою, то екологічне виховання має набагато складніший зміст. Воно, крім екологічних знань, охоплює широкий спектр найрізноманітніших людських якостей і характеристик, певний світогляд і світосприйняття, моральні, правові, екологічні, соціальні принципи та норми. Тому воно не мислиться окремо від естетичної, моральної, правової освіти та виховання.

Невід’ємним атрибутом екологічного виховання є практична діяльність кожної людини, спрямована на охорону природного середовища, захист тваринного та рослинного світу в місцях її проживання, набуття екологічної свідомості, якій, на думку О. Мамешина, притаманний «динамічний соціокультурний характер, що закріплюється у досвіді людини і засвоюється індивідуально» [195].

Суспільна екологічна свідомість на сьогодні знаходиться на стадії формування і містить сукупність ідей, теорій, поглядів, мотивацій, що відбивають екологічну сторону суспільного буття, як от: реальну практику відносин між людиною і середовищем її життя, між суспільством і природою, включаючи комплекс регулятивних принципів і норм поведінки, що спрямовані на досягнення оптимального стану системи «суспільство–природа». Однак, сама по собі наявність екологічної свідомості не є достатньою умовою для ліквідації глобальної екологічної кризи. Наявність певних знань, уявлень ще не гарантує відповідну поведінку. Екологічна поведінка неможлива без екологічної культури та екологічної відповідальності, зокрема сільського населення.

Можна бути прекрасним, ерудованим, високоосвіченим екологом, але мати при цьому низький рівень екологічної свідомості. Натомість, - людина без будь-якої екологічної освіти може бути високо екологічно свідомою. З цього витікає те, що говорячи про «екологізацію суспільства», а вона безумовно необхідна (незалежно від того, чи то для «збалансованого розвитку», чи то для побудови суспільства на підґрунті теорії глибинної екології), ми повинні зрозуміти: основне коріння проблеми зосереджене не в освітянській сфері в чистому вигляді, а саме у сфері виховній.

Екологічній свідомості слід не навчати – її слід виховувати. Класичні педагоги-вихователі довели, що «природа – кращий вихователь для людини». Вже прості емпіричні дослідження підтверджують цю тезу: «люди, що народилися й вирости вдалині від ознак цивілізації (мисливці–аборигени Сибіру, індіанці, малі племена Африки, так само як охоронці кордонів у

віддалених заповідниках, сторожі полярних й високогірних станцій та мисливських зимівників, бджолярі-відлюдники, тощо) завжди мають на порядок вищу екологічну свідомість. З іншого боку, як зазначає І. Жибуль, «чим більше відірвана людина від природи дикої, тим менше ознак екологічної свідомості у неї закладається» [122, с. 13].

Але й спілкування з природою теж не завжди дає безумовно позитивний результат. Людські громади, корі живуть на тлі природи і в постійній залежності від неї, обирають для себе різні форми природокористування. Землеробство, інтенсивне скотарство, промислове лісокористування формують утилітарне ставлення до природи як матеріального джерела існування (особливо таке ставлення загострюється там, де первинний природний ресурс стає переважно предметом для продажу, тобто обміну на усі інші матеріальні блага). Натомість біль сприятливими для розвитку екологічної свідомості будуть такі форми, як бджільництво, індивідуальне полювання й рибальство, чабанування. Узагальнено можна говорити про те, що чим менше громада втручається в природну структуру екосистем, тим більш екологічно свідомими можуть бути її члени. Чому? Тому що для виховання свідомості людині потрібні певні еталони: еталони явищ, еталони ландшафтів та їх компонентів, еталони взаємовідносин між ними, зразки суспільної поведінки. Очевидно, що позитивне ціннісне забарвлення матимуть ті з них, що мають по-перше, більш гармонійну будову, а по-друге, закладалися в інформаційному просторі свідомості як первинні – ті, з яких починається свідоме розкриття законів життя, Всесвіту.

Постійне споглядання природних законів, що панують в «диких екосистемах», сприяє їх усвідомленню, сприйнятті аж до підсвідомого рівня, що зрештою шляхом зворотного зв'язку впливатиме на формування типів поведінки. Тому важливо, щоб людина виховувалася в середовищі, де панують дикі екосистеми, в оточенні, і точніше, не в «оточенні», а в «середині» дикої природи. Які стереотипи позитивного ставлення до довкілля можуть формуватися у сільського підлітка, коли щоденно він зростає в оточенні

спотвореного ландшафту: багато років поспіль орані поля з монокультурами й бур'янами, збитті до «чорного пару» пасовища, порубані ліси й лісосмути, загачені, кому як заманеться, греблями струмки та річки, сховища пестицидів. Які форми поведінки закарбуються в свідомості як «правильні», коли нормальними явищами є спалювання стерні й сухостою, засипання сміттям балок і ярів, утримання собак на ланцюгу.

Дослідники стверджують, що «людині притаманний у процесі становлення особистості принцип успадковування поведінки «вчителя» (вчителем виступає будь-хто, хто має авторитет для цієї людини)» [67]. Які ж зразки поведінки успадкує сучасна молодь від дорослих?

Відсутність екологічно правильних зразків поведінки – друга причина низької екологічної свідомості (перша, як з'ясували – відсутність спілкування з дикою природою, і в ширшому плані – відсутність дикої природи як такої взагалі). Третя причина низької екологічної свідомості криється в байдужості. Всім «свідомим» екологічно громадянам образливо, огидно чути або спостерігати кожен випадок знуцання над природою – будівництво в заповідниках, розорювання нових степових ділянок, затоптування худобою лісу і т.д. Але де їх доведені до переможного кінця справи із захисту природних об'єктів і припинення цих злочинів? Байдужість дорослих членів суспільства є чи не найгострішою проблемою у справі подолання кризи екологічного виховання.

Підсумовуючи, можна сфокусувати увагу на основних причинах низької екологічної свідомості яка є наслідком сучасної екологічної ситуації:

- екстенсивне використання всіх видів природних ресурсів, яке тривало десятиріччями без урахування здатності екосистем до самовідтворення й самоочищення;
- адміністративно-командне концентрування на невеликих площах величезної кількості надпотужних хімічних, металургійних, нафтопереробних і військових промислових підприємств і комплексів, інших «гігантів

соціалістичної, індустрії», а також прискорена реалізація грандіозних планів «підкорення» природи;

- цілковите нехтування традиціями господарювання, можливостями природи регіонів та інтересами корінного населення;

- інтенсивна хімізація й хибні способи організації сільськогосподарського виробництва (наприклад створення величезних колгоспів і радгоспів);

- гігантські масштаби меліораційних робіт без відповідних наукових обґрунтувань та ефективних технологій;

- відсутність протягом повоєнного періоду об'єктивних довгострокових екологічних прогнозів щодо наслідків реалізації планів розвитку промислового виробництва, енергетики, транспорту;

- використання на переважній більшості виробництв застарілих технологій та обладнання, низькі темпи модернізації підприємств;

- невиконання чинних законів стосовно охорони навколишнього природного середовища й відсутність підзаконних актів для їх ефективної реалізації;

- відсутність дійового державного контролю за виконанням законів про охорону природи та системи покарань за шкоду, заподіяну довкіллю;

- відсутність постійної об'єктивної інформації для широких мас населення про екологічний стан природного середовища, причини його погіршення, про винуватців забруднень і вжиті заходи для поліпшення ситуації;

- украй низький рівень екологічної освіти не тільки в пересічних громадян, а й у керівників підприємств, державних організацій, уряду, низькі екологічні свідомість і культура;

- різке прискорення негативних економічних, соціально-політичних та екологічних процесів в Україні у зв'язку з найбільшою техногенною катастрофою ХХ століття — аварією на Чорнобильській АЕС;

– відсутність дійових економічних стимулів для ресурсо- та енергозбереження.

І як результат — значна частина учнів не усвідомлює особистої причетності до виникнення та розв'язання екологічних проблем, вони не пов'язують ці проблеми зі своєю життєдіяльністю. Така ситуація спричинена наявністю суперечностей у взаємодії учнів із природою, а саме між:

- усвідомленням учнями необхідності розв'язувати екологічні проблеми і нерозумінням особистої ролі у цьому процесі; авторитетом інших (батьків, учителів, друзів), вчинки яких не завжди екологічно доцільні, та особистою екологічною позицією;

- усвідомленням школярами необхідності збереження природи та негативним ставленням до окремих об'єктів та явищ природи;

- бажанням здійснювати практичні екологічні заходи та недостатньою підтримкою друзів, дорослих, місцевої влади.

Що ж до України, то слід зазначити, що «основним принципом у взаємовідносинах сучасної природно-ресурсної політики та економічними перетвореннями є платне природокористування. Право екологічної відповідальності регламентується зведенням актів щодо грошового відшкодування нанесених державі збитків» [46].

Але через недосконалість окремих положень екологічного регулювання та існуючі у законодавстві протиріччя, фінансово-правовий механізм не забезпечує покриття природоохоронних потреб і не сприяє відновленню ресурсу. У законодавстві відсутні еколого-економічні пільги й заохочення за раціональне споживання природних ресурсів і комплексну переробку відходів. Більше того, парадокс природоохоронного законодавства полягає ще й в тому, що «природні ресурси як основа розвитку економіки в Україні оцінюються лише з позиції сировини. За період з першого Дня Незалежності України не було жодної спроби розробити та затвердити нормативно-правовими актами оцінку природного ресурсу як середовище формуючого фактору» [83, с. 82].

Питання охорони, зокрема, лісів в країні сьогодні розглядається виключно з точки зору сировинного ресурсу. Ми використовуємо технології вирубування лісів, від яких давно відмовились практично у всіх країнах світу. Адже варто лише застосувати економічні важелі, зробити не вигідними суцільну вирубку або невчасну посадку лісу, і ситуація значно покращає. Але цього немає. В офіційних цифрах пишеться про щорічні посадки лісу до 70 тис. гектарів. Але якщо порівняти цифри лісовідновлення з цифрами пожеж, з цифрами по вирубках, хворобах і шкідниках лісів, то виявиться, що об'ємів лісу прибуває не так багато.

Таким чином, перша проблема природокористування в Україні пов'язана необхідністю удосконалення нормативного-правового регулювання, що стосується критеріїв оцінки якості навколишнього середовища, впливу забруднень на оточуюче середовище та здоров'я людини; розробки і вживання нових екологічних стандартів і підходів. Особливе значення тут мають ефективні економічні методи покарання і стимулювання.

Друга проблема витікає з нездатності природоохоронних органів реалізувати в повному об'ємі свої повноваження. Питання в тому, що підприємства і населення часто не додають значущості даним органам, а значить, ігнорують їх вимоги. Подолання цієї проблеми можливе лише, об'єднавши всі засоби екологічного, контрольного, організаційного характеру. А також при належній взаємодії з боку інших органів: МВС, прокуратури, органів місцевої влади.

Інтеграція екологічних міркувань до секторальної політики залишається одним із найважливіших завдань на майбутнє. Проблеми охорони довкілля охоплюють майже всі аспекти людської діяльності: освіту, охорону здоров'я, виробництво, економічні і міжнародні стосунки. Таким чином, потребує зміцнення інституціональної координації і співробітництва між структурними підрозділами адміністрації, виконкомами міських рад та райдержадміністраціями, підприємствами, організаціями, територіальними органами міністерств і відомств енергетики, промисловості, аграрного

сектору, транспорту, охорони здоров'я, економіки і соціальних питань, які прямо чи посередньо опікуються питаннями навколишнього середовища.

Крім того, на думку О Веклича, «екологічна культура повинна стати державною справою. Першорядну роль в формуванні високої екологічної культури грає екологічна освіта і виховання» [55].

Мета екологічної освіти полягає в тому, щоб надати населенню знання про наслідки своєї діяльності, розвинути моральні якості. М. Монтень більше 400 років тому писав, що все горе - від напівосвіченості, а англійський філософ та історик Г. Спенсер пророче вважав, що кінцева мета освіченості - не самі знання, а дія та перевід знання у сферу моральності.

В контексті екологізації освіти необхідно приділяти увагу екологічній підготовці не лише учителів географії та біології, які традиційно займаються екологічною освітою та вихованням учнів, але й учителів інших спеціальностей, а також вихователів, психологів, соціальних працівників, тобто всіх, хто бере участь в навчально-виховному процесі. Таким чином, головним завданням екологічної освіти у навчальних закладах має стати формування екоцентричного мислення.

У другій половині ХХ - початку ХХІ ст. як результат попереднього соціально-історичного розвитку сталися тектонічні зміни практично на всіх рівнях життєдіяльності людського суспільства. При цьому соціальні адаптаційні процеси несуть відбиток того історичного етапу, який переживає суспільство і відображають характер самого суспільства. У зв'язку з цим в сучасних умовах найважливішим є дослідження процесів адаптації людини до світу, заснованого на знанні, за допомогою когнітивних механізмів, а також експлікація функції соціальної адаптації сучасного суспільства до реального і потенційного надприродного світу. У цих умовах - фактично на розвилці процесів адаптації людського співтовариства або до деградації, або до розвитку, найважливішим стає питання про нове осмислення місії, місця, суті, функцій, всієї освітньої сфери як системи стабілізації суспільства, так і одночасно його «проекування», а також про нову якість людини в системі

освіти, де людина є і основна причина, і головний наслідок тих, що відбуваються.

Криза освіти і проблеми зміни соціокультурної ситуації знаходяться в тісній взаємодії, підсилюючи і обумовлюючи один одного. Дійсно, раніше в історичній ретроспективі освіта забезпечувала безперервну передачу культурних універсалів від покоління до покоління. Тепер же в умовах тотального відчуження людини, не лише від продуктів своєї діяльності, але і від свого історичного «підґрунтя», форми сучасної освіти обумовлені таким відчуженням, але вони не надають методів і засобів його подолання і адаптації, що пов'язане з установками глобального контексту. Іншими словами, усвідомлення причин кризисної ситуації в освіті і пошук механізмів адаптації суспільства до сучасних змін тісно взаємозв'язані.

Таким чином, ефективне вирішення екологічних проблем індустріального суспільства потребує пошуку нових шляхів і підходів до формування екологічного світогляду. Ця проблема повинна вирішуватись як в ланках формальної екологічної освіти, так і неформальної. Особливу роль в них відіграють позашкільні навчальні заклади еколого-натуралістичного напрямку та громадські організації. Активісти екологічних рухів по-новому реконструюють «соціальне» і «природне». Але ці рухи ще малочисельні в Україні. Сучасне українське суспільство повинно поставити подальший розвиток трансформаційного суспільства, підпорядкувавши його умовам «екологічного імперативу», що вимагало зміни екологічної свідомості, для чого сформувати відповідну систему цінностей і нові зразки екологічно оправданої поведінки.

2.2. Формування освітньої парадигми сталого екобезпечного розвитку

Глобальна екологічна криза є наслідком дії багатьох чинників. Це і нерегульоване зростання народонаселення, і некомпетентність відповідних

служб, і споживацький підхід до природи, і природоруйнівний тип індустріального розвитку та ін. Саме цю обставину прагнуть врахувати при реалізації таких стратегічних екологічних ініціатив, як прийняття екологічного законодавства і підписання низки нових міжнародних угод, зміна самого «вектору» економічного розвитку, створення та поширення екологічно прийнятних технологій, стабілізація світового народонаселення тощо. І це правильно. Але якщо подивитись на проблему глибше, то виявиться, що є ще одна і, мабуть, найсуттєвіша причина екологічної кризи – глобальне падіння духовності і моральності, низький рівень екологічної освіти і виховання, загалом екологічної культури переважної більшості мешканців планети.

Дослідження сучасних соціологів і психологів переконливо свідчать, що «однією з причин глобальної екологічної кризи є зростання в другій половині ХХ ст. кризи людського духу: сплеск колективного егоїзму, нігілізму, локальних і регіональних збурень у суспільствах, планетарна епідемія аморальності, злочинності, алкоголізму, наркоманії і тотальної легковажності, бездумності й жадоби швидкої наживи, індивідуальна деградація в різних її проявах, зниження культурного й духовного рівня, ріст корупції, людської некомпетентності й непрофесійності при вирішенні національних і міжнаціональних питань тощо» [74, с. 68]. Ступінь суспільного розвитку і прогресу, цивілізованості не може вимірюватися лише кількісними показниками (чого і скільки вироблено), а, насамперед, станом здоров'я людини, низкою моральних і духовних критеріїв, мудрістю людей, що рухають вперед цю цивілізацію. Людство мусить переглянути свої моральні парадигми, що призвели до деградації екологічної свідомості, і знову відчути себе невід'ємною часткою природи. Тільки глибокий переворот у свідомості людей, тобто глибока «конверсія» екологічної свідомості може врятувати цивілізацію від її подальшої руйнації. Духовна роз'єднаність суспільства, марнотратність природокористування навіть за найвищих досягнень новітніх технологій все одно ведуть до загального омніциду (загибелі всього живого). Саме тому кращі представники науки і культури планети закликають

повернутись до традиційних цінностей буття, вироблених людством впродовж тисячоліть. Але при цьому слід зауважити, що все ж не варто абсолютизувати гармонійність взаємовідносин людини і природи навіть у сиву давнину. Ідея домінування над природою, невичерпності її ресурсів та їх призначеності виключно для людини тисячоліттями вкорінялась у свідомості людей. Це, власне, й визначає всю складність зміни парадигми їхнього мислення. Однак іншого шляху для виживання нема.

Філософське осмислення проблем взаємозв'язку суспільства і природи надає можливість розібратись у співвідношенні природних і суспільних закономірностей, побачити суперечності в розвитку відносин між суспільством і природою, зрозуміти роль суспільства в перетворенні природи і відповідальність його за все, що відбувається в цьому світі. Реалізація даного твердження стає можливим завдяки підняттю рівня екологічної культури населення шляхом сталого розвитку освіти і виховання.

Термін «сталий розвиток» (неточне переведення з англ. sustainable development) має досить тривалу історію, яка починається з Декларації першої Конференції ООН по навколишньому середовищі (м. Стокгольм, 1972 р.) та виконання робіт Римського клубу, коли було усвідомлено зв'язок між проблемами навколишнього середовища, економічним та соціальним розвитком. Створена при ООН Міжнародна комісія з навколишньому середовищі розвитку (Комісія Г. Брундтланд) поставила завдання сформулювати «глобальну програму змін», на яку Комісія запропонувала найменування «сталий розвиток». Відомий дослідник проблеми сталого розвитку Б. Данилишин визначає його, як «систему відносин суспільного виробництва, при якій досягається оптимальне співвідношення між економічним ростом, нормалізацією якісного стану природного середовища, ростом матеріальних і духовних потреб населення» [93, с. 6].

У вітчизняній та російській літературі сталий розвиток визначається як «форма такої взаємодії (кoeволюції) суспільства і природи, при якому

зберігається біосфера і забезпечується виживання і невизначено довгий розвиток людства» [343, с. 28].

В свою чергу, В. Мантатов розглядає сталий розвиток як «закон Всесвіту» [196, с. 19]. Цей закон відбиває фундаментальну властивість всіх явищ і процесів у Всесвіті: динамічну рівновагу, що характеризується відповідністю між стійкістю і мінливістю. Речі виявляються стійкими не самі по собі, а тільки по відношенню до певних сукупних змін (перетворень), і, навпаки, зміни речей необхідно припускають стійкість буття, оскільки процес змін є не що інше, як розгортання (саморозкриття) стійкої субстанції.

Загалом, під збалансованим розвитком розуміють такий «розвиток людського суспільства, при якому задоволення зростаючих соціальних та інших потреб людини відбувається за рахунок економічної діяльності в межах екологічної ємності біосфери» [99]. Зрозумілість концепції не означає зрозумілість практичних кроків щодо її впровадження, саме тому «освіта набуває особливого значення в контексті подальшого розвитку суспільства» [294, с. 25]. Саме вона в першу чергу і реагує на зміни, що породжені суспільною діяльністю людини, яка підготовлена до життєдіяльності цією ж освітньою системою.

Крім того, освіта нерозривно взаємопов'язана з наукою – галуззю людської діяльності яка спрямована на виробництво нових знань. В наукову діяльність постійно залучаються підготовлені освітою кадри, а продукт їхньої діяльності (нові знання та інформація) спрямовуються в освітній процес, що динамічно забезпечує більш високий рівень загальної освіченості та підготовки спеціалістів.

Знання є одним з основних чинників формування ставлення до навколишнього світу (світоглядних орієнтацій) та поведінки людини. Згідно з психологічною енциклопедією, «поведінка, в широкому значенні цього слова, включає, зокрема, сукупність реальних дій, зовнішніх проявів життєдіяльності живих істот, в тому числі і людини» [323, с. 453].

Особливості поведінки проявляються в цілях і формах діяльності. Будь-яка діяльність спричинює зміни в системі, у даному випадку – в системі еко-соціальной. Такі зміни проявляються в безпосередній (видимій) формі й можуть мати позитивний, негативний або ж нейтральний вплив. Разом з тим, ці зміни неминуче призводять до змін чинних потреб, а також до формування нових, в результаті чого змінюються потреби в знаннях, а отже й виникає потреба у зміні освітньої системи, яка покликана задовольняти освітні потреби суспільства.

Таким чином, з одного боку, освіта як елемент еко-соціальной системи є потужним фактором, що спричинює зміни в цій системі, а з іншого боку, спровоковані освітою зміни ставлять перед освітою нові вимоги, що потребують змін самої системи освіти. Цей зворотній зв'язок є також показником інтегрованості освітньої діяльності в діяльність суспільства.

Однією з найголовніших у структуруванні, доборі, оновленні та реалізації змісту освіти, на наш погляд, є проблема визначення філософсько-методологічних пріоритетів та базових принципів. Від них залежать рівень теоретичного узагальнення та глибина практичного втілення систематизованих екологічних знань учнями в подальшому житті.

Остання реформа загальноосвітньої й професійної школи в Радянському Союзі, яка почалась у 1984 р., наголошувала на «розвитку освітньої системи за рахунок вдосконалення змісту чинних навчальних програм, посиленні професійної складової навчання, введення курсів «Основи інформатики та обчислювальної техніки», «Етика і психологія сімейного життя», «Ознайомлення з навколишнім середовищем» [19, с. 56]. Вона майже не передбачала розгляду філософсько-методологічних питань оновлення змісту освіти. Реформа докорінно не змінювала методології мети, змісту й методів, вважає О. Савченко. «Реформа згори», як згодом назвали ці наміри, зазнала фіаско й обмежилась науковими розмовами на сторінках педагогічної преси» [313], підтверджує В. Сердюк.

Наприкінці ХХ століття знову стала актуальною класична природничо-філософська концепція В. І. Вернадського про єдність суспільства і природи, який побачив єдність процесу еволюції як процесу розвитку системи біогеохімічних і інших природних процесів, що закономірно призводять до появи розуму і суспільства. І про те, що Розум неминуче буде зобов'язаний зрештою взяти на себе відповідальність за подальший хід цих процесів, подібно до того, як майже 4 мільярди років тому її, цю відповідальність, взяло на себе органічне життя, що багатократно прискорило всі процеси перетворення космічної матерії за допомогою космічної енергії. Звичайно, створити якусь точну теорію розвитку матеріального світу, теорію переходу біосфери в соціосферу, а після цього в ноосферу, В. Вернадський ще не міг – наука того часу просто не була для цього готовою.

Заслуга В.І.Вернадського полягає саме в тому, що він як природознавець, як біохімік побачив і зумів уявити Землю як «систему саморозвитку і самоорганізації і побачив, що цей розвиток на всіх стадіях підпорядкований загальним законам і в цьому сенсі є цілеспрямований» [60, с. 147]. І як би не розрізнялися між собою стадії розвитку природи, ці закони повідомляють кожній з них свою закономірність, роблять еволюцію в цілому і, зокрема, появу життя і Розуму, процесом не випадковим, а закономірним.

Таким чином, піднесення загальнолюдських та екологічних цінностей, дослідження проблем розуму і суспільства поставило питання про розвиток системи екологічної освіти (від проблем екологічної етики до інтеграції знань про Землю та людину). Образ екологічної освіти у структурі змісту природничих дисциплін в основному формувався на рівні міжпредметних факультативних курсів.

Чорнобильська катастрофа у 1986 р., загальнодержавна зміна економічних та політичних орієнтирів, загострення питань природокористування та захисту громадян від наслідків техногенного впливу, стрімкий розвиток інформаційної сфери, втілення різноманітних свобод (слова, совісті тощо) - все це активізувало суспільну філософсько-педагогічну

думку. У другій половині 1980-х - на початку 1990-х років у педагогічній пресі СРСР почалася дискусія про роль екологічних знань у формуванні нового суспільства, штучність виділення людини із суспільства та протиставлення їх одне одному, нові екологічні підходи до створення навчального середовища та регламентацію міжособистісних стосунків у шкільному навчально-виховному процесі.

У педагогіці з'явилося поняття «живе знання» (В. Козлачков, К. Шилін). Учені вважали основною вадою сучасної структури екології освіти розірваність науки на окремі предмети. На їхню думку, «розчленована, змертвіла дійсність» у вигляді предметного знання перетворює «загальну картину живого світу у свідомості людини на споживацько-омертвілий світ». Вони висловили занепокоєння традиційною тенденцією до протистояння художньо-гуманітарних та природничонаукових знань у теорії змісту освіти і пропонували створити новий зміст освіти, засадами якого є:

- біогармонійне спілкування людини та природи;
- індивідуально-особистісне творення Людиною нових рівнів організації біосфери (та її підсистем).

Учені визначали основні функції живого знання: збереження - продовження життя біосфери та людини в ній або гармонізація нею свого спілкування з окремими істотами всередині біосфери; гармонізація міжособистісно-соціального спілкування; гармонічна співтворчість усякого життя, починаючи з власного, заради загального життя.

Фундаментальним принципом відбору змісту освіти В. Козлачков та К. Шилін визначили живу творчість знання. Суть його у спрямуванні змісту екологічної освіти на виховання одного з трьох типів екологічної особистості: біогармонійної, гуманістичної, животворної (Людина - Творець) як альтернативи традиційно панівному раціоналістичному, споживацькому, технократичному типу особистості [45].

Таким чином, зробимо висновок. Концепція сталого людського освітньої парадигми екобезпечного розвитку включає наступні компоненти як

єдиного цілого: політична система, що сприяє участі широких мас населення в прийнятті рішень, що стосуються природоперетворюючої діяльності; система спеціальних законодавчих актів з навколишнього середовища і екологізація інших законодавчих актів, пов'язаних зі споживанням природних ресурсів; технологічна система, орієнтована на високі і сумісні з біосферою технології; створення системи збору даних про екологічні порушення і забруднення середовища, що включає нагромадження, збереження, обробку і надання інформації, а також технічне і програмне забезпечення – методи спостережень і аналіз; освітня система, що формує індивідуальну і суспільну екологічну свідомість; міжнародне співробітництво, що забезпечує сталий розвиток взаємовідносин людини і природи. Загострення глобальних проблем залишає людству досить мало часу на їх вирішення. Глобалісти пропонують два шляхи: або людство знайде нову парадигму такого вирішення та розробить механізми її впровадження через реформування освітніх систем у формуванні нових видів практичного світогляду, або людство приречене на загибель. Цей варіант, у свою чергу, потребує розробки методології неантагоністичного розв'язання усієї найскладнішої системи суперечностей, між особистістю і суспільством, між усіма існуючими соціумами, між людством і природою тощо.

Таким чином, аналіз можливостей і потреб сталого людського розвитку доводить, що розвиток науки, техніки і технології повинні докорінно змінитися. Адже наука покликана сприяти екологізації свідомості людини та становленню екобезпечного суспільства як щабля стійкого суспільства. Як зазначено в «Порядку дня на XXI століття», прийнятої ЮНЕСКО, «наука дедалі більше сприймається як надзвичайно важливий компонент у пошуках моделі сталого розвитку. Базис як сучасного суспільства, так і майбутньої ноосфери у принципі неможливо створити без випереджаючого розвитку науково-технологічного потенціалу» [295, с. 24]. Йдеться принципово про нові, проблемні, орієнтації науки й технології, що тепер повинні не просто мати народногосподарське значення й можуть бути економічно ефективними, а й

сприяти екологізації свідомості людини та діяльності людей на шляху до створення стійкої екобезпечної цивілізації.

Відтак становлення освіти для сталого розвитку значною мірою визначає увесь процес формування постнекласичної системи освіти. Саме від того, наскільки система освіти переорієнтується на цінності сталого розвитку, значною мірою залежить уникнення конфліктних та кризових ситуацій різного рівня і загалом вирішення глобальних проблем сучасності. Більше того, і проектування суспільства сталого розвитку на цінностях соціально-природної коеволюції та принципах соціальної справедливості також за своєю природою носить освітньо-ціннісний характер, оскільки ґрунтується на завданнях попередження глобальної екокатастрофи засобами ціннісного впливу на смислоттєві орієнтири людей.

2.3. Місце і роль екологізації освітнього процесу як головне завдання модернізації освіти XXI століття

До недавнього часу розвиток людського суспільства і самоочищення навколишнього природного середовища від техногенних забруднень перебували в динамічній рівновазі. Проте останніми роками інтенсивне зростання чисельності населення планети, надзвичайно інтенсивний розвиток промисловості, сільського й комунального господарства та інші чинники антропогенного впливу на навколишнє природне середовище, незважаючи на колосальні екологічні резерви біосфери та її самоочисну спроможність, призвели до різних негативних наслідків, з якими вона впоратися не здатна. Насамперед це стосується забруднення біосфери хімічними речовинами-ксенобіотиками, порушення природних геохімічних циклів, а також інтенсивного, нераціонального використання природних ресурсів.

Тривалий час, упродовж тисячоліть — з моменту появи *Homo sapiens* у біосфері Землі культивувалась споживацька свідомість відношення до природи, її багатств - природних ресурсів. Завжди вважали, що природна

комора цих ресурсів невичерпна, а тому їх можна необмежено споживати для задоволення власних усезростаючих потреб. Так тривало майже до наших днів. І тільки наприкінці XIX – на початку XX ст., коли чисельність населення почала катастрофічне зростати, а невідновні природні ресурси, які природа накопичувала мільйони й мільярди років, почали стрімкими темпами вичерпуватись, людство збагнуло, що природні ресурси в біосфері вичерпні, а деякі з них уже нині перебувають на межі вичерпності. При цьому стало очевидним, що, як зазначає Мерілін Мелманн «ресурси які потрібні для підтримки людського життя на землі скорочуються з величезною швидкістю» [205].

Тому, виходячи з нинішньої кризової екологічної ситуації, найголовнішим завданням сучасної епохи вважають формування в першу чергу нової екологічної свідомості — «вищого психічного відображення природного, штучного і соціального середовища і свого внутрішнього світу; рефлексія місця і ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення» [241, с. 91], бережливе ставлення до навколишнього природного середовища. Надзвичайно важливим і актуальним як для термінових практичних дій, так і для планування на тривалу перспективу, є вирішення проблеми ефективного захисту навколишньої природи від забруднення техногенними розсіюваними й неутилізованими відходами та раціональне використання природних ресурсів для оптимального задоволення обґрунтованих потреб людського суспільства.

Для подолання екологічної кризи у кожній країні у Державній програмі охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів і екологічної безпеки має передбачатися запровадження загальної екологічної освіти та виховання. Вона має охопити всі верстви населення, починаючи від дитячого садка і закінчуючи вищою школою.

Основним завданням екологічної освіти та виховання в країні повинно бути формування екологічної свідомості про необхідність гармонійного співіснування людського суспільства з навколишнім природним середовищем

та охорону довкілля від техногенних забруднень. На це мають бути спрямовані вся структура, зміст і методи навчання. Освіта й виховання повинні організовуватись на чотирьох рівнях: загальна (для всього населення країни), дошкільна (для дітей дошкільного віку), шкільна і вища.

Метою загальної освіти в першу чергу має бути формування екологічного світогляду, забезпечення екологізації суспільної свідомості, прищеплення любові до рідного краю, розуміння необхідності охорони навколишнього природного середовища на роботі та в побуті, навичок бережливого й раціонального споживання природних ресурсів, прагнення до відтворення відновних природних ресурсів і обґрунтованого самообмеження використання невідновних, створення ефективної системи екологічної безпеки. Загальна освіта, таким чином, перетворюється на екологічну освіту, яка, за словами І. Книш, являє собою «комплексний процес, який розглядається в літературі в різних аспектах: соціологічному, економічному, освітньому або як складова гуманістичного світогляду, де перш за все виокремлюється його екологічний компонент» [154].

Дошкільна екологічна освіта має бути спрямована на прищеплення любові до Вітчизни та рідного краю, пізнання понять життя і смерті, формування навичок бережливого ставлення до навколишньої живої та неживої природи, прагнення зберегти рослинний і тваринний світ, зробити кращим навколишнє природне середовище. «Адже, на думку В.Сухомлинського, природа лежить в основі дитячого мислення, почуттів та творчості. Він вважав, що формувати в дитини дошкільного віку ставлення до рідного краю як частки природи слід починати з раннього віку» [242].

Шкільна екологічна освіта повинна мати на меті вивчення основ загальної екології, раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки біосфери на рівні викладання дисциплін біології, хімії, фізики та географії в середній школі.

Метою екологічної освіти у вищій школі має бути підготовка фахівців вищої кваліфікації (вчителів, викладачів, інженерів, магістрів, кандидатів і

докторів наук) для організації суспільного життя і виробництва, проведення наукових досліджень у галузі екології, тобто вирішення повсякденних екологічних завдань і глобальних екологічних проблем. Тут потрібно фундаментально вивчати загальну теоретичну та прикладну екологію (охорону природи, раціональне природокористування та екологічну безпеку біосфери).

Та ефективність національної екологічної освіти залежатиме від ряду факторів, серед яких одне з головних місць належить вибору педагогічних технологій, методів та окремих прийомів. Тому, як зазначає О. Фомичев, «особливого значення має набути підготовка спеціалістів у сфері екології як проблемній та актуальній галузі сучасного знання» [348].

Однією із перспективних і дієвих педагогічних технологій навчання основ екології є сопроективна. Стратегія даної технології полягає у співпраці учителя й учня на рівні проективної діяльності. Реалізація спільного проекту формує в учнів вміння висувати екологічно обґрунтовані гіпотези, пропозиції, робити узагальнення, критично ставитись до екологічної інформації, у результаті чого школярі навчаються передбачати очікувані наслідки, усувати негативні причини, дотримуватись безпечної поведінки, знаходити й приймати спільне рішення.

Сучасними в реалізації екологічної освіти є застосування мультимедійних технологій, зокрема навчальних комп'ютерних технологій, що сприяє навчанню школярів моделювання екологічних ситуацій, обробки результатів спостереження, що значно розширюватиме кругозір, зближить навчання з життям, надає інформацію про проблеми взаємодії між людьми й довкіллям.

Організаційно-діяльнісній педагогічній технології належить першорядне місце щодо чіткої, поетапної системи екологічної підготовки учнів. Стратегією цієї технології є формування емоційно-ціннісної сфери (мотивації до екологічно-безпечної поведінки, зацікавленості у вивченні екології).

Упровадження особистісно зорієнтованої педагогічної технології відіграє провідну роль у формуванні громадянської відповідальності школярів,

гуманне і дбайливе ставлення до сусідів по планеті; наполегливість, стриманість у бажаннях; самооцінювання своїх вчинків. Методика вказаної вище технології ґрунтується на індивідуальному підході до кожного учня, урахуванні навчальних можливостей, темпу навчання, здібностей. Основною ідеєю є розвивальний підхід, тобто не надання вчителем готових знань з екології, а навчання уміння її здобувати та переносити в реальні життєві ситуації.

Зазначені технології ґрунтуються на інтерактивному (діалоговому навчанні), коли у процесі діалогу або полілогу вчитель спонукає учня до спільної діяльності.

Згідно з Національною доктриною розвитку освіти, «Україна визнала освіту однією з пріоритетних галузей, тобто держава взяла на себе обов'язок забезпечити її прискорений, випереджальний, інноваційний розвиток. Ці заходи включають істотне зміцнення навчально-матеріальної бази, здійснення комп'ютеризації навчальних закладів, впровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій, органічне поєднання освіти і науки, інтеграцію їх до європейського та світового науково-освітнього простору. Національна доктрина розвитку освіти передбачає основний шлях модернізації української освіти на найближчі 25 років і головною метою державної політики в освіті проголошує створення необхідних умов для розвитку життя» [218].

В доктрині сказано, що державна політика в галузі екологічної освіти повинна базуватися на таких принципах:

- розповсюдження системи екологічної освіти і виховання на всі верстви населення з урахуванням індивідуальних інтересів, стимулів та особливостей соціальних, територіальних груп та професійних категорій;
- комплексності екологічної освіти і виховання;
- неперервності процесу екологічного навчання в системі освіти, в тому числі підвищення кваліфікації та перепідготовки.

Основною метою екологічної освіти з формування екологічної культури окремих осіб і суспільства в цілому, формування навичок, Фундаментальних

екологічних знань, екологічного мислення і свідомості, що ґрунтуються на ставленні до природи як універсальної, унікальної цінності. Екологічна освіта, з одного боку, повинна бути самостійним елементом загальної системи освіти, і з іншого боку, виконує інтегративну роль у всій системі освіти.

Ця мета досягається поетапно шляхом вирішення освітніх і виховних завдань та вдосконалення практичної діяльності.

Найголовнішими завданнями екологічної освіти мають бути:

1. Формування екологічної культури всіх верств населення, що передбачає: [199, с. 12]

- виховання розуміння сучасних екологічних проблем держави й світу, усвідомлення їх важливості, актуальності і універсальності, (зв'язку локальних з регіональними і глобальними);

- відродження кращих традицій українського народу у взаємовідносинах з довкіллям, «виховання любові до рідної природи»

- формування усвідомлення безперспективності технократичної ідеї розвитку й необхідності заміни її на екологічну, яка базується на розумінні єдності всього живого й неживого в складно-організованій глобальній системі гармонійного співіснування й розвитку;

- формування розуміння необхідності узгодження стратегії природи і стратегії людини на основі ідеї універсальності природних зв'язків та самообмеженості, подолання споживацького ставлення до природи;

- розвиток особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому регіональному, національному і глобальному рівнях, вміння прогнозувати особисту діяльність і діяльність інших людей та колективів;

- розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки; виховання глибокої поваги до власного здоров'я та вироблення навичок його збереження;

2. Підготовка фахівців-екологів для різних галузей народного господарства, в тому числі:

- для освітньої галузі - вчителів, викладачів;
- для державних органів управління в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування, а також громадських екологічних організацій.

3. Вдосконалення, узгодження і стандартизація термінології в галузі екологічних знань.

В основу екологічної освіти покладені «принципи гуманізму»[197], науковості, неперервності, наскрізності та систематичності.

Екологічна освіта спрямовується на поєднання раціонального й емоційного у взаємовідносинах людини з природою на базі принципів добра й краси, розуму й свідомості, патріотизму й універсалізму, наукових знань і дотримання екологічного права.

Екологічна освіта - це сукупність наступних компонентів: екологічні знання - екологічне мислення - екологічний світогляд - екологічна етика - екологічна культура. Кожному компоненту відповідає певний рівень (ступінь) екологічної зрілості: від елементарних екологічних знань, уявлень дошкільного рівня до їх глибокого усвідомлення і практичної реалізації на вищих рівнях. Умовно можна виділити наступні узагальнені рівні екологічної зрілості: початковий (інформативно-підготовчий), основний (базово-світоглядний), вищий, профільно-фаховий (світоглядно-зрілий).

«Провідними методами екологічної освіти, на думку З. Плохія, мають бути: спостереження, експериментування, моделювання, продуктивна діяльність, розв'язання проблемних ситуацій, педагогічне спілкування» [243].

Основними стратегічними напрямками розвитку екологічної освіти є:

- розробка наукових основ неперервної екологічної освіти на основі Національної доктрини розвитку освіти у XXI столітті, здобутків української та зарубіжної педагогічної практики за участю Академії педагогічних наук України, провідних вчених і практиків освітньої галузі, Міністерства екології та природних ресурсів України, громадських екологічних організацій;

- поступове поетапне реформування екологічної освіти та виховання особистості на наукових і духовних принципах з урахуванням національних традицій, надбань та світового досвіду;
- формування поколінь з новою екологічною культурою, новим екологічним світоглядом на принципах гуманізму, екологізації мислення, міждисциплінарної інтеграції, історизму та системності з метою збереження і відновлення природи України та її біологічного різноманіття;
- сприяння відновленню екологічної компетентності, яка, на думку деяких науковців, «має діяльнісний характер і передбачає здатність мобілізувати знання, ставлення дитини, готовність реалізувати їх у конкретній екологічній ситуації»
- розвитку міжнародних зв'язків і співробітництва у галузі екологічної освіти і науки, охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, збереження біосфери і цивілізації. [21, с. 7].

Головними тактичними завданнями мають бути:

- розробка й постійне вдосконалення Державних стандартів професійної екологічної освіти та переробка діючих стандартів всіх рівнів і напрямів підготовки та виховання з урахуванням вимог щодо формування екологічної культури;
- підготовка, підвищення кваліфікації й перепідготовка викладачів екологічних дисциплін з врахуванням нових підходів, організація екологічних семінарів і курсів, організація центрів перепідготовки тощо;
- розробка й видання якісної навчальної літератури з екології (підручників, посібників, довідників, словників, методичних розробок) для шкіл, ПТУ, коледжів, технікумів і вищих навчальних закладів, розробка й видання екологічної літератури для дітей дошкільного віку;
- розробка екологічних радіо- і телепрограм, підготовка й організація систематичних показів по телебаченню навчальних, наукових і науково-популярних екологічних фільмів;

- залучення громадських екологічних організацій, просвітницьких товариств до поширення екологічних знань та елементів екологічної культури серед широких верств населення;

- започаткування широкої програми підвищення кваліфікації та перепідготовки державних службовців, керівного складу підприємств, організацій, установ, підприємців, які мають право і можливість приймати екологічно значущі рішення у сфері практичної діяльності.

Реалізація даних напрямків екологічної освіти забезпечується шляхом вирішення низки конкретних завдань:

- термінова розробка Державного стандарту вищої освіти різних рівнів за напрямом «Екологія»;

- включення до Державних стандартів шкільної, професійно-технічної та вищої освіти різних рівнів за всіма напрямками розділів, які забезпечують екологізацію навчальних програм, зокрема:

- включення до інваріативної частини шкільної компоненти школи третього ступеню навчальної дисципліни «Основи екологічних знань»;

- включення до освітньо-професійних програм підготовки всіх напрямів підготовки молодшого спеціаліста та бакалавра нормативної дисципліни «Основи екології»;

- введення спеціального розділу з охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування у дипломні (кваліфікаційні) роботи (проекти) випускників технічного, аграрного, військового та інших напрямів підготовки;

- створення при Міністерстві освіти і науки України та обласних органах державної влади Координаційних міжгалузевих рад з екологічної освіти із залученням зацікавлених міністерств та відомств, основною функцією яких є впровадження цієї Концепції на державному та регіональному рівнях, координація формування Державних стандартів екологічної освіти, навчальних програм та підготовці підручників, посібників з екології тощо; створення та впровадження системи дистанційного навчання

за різними програмами екологічної освіти на базі провідних ВНЗ екологічного спрямування;

- організація за рішенням Координаційних рад обласних центрів підвищення рівня екологічної освіти працівників освіти та створення фахівців у даній галузі. Виконання даного завдання передбачає реалізацію в педагогічному процесі цілої низки підходів, які «забезпечують формування «людини-культури», тобто такої, що поєднує в собі культуру мислення, мови, поведінки, праці, почуттів» [194];

- розробка й видання на конкурсній основі навчальних програм, підручників, посібників з екології для різних ланок освіти, в тому числі в електронному вигляді. Забезпечення постійного перекладання видань кращих зарубіжних підручників, посібників і монографій з екології;

- створення банку аудіовізуальних програм, слайдотек та науково-популярних фільмів в галузі охорони довкілля з відповідним програмним забезпеченням;

- створення інформаційної служби, яка б постійно і оперативно доводила достовірну екологічну інформацію до населення;

- з метою обміну досвідом і оперативного поширення новин в галузі екологічної освіти створити спеціальний часопис «Екологічна освіта»;

- створення в навчальних закладах всіх рівнів освіти сучасних екологічних лабораторій;

- створення ВНЗ з питань екології і природокористування;

- впровадження системи професійної підготовки керівників і державних службовців з «Основ екологічної політики і управління»;

- розробка і тиражування екологічних комп'ютерних імітаційних ігор для різних ланок освіти;

- створення й реалізація в найближчі роки радіо- і телевізійних екологічних програм з серіями передач по основних екологічних проблемах держави;

- видання популярної літератури, коміксів з екологічної та природоохоронної тематики для дітей;
- створення національного банку інформації з екологічної освіти і виховання, де мають колекціонувати типові і спеціальні навчальні і робочі навчальні плани з усіх екологічних дисциплін (як фундаментальних так професіональних і вибіркових), програми, дані про посібники, методичні роботи і підручники з екології, постанови Уряду і Міністерств, що стосуються розвитку екологічної освіти, міжнародні рішення і угоди, інформацію про конференції і семінари з екологічної освіти тощо.

Реалізація даних задач покликана покращити рівень екологічної свідомості суспільства, сприяти переходу України до гармонійного розвитку національної системи і призведе до екологічно безпечного зв'язку між людиною та природою.

Таким чином, можна дійти висновку що негативні зміни в природному середовищі під впливом зрослої сукупної виробничої потужності людства набули в другій половині ХХ ст. значного прискорення, а отже, відповідь на них також має бути адекватною не лише за змістом, а й у часі. Науково-технічна революція, індустріалізація привели до певної фази, яка суперечлива за своїм характером: з одного боку, вони підняли суспільство над стихійними силами природи, піднесли ступінь його свободи щодо цих сил, а з другої – висунули іншу проблему: екологічну. Екстенсивна економічна діяльність людства здійснювалася без врахування екологічних інтересів. Нестримне зростання виробництва, що ігнорує стан оточуючого середовища, виснаження сировинних і енергетичних джерел, гонка озброєнь – призвели до екологічної кризи, коли під загрозою виявляються системи, що підтримують життя людини і інших живих істот. Збереження планети залежить і від якості, і від темпів формування екологічної свідомості та екологічної культури, що відбувається в процесі екологічного виховання, яке здійснюється за допомогою освіти.

Освіта, як цілісне культурологічне явище, що включає процеси навчання, виховання, розвитку особистості, повинна спрямовуватися на формування екологічної культури, як складової системи національного і громадського виховання всіх верств населення України (у тому числі через екологічне просвітництво за допомогою громадських екологічних організацій), екологізацію навчальних дисциплін та програм підготовки, а також на професійну екологічну підготовку через базову екологічну освіту.

Головними складовими системи освіти та виховання мають бути її формальна й неформальна частини, форми й методи яких різні, а мета одна: різнобічна підготовка громадян, здатних визначати, розуміти й оптимально вирішувати екологічні та соціально-економічні проблеми регіонів проживання на основі наукових знань процесів розвитку біосфери, здорового глузду, загальнолюдських досвіду й цінностей.

Основною метою освіти має стати формування екологічної культури окремих осіб і суспільства в цілому, формування навичок, фундаментальних екологічних знань, екологічного мислення і свідомості, що ґрунтуються на ставленні до природи як універсальної, унікальної цінності. Виконуючи такі функції загальна освіта перетворюється на екологічну освіту, яка виконує інтегративну роль у всій системі освіти.

Екологічна освіта має базуватися на таких принципах: масштабність (розповсюдження на всі верстви населення), комплексність, неперервність. Останній принцип передбачає, що на кожному етапі розвитку особистості (сім'я, дитсадок, школа, ВНЗ, робота) відбувається поглиблення і доповнення екологічних знань. Якщо хоча б один із принципів порушується, то екологічна освіта поступово втрачає свою ефективність.

Ціннісне ставлення до природи формується у процесі екологічного виховання і виявляється у таких ознаках:

- усвідомлення функцій природи в житті людини, самоцінності природи;
- почуття особистої причетності до збереження природних багатств, відповідальності за них;

- здатність особистості гармонійно співіснувати з природою;
- поводитися компетентно, екологічно безпечно;
- критична оцінка споживацько-утилітарного ставлення до природи, яке призводить до порушення природної рівноваги, появи екологічної кризи; -
- вміння протистояти проявам такого ставлення доступними способами; -
- активна участь у практичних природоохоронних заходах;
- здійснення природоохоронної діяльності з власної ініціативи;
- посилене екологічне просвітництво.

Ціннісне ставлення до природи і сформована на його основі екологічна культура є обов'язковою умовою сталого розвитку суспільства, узгодження економічних, екологічних і соціальних чинників розвитку. В навчальних закладах екологічна культура реалізується через:

- екологічні гуртки, об'єднання, товариства охорони природи, екологічні агітбригади, екологічні табори;
- науково-дослідну та пошукову роботу Малої академії наук;
- виховну роботу екологічного спрямування;
- проведення масових форм природоохоронної роботи, в тому числі і практичного спрямування щодо озеленення, благоустрою території навчального закладу та інше.

В руслі «Педагогіки переживань» працює так звана «лісова педагогіка». В центрі її уваги лежать залежності між людиною і навколишнім середовищем, проблеми використання лісових багатств. «Лісові школи» забезпечують безпосереднє спілкування з навколишнім середовищем з природою різним колам суспільства різного віку від 8 до 80 років. В діяльності цих шкіл прослідковується тенденція до посилення духовних і естетичних цінностей екологічної освіти» [64, с. 25].

Згідно з сучасними вимогами, ще в початковій школі спрямовують світогляд учнів на цілісність і тісний взаємозв'язок рослинного і тваринного світу між собою та компонентами і явищами неживої природи - водою, світлом, температурою, зміною пори року тощо.

У дошкільному навчальному закладі екологічна компетентність вихованців формується в процесі їхньої життєдіяльності згідно з вимогами базової програми і спрямована на виховання емоційного ставлення до природи. Найбільш поширеними формами роботи з дошкільного екологічного виховання є: спостереження, екскурсія та прогулянка в природу, праця на ділянці та в «живому куточку» та ін. Важливим компонентом є репродуктивна діяльність дітей, пов'язана з розповіддю про побачене в природі, малювання, ліплення, робота з природнім матеріалом. У старшій школі екологічна компетентність формується в процесі суспільно-корисної праці – робота на ділянках, озеленення навчальних кабінетів та ін.

Спланувавши тематику виховних годин, екскурсій, щоденних прогулянок, час відведений для вивчення уроків (виконання домашнього завдання), дозвілля, відпочинку, вчитель або вихователь організовує учнів не тільки на вивчення і засвоєння теоретичних інформацій, а й на виконання доступних їхньому вікові практичних природоохоронних завдань. Такими, наприклад, можуть бути: догляд за зеленими насадженнями на території навчального закладу та квітами в приміщенні, підгодівля зимуючих птахів, виготовлення й розвішування штучних гніздівель, догляд за класним /шкільним/ куточком живої природи тощо.

Навчально-виховний процес навчального закладу, використовуючи навчальний матеріал з дисциплін природничих та гуманітарних циклів, формує в учнів досвід правильного вирішення питань використання природних цінностей.

Отже, сформувати сучасний екологічний світогляд особистості можливо при умові реалізації концептуального положення «Сім'я – дошкільна установа – школа – позашкільний та вищий навчальні заклади», яке спрямоване на неперервну, логічно обґрунтовану освіту дитини змалку до професійної орієнтації. Таким чином сучасна загальна освіта перетворюється на екологічну освіту. «Гадаємо, – писав В. Сухомлинський, – що школа майбутнього повинна найповніше використовувати для гармонійного розвитку людини все,

що дає природа і що зможе зробити людина для того, щоб природа служила їй. Уже через це ми повинні берегти і поповнювати природні багатства, які маємо»[45].

Велика роль у формуванні знань і навичок з екології досягається навчальними закладами безпосередньо через залучення дітей до гурткової роботи еколого-натуралістичного спрямування та участі в різноманітних заходах як форми організації позашкільної освіти. На підтвердження цього, В. Кучерявий зазначає: «мережа гуртків екологічного спрямування має важливе значення для формування екологічного світогляду» [177, с. 215] та екологічної культури.

Фундамент екологічної культури, як і екологічної свідомості, закладається в дитинстві. І тут першочергова роль належить сім'ї. Особливе місце у формуванні екологічної культури відводиться загальноосвітній середній школі, адже культура і освіта – це макро- і мікросвіти, що симетрично відбивають один одного. Вивчення в школі природничих наук формує основи екологічних знань та наукові засади природокористування. Природоохоронні знання необхідні для вдосконалення самого навчально-виховного процесу, формування цілісної картини світу. Екологічна освіта і виховання в школах реалізуються неперервно і послідовно, комплексно і на міжпредметній основі і, формують певні переконання відповідно до набутих знань, а також практичні навички й активну життєву позицію щодо збереження природи. Тому зміст природоохоронної освіти «повинен включати систему знань про особливості природи і взаємовідносини суспільства і природи, вміння і навички з її вивчення, збереження і відтворення», зазначає М. Ковальчук [156]. Відповідно, дана освіта включає в себе екологічну культуру і виховання, адже екологічна культура, освіта і виховання – це категорії, які відображають певну етапність у формуванні людської особистості.

Екологічна освіта представлена системою знань, направлених на засвоєння теорії і практики загальної екології, включає елементи

географічних, біолого-медичних, геохімічних, соціально-економічних і технічних галузей знань.

«Екологічне виховання, за словами В. Паламарчук – це формування в індивіда моральних принципів, що визначають його позицію та поведінку у сфері охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів» [235, с. 15]. Екологічне виховання здійснюється посередництвом впливу на свідомість в процесі формування особистості з метою розвитку соціально-психологічних установок і активної громадянської позиції.

Екологічна культура – складова частина загальноосвітньої культури, характеризується глибоким і узагальнюючим осмисленням важливості екологічних проблем в майбутньому розвитку людства.

Екологічна освіта озброює людину необхідними знаннями про особливості взаємодії суспільства і природи, ходу природних процесів, впливу на них антропогенних навантажень і несприятливих наслідків такого впливу.

Екологічне виховання формує певні навички поведінки людини в природному середовищі. І тільки осмислена поведінка в природі у відповідності з отриманими знаннями і навичками є свідченням екологічної культури особистості.

Триєдність екологічної освіти, виховання і культури передбачає їх послідовний взаємопов'язаний розвиток. Кожен із названих компонентів займає відведену йому — екологічну нішу, а процес формування можна вважати цілеспрямованим за умови поточної реалізації освітніх і виховних екокультурних завдань.

Екологічну культуру розуміють як цілісну систему, яка складена: екологічними знаннями; екологічним мисленням; культурою вчинків; культурою екологічно оправданої поведінки, яка характеризується ступенем перетворення екологічних знань, мислення, культури почуттів у щоденну норму вчинків.

Проявом екологічної культури є екологічно обумовлена діяльність.

Формування екологічної культури особистості як мети екологічної освіти передбачає комплексний вплив на сфери свідомості: когнітивну, афективну, діяльну. Отже, екологічна освіта повинна включати загально-наукові, морально-естетичні і практичні аспекти.

Специфіка екологічної освіти, на думку О. Захаренка, полягає в тому, що «вона повинна базуватись на принципі випереджуючого відображення» [128]. Тобто у свідомості людини повинна відбуватись постійна оцінка можливих наслідків втручання у природу.

Провідним принципом екологічної освіти і виховання є принцип: – мислити глобально – діяти локально.

Практична реалізація завдань і мети екологічної освіти у сучасних навчальних закладах будується на засадах: комплексного розкриття проблем охорони природи; взаємозв'язку теоретичних знань з практичною діяльністю учнів у цій сфері; включення екологічних аспектів у структуру предметних, спеціальних узагальнюючих тем та інтегрованих курсів, які розкривають взаємодію суспільства і природи; поєднання аудиторних занять з безпосереднім спілкуванням з природою (екскурсії, трудові екологічні практикуми, польові табори тощо); використання проблемних методів навчання (рольові ігри, екологічні клуби та ін.); поєднання класної та позакласної природоохоронної роботи.

Таким чином, як свідчить соціально-філософський аналіз, екологічна культура, екологічна свідомість формується тільки шляхом тривалого й поступового пізнання довкілля. Це складний багатогранний психолого-педагогічний процес, що починається з раннього дитинства. Відомо: чим швидше розпочинається навчання, тим кращими бувають результати. Доведено також, що «елементарні і наочно продемонстровані взаємозв'язки природних явищ доступні вже дітям дошкільного віку» [123]. Тому це може бути практична діяльність природоохоронного спрямування, безпосереднє спілкування з природою чи просто словесна інформація про неї, поєднання з

іншими засобами впливу, наприклад з музикою, малюванням, поезією, сюжетно-рольовими іграми відповідної тематики тощо.

Любов до природи слід виховувати з раннього дитинства. «Дітей, що не вміють ще ходити, – писав Г. Ващенко, – треба частіше виносити на свіже повітря, щоб вони могли бачити рідне небо, дерева, квіти, різних тварин. Все це залишається в дитячій душі, осяяне почуттям радості, і покладе основи любові до рідної природи» [53, с. 26].

В екологічному вихованні особливого значення набувають предмети природничо-географічного циклу. Біологія і географія розкривають дітям світ рослин, тварин, середовище, що їх оточує. Фізика і хімія дають комплекс політехнічних знань, наукові засади і принципи сучасного виробництва. «Як приклад, зазначає О. Ковтун, можна навести дослідження будови властивостей, методи добування і використання природних барвників, біополімерів, комплексне дослідження низькомолекулярних біорегуляторів, що містяться в рослинній сировині» [157].

Історія і правознавство показують неприпустимість варварського ставлення до природи. Предмети естетичного циклу розкривають естетичну сутність природи, її неповторну красу, вплив на людину. Важливу роль у формуванні екологічної свідомості відіграє залучення учнів до природоохоронної діяльності: садівництво, робота в мисливських господарствах, робота на учнівській ділянці та ін.; робота санітарних загонів захисту довкілля, які виявляють ступінь забруднення повітря, води, зон відпочинку; загонів для боротьби з бракон'єрами (діють при лісництвах і рибгоспах); групи швидкої допомоги звірам і птахам у зимовий період; кутки природи в школах, будинках школярів.

З природоохоронною роботою пов'язана туристично-краєзнавча робота з дітьми, спрямована на прищеплення їм навичок правильної поведінки в місцях відпочинку, в лісах і на річках та ін.

Результат екологічного виховання – сформована екологічна культура людини, що характеризується різнобічними глибокими знаннями про

навколишнє середовище (природне і соціальне); наявністю світоглядних ціннісних орієнтацій щодо природи; екологічним стилем мислення і відповідальним ставленням до природи та свого здоров'я; набуттям умінь і досвіду вирішення екологічних проблем (насамперед на місцевому та локальному рівнях); безпосередньою участю у природоохоронній роботі; передбаченням можливих негативних віддалених наслідків природо-перетворювальної діяльності людини.

Екологічна освіта поєднує такі складові: екологічні знання, екологічне мислення, екологічний світогляд, екологічна етика, екологічна культура. Кожному компоненту відповідає певний рівень екологічної зрілості - від елементарних екологічних знань, уявлень дошкільного рівня до їх глибокого усвідомлення і практичної реалізації на вищих рівнях. Умовно можна виділити наступні узагальнені рівні екологічної зрілості: початковий (інформативно-підготовчий), основний (базово-світоглядний), вищий, профільно-фаховий (світоглядно-зрілий). На жаль, але сьогодні рівень екологічної зрілості більшості людей є початковим. Екологічна культура українського суспільства залишається також низькою, а тому всі спроби екологічних організацій поліпшити стан природного середовища у більшості випадків є марними.

Відомо, що навчати важко, ще важче перетворити знання в переконання, але найскладніше – зробити так, щоб переконання стали нормою повсякденної поведінки. Останнє є проблемою екологічної освіти номер один. Те, що людина знає, усвідомлює і безпосередньо робить не завжди співпадає. Особливу небезпеку становить розрив між екологічними знаннями та екологічною поведінкою. Для подолання даної проблеми слід перейти від антропоцентричного типу екологічної свідомості і (найбільшу цінність у світі має людина, а природа повинна задовольняти її потреби) до ексцентричного - гармонійного розвитку людини і природи, які є елементами єдиної системи. Сьогодні екологічна освіта повинна перейти на якісно новий рівень навчання і має базуватися на принципі «випереджаючого відображення», згідно з яким, у свідомості людини відбувається постійна оцінка можливих наслідків від її

втручання у природу. Тому, перш ніж приймати якоесь управлінське рішення на будь-якому рівні (локальному, регіональному, національному, міжнародному), необхідно поррахувати ті неявні витрати, які понесе суспільство від погіршення екології. Загальновизнано, що чим більш екологічно усвідомлені й обґрунтовані управлінські рішення, ти ближче ми до сталого розвитку.

У перспективі концепція сталого розвитку могла б замінити існуючі моделі і теорії розвитку, які приводять до значних проблем як для країн, що розвиваються, так і для індустріально розвинутих країн. Концепція заснована на припущенні, що сталий розвиток як глобальна спроба, прийнятний і для країн, що розвиваються, і для індустріальних країн, і головне, існує також необхідність враховувати інтереси майбутніх поколінь. Перехід до сталого розвитку можливий тільки на основі радикальної зміни пануючих різновидів системи цінностей, зрушень у світосприйнятті, у стереотипах поведінки, у життєвих установах людей, за умови якісного підвищення рівня координації дій різних країн, соціальних груп, економічних суб'єктів, та розширення діалогу і збереження розмаїтості культур, конфесій і соціальних укладів, що є необхідною умовою соціального розвитку.

На перший план має вийти екологізація виробництва, володіючи потужними засобами технічного прогресу в інформаційному суспільстві, людство своєю діяльністю не повинно порушувати основні природні процеси, їхню рівновагу. Філософське розуміння «гармонізації» з природою базується на моральній основі ставлення людини до світу. Потрібно діяти в напрямку перетворення основ взаємодії людини з природою в дусі моральної відповідальності, гуманізму, етики помірності [152, с.123], потрібні зміни в сфері цінностей людини. Зміна світогляду має привести до гармонізації взаємовідносин людини і природи, до сталого розвитку. Тільки з розвитком екологічної свідомості, екологічної культури, виховання і освіти можливо рішення екологічних проблем. Розвиток гармонії у взаємовідносинах людини і природи пов'язаний з розвитком екологічної освіти [80; 152].

Екологічна освіта необхідна для формування справді людського ставлення до природи, визначення припустимої міри її перетворення, засвоєння специфічних соціально-природних закономірностей і нормативів поведінки, при яких можливе існування і розвиток людини в майбутньому.

Таким чином, формування ефективної системи екологічної освіти і виховання є не простим процесом, але водночас надзвичайно важливим, лише змінивши людську свідомість можна відвернути жахливі екологічні наслідки.

Висновки до другого розділу

Специфіка екологічної проблематики в індустріальному суспільстві пов'язана з причинами, до яких слід віднести: екстенсивне використання всіх видів природних ресурсів, яке тривало десятиріччями без урахування здатності екосистем досамовідтворення й самоочищення; адміністративно-командне концентрування на невеликих площах величезної кількості надпотужних хімічних, металургійних, нафтопереробних і військових промислових підприємств і комплексів, інших «гігантів соціалістичної, індустрії», а також прискорена реалізація грандіозних планів «підкорення» природи; цілковите нехтування традиціями господарювання, можливостями природи регіонів та інтересами корінного населення; інтенсивна хімізація й хибні способи організації сільськогосподарського виробництва (наприклад створення величезних колгоспів і радгоспів); гігантські масштаби меліораційних робіт без відповідних наукових обґрунтувань та ефективних технологій; відсутність протягом повоєнного періоду об'єктивних довгострокових екологічних прогнозів щодо наслідків реалізації планів розвитку промислового виробництва, енергетики, транспорту; використання на переважній більшості виробництв застарілих технологій та обладнання, низькі темпи модернізації підприємств; невиконання чинних законів стосовно охорони навколишнього природного середовища й відсутність підзаконних актів для їх ефективної реалізації; відсутність дійового державного контролю

за виконанням законів про охорону природи та системи покарань за шкоду, заподіяну довкіллю; відсутність постійної об'єктивної інформації для широких мас населення про екологічний стан природного середовища, причини його погіршення, про винуватців забруднень і вжиті заходи для поліпшення ситуації; украй низький рівень екологічної освіти не тільки в пересічних громадян, а й у керівників підприємств, державних організацій, уряду, низькі екологічні свідомість і культура; різке прискорення негативних економічних, соціально-політичних та екологічних процесів в Україні у зв'язку з найбільшою техногенною катастрофою XX століття — аварією на Чорнобильській АЕС; відсутність дійових економічних стимулів для ресурсо- та енергозбереження. Таким чином, ефективне вирішення екологічних проблем індустріального суспільства вимагало пошуку нових шляхів і підходів до формування екологічного світогляду. Ця проблема повинна була вирішуватись як в ланках формальної екологічної освіти, так і неформальної.

Концепція сталого людського освітньої парадигми екобезпечного розвитку включає наступні компоненти як єдиного цілого:

а) політична система, що сприяє участі широких мас населення в прийнятті рішень, що стосуються природоперетворюючої діяльності;

б) система спеціальних законодавчих актів з навколишнього середовища і екологізація законодавчих актів, пов'язаних зі споживанням природних ресурсів;

в) технологічна система, орієнтована на високі і сумісні з біосферою технології;

г) створення системи збору даних про екологічні порушення і забруднення середовища, що включає нагромадження, збереження, обробку і надання інформації, а також технічне і програмне забезпечення – методи спостережень і аналіз;

д) освітня система, що формує індивідуальну і суспільну екологічну культуру та екологічну свідомість;

е) міжнародне співробітництво, що забезпечує сталий розвиток взаємовідносин людини і природи. Загострення глобальних проблем залишає людству досить мало часу на їх вирішення.

Глобалісти пропонують два шляхи: або людство знайде нову концепцію такого вирішення та розробить механізми її впровадження через реформування освітніх систем у формуванні нових видів практичного світогляду, або людство приречене на загибель. Цей варіант, у свою чергу, потребує розробки методології неантагоністичного розв'язання усієї найскладнішої системи суперечностей, між особистістю і суспільством, між усіма існуючими соціумами, між людством і природою тощо. Однак, роль освіти полягає в збереженні суспільства, його культурних надбань як зразка для формування нових поколінь. Відтак освітній процес включає відтворення, трансляцію й освоєння в життєдіяльності нових поколінь особливо стійких складових культури – традицій і досвіду.

Місце і роль екологізації освіти пов'язано з поясненням терміну «сталий розвиток» та визначення завдань екологізації освіти. Термін «сталий розвиток» має досить тривалу історію, яка починається з Декларації першої Конференції ООН по навколишньому середовищі (Стокгольм, 1972 р.) та виконання робіт Римського клубу, коли було усвідомлено зв'язок між проблемами навколишнього середовища, економічним та соціальним розвитком. Створена при ООН Міжнародна комісія з навколишньому середовищі розвитку (Комісія Г.Х. Брундтланд) поставила завдання сформулювати «глобальну програму змін», на яку Комісія запропонувала найменування «сталий розвиток». Відомий дослідник проблеми сталого розвитку Б.Данилишин визначає його, як систему відносин суспільного виробництва, при якій досягається оптимальне співвідношення між економічним ростом, нормалізацією якісного стану природного середовища, ростом матеріальних і духовних потреб населення. Виходячи з нинішньої кризової екологічної ситуації, найголовнішим завданням сучасної епохи вважають формування в першу чергу нової екологічної свідомості - вищого

психічного відображення природного, штучного і соціального середовища і свого внутрішнього світу; рефлексія місця і ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення. Поступове поетапне реформування екологічної освіти та виховання особистості на наукових і духовних принципах з урахуванням національних традицій, надбань та світового досвіду; формування поколінь з новою екологічною культурою, новим екологічним світоглядом на принципах гуманізму, екологізації мислення, міждисциплінарної інтеграції, історизму та системності з метою збереження і відновлення природи України та її біологічного різноманіття; сприяння відновленню екологічної компетентності, яка, на думку деяких науковців, «має діяльнісний характер і передбачає здатність мобілізувати знання, ставлення дитини, готовність реалізувати їх у конкретній екологічній ситуації; розвитку міжнародних зв'язків і співробітництва у галузі екологічної освіти і науки, охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, збереження біосфери і цивілізації; розробка й постійне вдосконалення Державних стандартів професійної екологічної освіти та переробка діючих стандартів всіх рівнів і напрямів підготовки та виховання з урахуванням вимог щодо формування екологічної культури; підготовка, підвищення кваліфікації й перепідготовка викладачів екологічних дисциплін з врахуванням нових підходів, організація екологічних семінарів і курсів, організація центрів перепідготовки тощо; розробка й видання якісної навчальної літератури з екології (підручників, посібників, довідників, словників, методичних розробок) для шкіл, ПТУ, коледжів, технікумів і вищих навчальних закладів, розробка й видання екологічної літератури для дітей дошкільного віку; розробка екологічних радіо- і телепрограм, підготовка й організація систематичних показів по телебаченню навчальних, наукових і науково-популярних екологічних фільмів; залучення громадських екологічних організацій, просвітницьких товариств до поширення екологічних знань та елементів екологічної культури серед широких верств населення; започаткування широкої програми підвищення кваліфікації та перепідготовки

державних службовців, керівного складу підприємств, організацій, установ, підприємців, які мають право і можливість приймати екологічно значущі рішення у сфері практичної діяльності.

РОЗДІЛ 3

ЕКОЛОГІЧНІ СТАНДАРТИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ КОМПАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ ТА ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ЕКОБЕЗПЕЧНОЇ ОСВІТИ У ВІТЧИЗНЯНИЙ ОСВІТНІЙ ПРОСТІР

У третьому розділі з'ясовано міжнародні виміри стратегії освіти сталого розвитку суспільства в контексті екологічної політики та здійснено компаративний аналіз міжнародних та національних освітніх стандартів екобезпечного сталого розвитку у напрямі гармонізації відносин «людина-природа»; проаналізовано екологічні стандарти як необхідну умову імплементації зарубіжного досвіду освіти екобезпечного розвитку у вітчизняний освітній простір.

3.1. Міжнародні виміри стратегії освіти для сталого розвитку суспільства в контексті сучасної екологічної політики

Для подальшого удосконалення концепції сталого розвитку нам необхідно з'ясувати міжнародні виміри стратегії освіти для сталого розвитку суспільства в контексті екологічної політики. Концепція сталого розвитку в сучасному значенні була сформульована в доповіді Міжнародної комісії з навколишнього середовища та розвитку у 1987 році. Концепція включала міжнародні виміри стратегії сталого розвитку, які забезпечують збалансоване вирішення соціально-економічних завдань, а також проблем сприятливого навколишнього середовища та природно-ресурсного потенціалу з метою задоволення потреб сучасного та наступних поколінь людства. Сутність концепції сталого розвитку полягає в необхідності збереження потенціалу (біологічного, ресурсного, екологічного тощо) планети Земля для наступних

поколінь за рахунок значного зменшення антропогенного тиску на природне середовище. У 1992 році в Ріо-де-Жанейро відбулася Конференція ООН з навколишнього середовища й розвитку, на якій розглядалися проблеми майбутнього планети Земля. Конференція стала однією із найважливіших подій розвитку людства в ХХ столітті, її рішенням було затверджено «Порядок денний на ХХІ століття». Цей програмний документ ставить для всіх країн світу головну мету на майбутнє – просування шляхом сталого розвитку суспільства, за якого задовольняються потреби сучасності без загрози майбутнім поколінням задовольняти свої потреби, що передбачає взаємне узгодження економічних, екологічних та соціальних чинників розвитку. Об'єктивна необхідність стійкого розвитку у підсумковому документі конференції обґрунтовувалася тим, що сучасна концепція соціально-економічного розвитку суспільства, заснована на задоволенні постійно зростаючих потреб людини за рахунок використання природних ресурсів, зштовхнулася з безліччю протиріч. Природі заподіяний величезний збиток, тому що економічна машина цивілізації стала руйнівною силою для біосфери і навіть самої людини, не запропонувавши нічого для підтримки гармонічного стану навколишнього середовища. Людина, нерозумно використовуючи природні ресурси, поставила під загрозу здоров'я і благополуччя не тільки нинішніх, але і майбутніх поколінь. Забруднення атмосфери і водних джерел, потепління клімату, погроза озоновому шару атмосфери, нагромадження промислових і побутових відходів – це лише деякі результати безвідповідальної господарської діяльності людини.

Іншим не менш важливим результатом Конференції в Ріо-де-Жанейро стало створення Комісії зі стійкого розвитку в рамках Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН). Первинним завданням цієї організації стала настійна рекомендація країнам і групам країн сформуванню національних і регіональних комісій зі стійкого розвитку для вироблення планів і стратегій його здійснення й основних напрямків їхньої роботи. Діяльність Комісії зі стійкого розвитку в рамках Програми розвитку Організації

Об'єднаних Націй (ПРООН) спрямована на реалізацію підходу до використання навколишнього середовища і природних ресурсів, що дозволяє дійсному поколінню всіх націй забезпечити гідний рівень життя і в той же час зберегти і захистити ключові екологічні системи планети.

Після конференції в Ріо-де-Жанейро відбулась ще низка масштабних заходів. Зокрема, протягом 90-х років міжнародна організація «Рада Землі» провела ряд акцій просвітницького характеру у всіх регіонах світу, важливий внесок у поширення відповідних ідей вніс процес обговорення «Хартії Землі», організований Міжнародним Зеленим Хрестом і Фондом «За виживання і розвиток людства». Окрім того, відбулись Міжнародна конференція зі стійкого розвитку Аральського моря (Нукус, вересень 1995 року), «Самміт Землі Ріо+5» (Нью-Йорк, 1997 рік), конференція «Навколишнє середовище для Європи» для нових незалежних держав (Орхус, 1998 рік), Конференція Міністрів з навколишнього середовища і розвитку Азіатсько-Тихоокеанського регіону (м. Китаюсю, Японія, вересень 2000 р.) і, нарешті, Всесвітня зустріч на вищому рівні зі стійкого розвитку (Йоганнесбург, Південна Африка, вересень 2002 року), за результатами якої було прийнято Йоганнесбурзьку декларацію зі стійкого розвитку. У тексті декларації зазначається, що з моменту затвердження «Порядку денного на XXI століття» є значний прогрес у справі досягнення глобального консенсусу і партнерства між усіма народами на планеті. Як першочергове завдання на майбутнє учасниками зустрічі визнається «викорінювання бідності, зміна моделей споживання і виробництва, а також охорона і раціональне використання природної ресурсної бази в інтересах соціально-економічного розвитку» [236].

На Всесвітньому саміті зі сталого розвитку у 2002 р. було сформульовано принципи досягнення сталого розвитку людства: визнання проблеми; колективна відповідальність та конструктивне партнерство; рішучість у спільних діях; неподільність та єдність людської гідності.

Ці принципи по суті повторюють чотири основи освіти, які були зафіксовані у відомому звіті «Освіта: необхідна утопія» Комісії з освіти

ЮНЕСКО («Звіт Делора»): «Освіта дає навички навчитися: пізнавати, жити разом, робити та жити».

Таким чином, освіта є навчальним, базовим елементом трансформації суспільства до сталого розвитку за рахунок забезпечення особистості можливість втілити свої уявлення про суспільство у життя. Саме така ключова роль освіти зафіксована у головних документах всесвітніх форумів зі сталого розвитку у 1992 та 2002 рр. Так, у главі 36 «Порядку денного на XXI століття» було записано, що освіта є фундаментом сталого розвитку. У Декларації, прийнятій на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку в 2002 році, відображено єдиний підхід лідерів світових держав до освіти як головного інструменту для створення гуманного, рівноправного та уважного до проблем людини суспільствам якому кожен індивід повинен мати свою людську гідність. Так, освіта вважається інструментом, спрямованим на вирішення таких важливих питань сталого розвитку, як боротьба з бідністю, розвиток сільських регіонів, охорона здоров'я, запобігання поширенню СНІДу, вирішення екологічних проблем, проблем збалансованого використання відновлюваних та невідновлювальних природних ресурсів, створення гендерно-чутливої системи освіти на всіх рівнях, а також широкого кола питань етичного та правового характеру.

У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН щодо Десятиріччя грамотності та у Плані реалізації цілей цього Десятиріччя було проголошено, що «загальна грамотність, по суті, сама забезпечує можливості для сталого розвитку, миру та демократії» [239, с.44].

Таким чином, якісна освіта є необхідною (але недостатньою) умовою забезпечення сталого розвитку суспільства. За допомогою освіти можна прищеплювати цінності, виховувати поведінку та стиль життя, необхідні для забезпечення сталого майбутнього. Освіта має бути початковим елементом трансформації суспільства до сталого розвитку, який буде забезпечувати потреби людства у можливостях втілювати свої уявлення про такий розвиток у реальність. Вона повинна не тільки надавати наукові та технічні знання, а й

забезпечувати відповідну мотивацію, пояснювати та здійснювати соціальну підтримку для формування навичок та їх використання. Ключовим завданням освіти у XXI сторіччі є розвиток мислення, орієнтованого на стале майбутнє.

Відповідно саме до такого бачення ролі освіти, на Всесвітньому саміті в Йоханнесбурзі була прийнята рекомендація Генеральній Асамблеї ООН розглянути питання щодо оголошення Десятиріччя освіти для сталого розвитку. У грудні 2002 р. Генеральна Асамблея ООН одноголосно прийняла резолюцію 57/254 «Про Декаду ООН освіти для сталого розвитку, починаючи з 1 січня 2005 року».

Таким чином, універсальний характер ідей сталого розвитку та відповідні міжнародні угоди привели до появи нового типу освіти – «освіта для сталого розвитку» (Education for Sustainable Development), або «освіта в інтересах сталого розвитку» (далі - ОСР). Очевидно, що головна причина появи ОСР - це усвідомлення необхідності змін в освітній парадигмі з метою подальшого сталого розвитку суспільства, економіки та навколишнього середовища.

Як реакція європейської спільноти на рішення Всесвітнього форуму в Йоханнесбурзі та Генеральної Асамблеї ООН на V Конференції «Довкілля для Європи» (Київ, травень 2003 р.) міністри охорони навколишнього середовища країн - членів Європейської економічної комісії (ЄЕК) ООН прийняли Заяву про освіту для сталого розвитку. На виконання цього документа у березні 2005 р. у Вільнюсі (Литва) на нараді високого рівня представниками міністерств охорони довкілля та освіти була прийнята *Стратегія освіти для сталого розвитку* ЄЕК ООН та Вільнюські рамки її виконання.

Концепція освіти для сталого розвитку в багатьох аспектах ще детально не розроблена, але вже зараз можна казати, що ОСР поряд із професійними екологічним, економічним та іншими видами освіти передбачає перехід до такої економічно та соціально орієнтованої моделі навчання, в основі якої мають бути широкі міждисциплінарні знання, котрі базуються на комплексному підході до розвитку суспільства, економіки та навколишнього

природного середовища. В основі ОСР лежать завдання, сформульовані у «Порядку денному на ХХІ століття»: забезпечити просвіту з питань розвитку та збереження навколишнього середовища для громадян усіх вікових категорій; включити концепції розвитку та збереження навколишнього середовища в усі навчальні програми з аналізом причин, які викликають головні глобальні загрози. При цьому особливу увагу приділити підготовці майбутніх керівників; забезпечити участь учнів у місцевих та регіональних дослідженнях стану довкілля, включаючи питання придатності води для споживання, санітарії, харчових продуктів та екологічних наслідків використання природних ресурсів.

Крім того, у Заяві про освіту для сталого розвитку міністрів охорони довкілля (м. Київ 2003 р.) проголошено, що «сталій розвиток повинен бути інтегрований у всі освітні програми і, в першу чергу, програми з екології на всіх рівнях, включаючи професійну підготовку та безперервну освіту» [293, с. 18].

Таким чином, можна сформулювати приблизну мету ОСР як опанування громадянами всіх вікових категорій навичками ідентифікації об'єктивно існуючих екологічних обмежень економічного розвитку та адаптації до них соціуму.

Освіта для сталого розвитку повинна сприяти засвоєнню знань, умінь та переконань, які дають змогу ухвалювати та впроваджувати рішення на місцевому та глобальному рівнях, спрямовані на підвищення якісного рівня життя, що не загрожують можливостям наступних поколінь задовольняти свої потреби.

З викладеного вище об'єктивно впливають роль екологічної освіти як основи, «стартового майданчика» для ОСР та тісний взаємозв'язок між ними. Саме тому в документах робочої групи ЄЕК ООН з розробки Стратегії ОСР заявлено, що вона «спирається на міжнародні угоди про розвиток екологічної освіти Белградську хартію (1975 р.). Тбіліську декларацію (1977 р.). Салонікську декларацію (1997 р.). У зв'язку з неусталеністю концепції ОСР

пріоритет у розвитку ОСР у різних країнах віддається різним секторам. Так у Великій Британії першочерговими завданнями вважаються місцеві ініціативи, практична діяльність. Велику роль тут відіграють школа, додаткова освіта, взаємодія між різними секторами суспільства, а також приватний сектор. Аналогічна картина з більшим акцентом на екологічні аспекти спостерігається у країнах Північної ради. У Російській Федерації провідну роль відіграє вища школа за активної підтримки неурядових громадських організацій (НГО).

В Україні так склалося, що освіта для сталого розвитку розвивається на базі екологічної освіти, в якій суттєву роль відіграють загальна середня та позашкільна освіта, вища освіта і просвіта населення через НГО та засоби масової інформації. Тому в доповіді про стан розвитку ОСР в Україні багато уваги приділяється саме екологічній освіті, яка є «найважливішим складовим елементом ОСР, її предметною та концептуальною основою» [286].

Але освіта для сталого розвитку значно ширша за власне екологічну освіту. Наведемо дві головних відмінності. По-перше. ОСР - це методологічні цільові настанови, спрямовані на становлення освіти нового типу. По-друге, ОСР не є особливою «вертикально» організованою освітньою системою, як, наприклад, математична, фізична, хімічна, екологічна освіта. Цей вид освіти скоріше є новою формою «освіти, що проникає» або «пронизує» практично всі галузі освіти (природничу, гуманітарну та технічну). Тобто цей процес можна розглядати як горизонтальну диференціацію ОСР, на відміну від вертикальної диференціації, яка збігається з вертикальною диференціацією самої системи освіти (дошкільна освіта та виховання, загальна середня освіта, позашкільна освіта, професійно-технічна освіта, вища освіта, післядипломна освіта, освіта для дорослих, неформальна освіта та просвіта).

При цьому становленні освіти для сталого розвитку спирається на міжнародні угоди у галузі освіти й у першу чергу, на Дакарські рамки дій (1999 р.). Софійську декларацію про освіту для дорослих (2002 р.). Міжнародну програму роботи у сфері освіти, інформування громадськості і

підготовки кадрів. КУР ООН (1996 р.) та інші документи, в яких піднімається проблема необхідності змін у базових основах сучасної освіти.

Ця трансформація цілей політики та практики потребує необхідних змін багатьох змістовних та методичних принципів освіти, які повинні бути враховані при становленні освіти для сталого розвитку.

У «Порядку денному на XXI століття» у розділі, присвяченому освіті для сталого розвитку, наведені головні напрями формування ОСР:

- розробка навчальних програм для випускників шкіл та університетів, які допоможуть їм працевлаштуватися та отримувати стабільні доходи:

- заохочення всіх секторів суспільства, включаючи промисловість, університети, урядові, державні установи та неурядові громадські організації, до підготовки фахівців у сфері раціонального використання ресурсів навколишнього середовища;

- забезпечення місцевих громад підготовленими технічними спеціалістами з числа місцевих мешканців для вирішення завдань, пов'язаних з охороною навколишнього середовища;

- співпраця із засобами масової інформації, театральними групами, представниками розважальної та рекламної індустрії для заохочення активної участі населення в обговоренні проблем навколишнього середовища;

- «використання в системі освіти та підготовки фахівців досвіду зрозумілих проблем сталого розвитку корінними народами країни» [152, с. 55].

В Україні поширюється розуміння того, що розбудова ОСР має сприяти становленню нового складу мислення, за якого всі соціально-економічні та соціально-екологічні процеси та явища повинні розглядатися з урахуванням принципів сталості та обережності. Оцінка дійсності з такої позиції має відображатися у поступках, соціальних стратегіях та проектах їх реалізації.

Свідченням цього є те, що Міністерство освіти і науки України підтримує розширення ділових контактів із багатьма урядовими і неурядовими організаціями, програмами і фондами, такими як: Європейський Союз.

Європейський фонд освіти. Рада Європи. ПРОТОН. ЮНЕСКО. Британська рада, Інформаційне агентство США, Корпус Миру, Айрес, Німецька служба академічних обмінів (ДААД) Фонд Фулбрайга. Фонд «Відродження», Французький культурний центр. Німецький культурний центр, товариство Карла Дуйсберга, Канадське агенство з міжнародного розвитку, програмами «Темпус», «Здмунда Маскі», «Акт на підтримку свободи», «Шкільні обміни», АКСЕЛЗ та ін. В Україні працює 12 кафедр та 55 асоційованих шкіл ЮНЕСКО.

Найвагомішими міжнародними організаціями, з якими співпрацює Міністерство освіти і науки України з метою втілення завдань сталого розвитку, є Програма розвитку ООН (ПРООН), Британська Рада та Агентство США з міжнародного розвитку.

Так, наприклад, у 2004 р. започатковано пілотний проект. Муніципальну програму сталого розвитку ПРООН, завданням якого стали розвиток демократичного прозорого механізму локалізації принципів сталого розвитку і демонстрація ефективності громадсько-приватного партнерства для вирішення низки місцевих проблем соціального, економічного та екологічного характеру. Суб'єктами Програми стали, в тому числі, й освітні установи міст Івано-Франківська, Рівного, Житомира, Миколаєва, Галича та Новоград-Волинського.

Особливої уваги заслуговує проект «Освітня політика та освіта «рівний - рівному», що реалізується за підтримки ПРООН. Мета проекту, як зазначає В. Боголюбов, полягає у «сприянні сталому розвитку суспільства шляхом покращання якості освіти та створення демократичного освітнього простору. Проект складається з двох компонентів: освітня політика (управління освітою, зміст освіти, моніторинг якості освіти) та освіта «рівний рівному» [33, с. 666].

За підтримки Британської ради у 2005 р. був виданий перший навчальний посібник для вищих навчальних закладів з питань сталого розвитку – «Основи стійкого розвитку» [203, с. 58].

Ще одним яскравим прикладом співробітництва в цьому контексті є реалізація проекту міністерства і Світового Банку «Рівний доступ до якісної освіти в Україні», що сприяє забезпеченню для всіх учнів - як у сільських, так і в міських місцевостях - рівного доступу до шкільної освіти, вдосконаленню умов для викладання та навчання програм, що відповідають зростаючим потребам населення України.

У рамках освітніх проектів Європейського Союзу «Темпус» і «Еразмус Мундус» на базі Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» проведено міжнародну школу-семінар, де викладачами провідних європейських університетів прочитано одночасно як для українських студентів, так і для студентів Латинської Америки і Китаю інтегрований курс зі сталого розвитку, що складався з більш ніж 30 лекцій. Основною метою цього заходу стали поширення серед студентської молоді знань щодо сталого розвитку, необхідність надання при підготовці інженерів не тільки технічних і технологічних знань, а й позитивного і негативного впливу технологій на розвиток суспільства. За результатами проведення міжнародних курсів планується поширити їх проведення в усіх провідних університетах України.

Освіта сьогодні розглядається як неперервний процес, що охоплює всі вікові, соціальні та професійні групи населення. Зміст освіти спрямований на формування особистості з екологічною світоглядною установкою, на дотримання норм соціально-відповідальної грамотної поведінки і виконання практичних дій щодо захисту власного здоров'я і навколишнього природного середовища. Освіта – це сукупність наступних компонентів: знання – екологічне мислення – екологічний світогляд – етика – культура. Кожному компоненту відповідає певний рівень екологічної зрілості: від елементарних знань, уявлень дошкільного рівня до їх глибокого усвідомлення і практичної реалізації на вищих рівнях.

Мета екологічної освіти у контексті потреби глобального сталого розвитку полягає у сприянні засвоєнню знань, умінь і переконань, які дають

змогу ухвалювати та впроваджувати рішення на місцевому та глобальному рівнях, спрямовані на підвищення якісного рівня життя, і які не загрожують можливостям наступних поколінь задовольняти свої потреби. Освіта для сталого розвитку триває протягом усього життя і включає усі рівні та категорії освіти та навчання.

Екологічна світа для глобального сталого розвитку висуває на перший план нові підходи до використання природних ресурсів і проблеми їх відновлення (сталості). Негативний екологічний вплив розглядається як результат нераціонального використання природних ресурсів. Позитивною екологічна ситуація може стати лише за сприяння населення, яке має докладати зусиль для створення надійного соціально-економічного становища. Саме тому в освіті для сталого розвитку переплітаються економічні, соціальні й екологічні аспекти.

Наприклад, розглядаючи у цьому контексті освітню (і, зокрема, еколого-освітню) стратегію і європейський досвід, слід відзначити, що основу вищої освітньої системи Німеччини складають університети (класичні, технічні), загальноосвітні та спеціалізовані ВНЗ університетського рівня, зокрема вищі педагогічні, теологічні та медичні школи, також вищі школи мистецтва і музики, вищі професійні навчальні заклади (Fachhochschule). Останній тип навчальних закладів є характерним переважно для Німеччини. Він виник на базі середніх професійних навчальних закладів та інженерних шкіл і в 1975 році був піднятий до статусу вищої освіти. Завдання подібних шкіл, програми яких концентруються на інженерних та інших технічних дисциплінах, зорієнтованих на практичні знання і навички, полягає у здійсненні прикладних досліджень та розробок, спрямованих на конкретне практичне використання. Навчання тут триває 4 роки (на відміну від 5-річного університетського рівня), і ці заклади не мають права присвоювати наукове звання.

Особливістю навчання в університетах є широкий профіль підготовки. Університет, як правило, дає загальні теоретичні знання. Практичні навички і здібності більшою мірою формуються у процесі трудової діяльності. У

навчальному плані регламентується обсяг часу на обов'язкові дисципліни і дисципліни за вибором. Студент самостійно формує свою програму, на перших порах йому допомагає консультативна служба при навчальному закладі, а також студенти старших курсів, які зможуть дати корисні поради щодо того, як краще розпорядитися своїм часом. Всі університети в Німеччині державні. Викладачі і співробітники університетів є державними службовцями. Оскільки всі основні університети фінансуються з федерального бюджету, навчання для австрійських і німецьких громадян є безкоштовним [372].

Питання реформування вищої освіти Німеччини є актуальними для німецьких дослідників і знайшли свій відбиток у ряді публікацій Петера Векса, Олівера Маасена, Ханс Лайнера Фрідріха, Анке Ханфт та Ізабелль Мюскенс, які, зокрема розглядають проблему переходу на двоступеневу систему навчання в німецьких ВНЗ, передумови реформування вищої освіти Німеччини та основні шляхи адаптації національної системи вищої освіти країни до Болонського процесу. Німеччина ставить за мету разом із іншими європейськими країнами провести структурне реформування вищої освіти і консолідувати зусилля наукової та освітянської громадськості й уряду для істотного підвищення конкурентоспроможності європейської системи вищої освіти та науки у світі. Болонська декларація передбачає введення двох рівнів вищої освіти, які відображаються в ступенях «бакалавр» і «магістр». Доступ до другого циклу навчання потребує успішного завершення першого, який має тривати щонайменше три роки. Вчений ступінь, що присвоюється після завершення першого циклу, на європейському ринку праці сприйматиметься як відповідний рівень кваліфікації. Кінцевим результатом другого навчального циклу має бути вчений ступінь магістра та/або кандидата наук, як у багатьох європейських країнах.

Будучи одним із ініціаторів й активних учасників процесу європейської інтеграції в галузі освіти, Німеччина досить обережно реформує систему

вищої освіти в умовах Болонського процесу, прагнучи зберегти свої національні освітні традиції.

Наприкінці 1990-х років у розвитку вищої освіти Німеччини починається новий етап. Величезні перспективи відкриває процес європейської інтеграції, який супроводжується формуванням єдиного загальноєвропейського інтелектуально-освітнього та науково-технічного середовища.

В Німеччині матеріали та документи, які висвітлюють різні аспекти входження країни до Болонського простору розробляються в середовищі Конференції ректорів ВНЗ Німеччини (HRK), Міністерства освіти та науки (BMBWF), Наукової Ради (Wissenschaftsrat), Постійної конференції міністрів освіти і культури земель (KMK). Особливу цінність становлять збірники статистичних документів, з допомогою яких можна простежити кількісні наслідки реформ, також самі тексти основних офіційних документів Болонського процесу та матеріали семінарів, конференцій, які дають більше уявлення про передумови виникнення реформ у європейському просторі, та Німеччині зокрема, їх спрямування, наслідки та задачі, які постають перед країнами-учасницями Болонського процесу [379].

Уся робота щодо створення загальноєвропейської освітньої зони в Німеччині є скоординованою й підкріпленою діяльністю різних організаційних структур. На державному рівні відповідальність покладено на Робочу групу щодо реалізації Болонського процесу, яка готує пропозиції, рекомендації та резолюції, надає консультації, послуги, забезпечує проведення заходів щодо підтримки вищих навчальних закладів. До її складу входять представники Федерального міністерства освіти і науки, Постійної конференції міністрів освіти і культури земель, Конференції німецьких ректорів, Німецької служби академічних обмінів, Німецької акредитаційної ради, Національної асоціації студентських рад. Протягом 1999-2007 років Робоча група на основі міжнародних документів з питань демократизації, гуманізації в галузі освіти і прав людини здійснила ряд масштабних заходів зі

створення нової національно-правової нормативної бази вищої освіти Німеччини.

Важливим кроком запровадження двоступеневої системи навчання в країнах-учасниках Болонського процесу став семінар із питань університетських ступенів короткого циклу навчання (ступінь бакалавра), який пройшов 16-17 лютого 2001 року в Гельсінкі (Фінляндія), а вже в травні 2001 року міністри освіти та культури європейських країн підвели підсумки та визначили результати зустрічі на конференції в Празі. 14-15 березня 2003 року в Гельсінкі відбулася також і підсумкова конференція чергового етапу Болонського процесу з питань учених ступенів магістерського рівня. Результати та підсумки цієї зустрічі були підтверджені 19 вересня 2003 року на Берлінській конференції міністрів освіти європейських країн. Також Постійною конференцією міністрів освіти та культури були прийняті рекомендаційні рішення щодо можливостей навчання в аспірантурі для студентів-бакалаврів та студентів-магістрів.

Реформаційні процеси в Німеччині, спрямовані на підвищення якості та конкурентоспроможності її вищої освіти у світі та розширення мобільності студентського та викладацького складу, дали вже певні результати. У 1998 році в Рамковий закон про вищу освіту були внесені зміни, які закріпили мінімум необхідних вимог для реалізації Болонської декларації, надавши їм статус таких, що доповнюють національну освітню систему. Тим самим вищим навчальним закладам Німеччини було надане право вибору системи підготовки студентів, як за класичним німецьким, так і за новим європейським варіантом підготовки бакалаврів та магістрів.

Слід нагадати, що до підписання Болонської декларації після закінчення навчання студенти в Німеччині отримували різні звання й ступені. Заключний документ залежав від виду програми спеціалізації та курсу навчання. Дипломний ступінь присуджували всі види ВНЗ після проведення екзамену й виконання письмової дипломної роботи, яка засвідчує вміння студента розглядати проблеми свого фаху. У дипломі вказується головна спеціалізація.

Для інженерних спеціальностей загальним є звання «Diplom-Ingenieur», для інших поряд зі словом «диплом» вказується фах. Диплом був базовим документом для початку професійної діяльності, особливо в промисловості й бізнесі.

Звання «магістра» (Magister Artium (M.A.)) присуджували в мистецьких і гуманітарних спеціальностях після такої ж системи (екзамени й дипломна робота), як і для отримання диплома, але деталі процедури залежали від ВНЗ. У посвідченні магістра спеціалізація не вказувалась.

Третім видом завершення вищої освіти були державні іспити, які проводились для бажаючих вступити на державну службу чи працювати у регульованих державою спеціальностях (право, шкільна освіта, медицина, фармацевтика, харчова хімія). Державні іспити для майбутніх вчителів здійснювали під контролем земель, іншими фахами займався федеральний уряд. До екзаменаційних комісій, які приймали державний іспит, входили як викладачі ВНЗ, так і урядовці. Так, наприклад, правники після складання першого рівня випускних держіспитів теоретичного змісту (Referendarsexamen) повинні були 1-2 роки працювати, а потім скласти другий держіспит (Assessorexamen), де вони мали засвідчити вже набуті практичні навички. Після цього вони ставали повноправними державними службовцями. Як бачимо, у Німеччині до Болонського процесу вже існував певний поділ на різні форми завершення вищої освіти. Отже, основним завданням перед Німеччиною стало пристосування національної системи до загальноприйнятої європейської, з урахуванням також й особливості екологічної освіти та виховання.

Новим для Німеччини було запровадження ступенів (кваліфікаційних рівнів) бакалавра та магістра (майстра) у загальноєвропейському розумінні, що стикається з низкою проблем та супроводжується дискусіями в самій країні. Зокрема, у вищій школі Німеччини відбуваються структурні зміни, розробка та апробація нових підходів, моделей, технологій підготовки майбутніх фахівців. Розробляються й впроваджуються нові навчальні

програми, які орієнтують та адаптують систему вищої освіти, що ґрунтується на двох основних освітніх циклах та передбачає здобуття ступенів бакалавра та магістра за модулями 3+2 чи 4+1. Термін навчання для отримання ступеня бакалавра складає від 6 до 8 семестрів, магістра – від 2 до 4 семестрів. У тому випадку, якщо ці курси є поступовими етапами програми навчання, їх тривалість не може перевищувати 10 семестрів. Саме вищі навчальні заклади повинні слідкувати, щоб студенти закінчували навчання вчасно.

Німеччина досить обережно реформує свою систему вищої освіти в контексті завдань Болонського процесу. У Німеччині існує чітка нормативно-законодавча база, на основі якої відбувається реформування системи вищої освіти країни у дусі Болонської декларації, також існує система державного фінансування Болонського процесу, створені відповідні соціально-політичні та економічні умови перебудови та розширення національної освітньої системи. Досвід Німеччини може бути корисним при розробці стратегій реструктуризації державних систем вищої освіти та вищих навчальних закладів для інших європейських країн-учасниць Болонської ініціативи, а також для України, яка стала на шлях системної трансформації вищої освіти. Основними напрямками на шляху конструктивних динамічних перетворень у вищій освіті Німеччини є якісна освіта на всіх рівнях підготовки, інноваційний розвиток освіти, розвиток суспільства на засадах конкурентоспроможності освіти.

Протягом останніх років в країнах Північної Європи – Данії, Фінляндії, Норвегії та Швеції відбулися суттєві зміни в освітній політиці. Тепер найбільший наголос в освіті робиться на розвитку навичок і компетентностей, що забезпечують конкурентоспроможність особистості і суспільства в цілому.

Такий висновок можна зробити з аналізу доповіді, підготовленої Радою Міністрів Північних країн «Ефективні стратегії навчання впродовж життя в Північних країнах» Один з авторів цієї доповіді, історик освіти Серен Елерс з Орхуського університету відзначає зміни освітніх стратегій в Скандинавських країнах [384].

Якщо раніше основні витрати на освіту були пов'язані з навчанням і вихованням молодого покоління з метою формування хороших громадян, то сьогодні натомість Північні держави зацікавлені в освіті як стратегічній інвестиції, що збільшує конкурентоздатність суспільства. Серен Елерс стверджує, що Скандинавські країни є виключним регіоном в світі. Де набуто найбільшого досвіду в створенні освітніх співтовариств за найбільшою участю всього населення.

Запропоновані освітні стратегії розглядають фінансування навчання як інвестиції в забезпечення конкурентоздатності та досягнення соціальної єдності громадянського суспільства Північних країн.

З огляду на такі зміни в освітніх стратегіях, важливого значення набуває рівень професійної підготовки учителя, як важливого суб'єкта розгортання скандинавської соціальної моделі.

З метою вивчення особливостей систем вищої педагогічної освіти Скандинавських країн, наше дослідження спрямоване на встановлення характерних ознак програм професійної підготовки вчителів в Північних країнах та пошук інноваційних моделей підготовки педагогічного працівника сучасного освітнього закладу.

Система екологічної освіти функціонує як складова педагогічної освіти скандинавських країн.

В Північних європейських країнах підготовка екологічних фахівців відбувається у системі педагогічних працівників та проводиться в університетах, університетських коледжах та інших закладах вищої освіти.

В Швеції екологічно-педагогічна освіта розглядається як професійна освіта, але академічного рівня, тобто програми педагогічної підготовки реалізуються на університетському рівні у 26 університетах, розташованих по всій країні [380, с. 98].

Дисципліни еколого-педагогічного циклу (60 ECTS) є обов'язковими для здобуття кваліфікації вчителя, і приблизно однакові як для первинної, так і

вторинної підготовки вчителів (бакалаврського та магістерського рівнів?), а також викладачів професійної та післядипломної освіти.

Ці дисципліни дають офіційну педагогічної кваліфікації викладачів усіх рівнів в системі екологічної освіти незалежно від програми, в яких вони викладаються. Відповідно до законодавства, Педагогічний цикл має включати дисципліни в галузі екологічних наук.

Педагогічний цикл може бути частиною певної освітньої програми, або ж викладатися як окрема програма після завершення ступеня магістра.

Відповідно до вимог Болонського процесу, педагогічний цикл (60 ECTS) був запроваджений у всіх університетах.

За аналізом основних елементів педагогічного циклу, проведеного в 2009 р. в 12-ти відділеннях педагогічної освіти університетів, були визначені такі дисципліни: загальнотеоретична підготовка в сфері освіти, наочні практики навчання, навчання дослідницьким компетенціям, і вибірккові дисципліни. Результати по кредитах були наступними:

1. Основним елементом педагогічного циклу є загальнотеоретична підготовка в освіті. Кредити від 25 до 40 ECTS.

2. Кількість кредитів на вивчення наочних педагогічних практик варіюється від 12 до 25 ECTS.

3. Кількість кредитів на опанування навчання в дослідницьким компетенціям коливається від 3 до 12 ECTS.

4. Вибіркові дисципліни включали тільки в чотирьох програмах. Кількість кредитів на вивчення факультативних дисциплін у всіх випадках менше 10 ECTS.

Також було проаналізовано зміст загальнотеоретичної екологічної підготовки в сфері освіти в цих 12-ти відділеннях, який включав: екологію, дидактику, педагогічну психологію, соціологію освіти, філософію освіти, історію освіти і порівняльну освіту.

Екологія займає найважливіше місце в більшості програм. Кількість кредитів з дидактики варіюється від 9 до 20 ECTS. Кількість кредитів у

педагогічній психології становить від 3 до 11 ECTS. Кількість кредитів в соціології освіти коливається від 1 до 12 ECTS. У восьми навчальних програмах обов'язковими є дисципліни з філософії освіти.

Метою введення екологічного циклу є забезпечення можливості вивчення екологічних процесів та їх взаємозв'язків, щоб здобути знання щодо розвитку власної педагогічної діяльності, набути необхідних навичок викладання та навчитися планувати, вчити і оцінювати знання з урахуванням вимог навчальної програми, шкільного співтовариства, а також вікових особливостей та індивідуальних здібностей учнів.

Студенти також повинні навчитися співпрацювати з іншими учасниками освітнього процесу – вчителями, батьками та іншими зацікавленими сторонами і представниками громадських організацій добробуту суспільства.

Педагогіко-екологічний цикл підготовки вчителів включає також керовану педагогічну практику (близько 20 ECTS).

Метою керованих практичних занять є допомога студентам щодо набуття професійних навичок у навчанні, розробці та оцінці процесів викладання та навчання. Крім того, студенти повинні навчитися критично оцінювати власну практичну діяльність та набути соціальних навичок поведінки під час викладання та в різних навчальних ситуаціях.

Під час керованої практики студенти повинні навчитися працювати із школярами та студентами різного соціального походження і психологічних орієнтацій, а також навчити їх відповідно до вимог навчальної програми.

Педагогіко-екологічний цикл включає також курс «Основи наукових досліджень в галузі екологічної освіти», метою якого є надання знань, що відображають основи наукових досліджень в галузі екології, освіти і орієнтовані на нові освітні технології.

Важливою метою досліджень з екологічної педагогіки є також забезпечення підготовки вчителів, які мають можливість навчатися і розвивати свої власні дослідження на основі практики. З цієї причини для

вчителів-предметників є обов'язковими модулі на поведінкові методи дослідження.

Всі студенти еколого-педагогічних спеціальностей, які закінчують навчання можуть подати заявку на іспит для одержання певного ступеню викладацької кваліфікації, з тим, щоб називатися не просто вчитель, а вчитель певного профілю, наприклад, «вчитель для молодших вікових груп певного наукового спрямування». Всі предмети, які вивчалися студентом, вносяться у відповідний реєстр; диплом про одержання відповідного ступеню викладача доповнюється копією реєстру опанованих дисциплін.

Якщо директор школи вважає, що викладач кваліфікований, то вчитель може викладати предмет.

Програма підготовки таких вчителів включає в себе не менше трьох з половиною років. Кожен семестр включає 30 кредитів ETCS, тобто, вчителі отримують 210 кредитів ECTS на першому рівні підготовки (за Болонськими вимогами).

Більша частина програми присвячена вивченню предметів спеціальності 110 ECTS, 90 ECTS присвячено еколого-педагогічним тренінгам. До змісту освітньої програми входять педагогіка, екологія, дидактика і практикуми в цій галузі. Під час педагогічних тренінгів паралельно здійснюється дослідження з певної предметної галузі. Обов'язковою складовою предметного дослідження є екологія і дидактика. Якщо предметний курс включає 15 ECTS, дидактична частина може складати 3 ECTS і найчастіше вони опановуються під час практикумів у школі, де студент або проводить спостереження, або опитує студентів, або реалізує певні методи викладання.

Програми підготовки викладачів для дітей молодшого віку включають базові курси з розвитку мови та розвитку математичних здібностей для всіх студентів. У дошкільних навчальних закладах і в центрах дозвілля немає чітко визначених предметів, тільки певні тематичні спрямування; так що вчителі в основному повинні мати педагогічну кваліфікацію для роботи в таких установах. У пришкільних класах і при підготовці дітей віком від 1 до 7 років,

викладач реалізує свою педагогічну діяльність відповідно до набутого кваліфікаційного профілю.

Вчителів для дітей старшого віку і дорослих можна розділити на тих, хто викладає у 7-9-х класах обов'язкової школи, де навчаються діти віком 13-16 років, і тих, хто викладає у старшій середній школі, де навчаються діти віком 16-18 років. Освітня програма для підготовки викладачів 7-9-х класів включає в себе 270 ECTS на рівні першого циклу (за Болонською системою). 180 ECTS для вивчення предметної галузі і 90 ECTS для опанування педагогічного циклу, як і при підготовці вчителів для роботи з дітьми молодшого віку. На вивчення однієї предметної галузі має бути виділено не менше 90 ECTS. Вивчення еколого-педагогічного циклу здійснюється таким же чином, як в програмі для викладачів молодших вікових груп. Після набуття певного кваліфікаційного профілю викладач відповідно реалізує свій педагогічний потенціал. При цьому, директор школи приймає рішення щодо того, який предмет буде викладати вчитель.

Програма для викладачів середньої школи включає 270 ECTS на рівні першого циклу (за Болонською системою). 180 ECTS присвячена вивченню певної предметної галузі і 90 ECTS для опанування педагогічного циклу як для молодших вікових груп. Вчителі старшої середньої школи повинні опанувати щонайменше 90 ECTS з двох предметів. Компонент викладацького тренінгу реалізується таким же чином, як в програмі для обов'язкової шкільної освіти. Як і в обов'язковій школі, вчитель реалізує свою викладацьку діяльність відповідно до свого кваліфікаційного профілю. Крім того, директор школи може прийняти рішення про те, що вчитель повинен викладати той чи інший предмет.

Педагогічна екологічна підготовка здійснюється відповідно до Закону про вищу освіту Швеції [372], яким регулюються основні організаційні засади і вимоги до педагогічної освіти, а також згідно з Постановою уряду (Högskoleförordning 1993:100). Щорічно урядом визначається розмір витрат на організацію педагогічної освіти. Разом з фінансуванням кожен університету

отримує директиви про кількість набору студентів (ліцензійний обсяг) педагогічних спеціальностей, а також про те, якими мають бути напрями і організація підготовки викладацьких кадрів.

В той же час, не зважаючи на існування державних настанов і завдань, університети мають високий рівень свободи в плані розробки своїх освітніх програм. Визначальною вимогою щодо присудження кваліфікації викладача є кваліфікаційний іспит, зміст якого визначений Постановою Вищої Освіти 1993:100, що фактично є основним керівним нормативом при підготовці педагогічних кадрів. Нижче наведена цитата, що розкриває процес регулювання підготовки до кваліфікаційного іспиту: «Всі організаційні заходи спрямовані на створення найкращих умов для навчання студентів екологічних спеціальностей, з тим щоб вони могли скласти кваліфікаційний іспит» [373, с.106].

Для одержання відповідної кваліфікації в Швеції [373, с.101] студенти повинні:

- продемонструвати знання предмета та предметної галузі, що необхідні для реалізації професійної діяльності у відповідній сфері освіти, включаючи знання методологічних основ предметної галузі, напрямів розвитку та відповідних методів дослідження у цій області, а також продемонструвати розуміння сучасних наукових тенденцій в даній предметній галузі;

- продемонструвати знання методів екологічного дослідження, викладання та навчання;

- продемонструвати розуміння важливості екологічного дослідження, навчання для формування базових знань;

- продемонструвати розуміння важливості екологічної проблематики в освітній діяльності та відповідного виховання.

Крім того, для організації навчання та інших навчальних занять в перші роки освітньої підготовки і на початковому рівні студент повинен:

- продемонстрували високий рівень знань про набуття і вміння використовувати методів основних екологічних навичок.

Крім того, для викладання на первинному, вторинному і вищому середньому рівні студент повинен продемонструвати високий рівень знань щодо аналізу і оцінки учнівських досягнень, а також щодо критеріїв оцінювання знань студентів.

Для одержання викладацької кваліфікації студенти повинні:

- продемонструвати здатність застосовувати знання з предмету та предметної галузі, а також дидактичні навички необхідні в реалізації освітньої діяльності, з тим щоб забезпечити навчання і розвиток всіх дітей та молоді;

- продемонструвати здатність передавати і формувати основні екологічні, соціальні та демократичні цінності;

- продемонструвати здатність передавати, встановлювати і застосовувати діючі норми і положення, призначені для запобігання та протидії дискримінації й іншим принизливим стосункам між дітьми та учнями;

- продемонструвати здатність планувати, здійснювати, оцінювати і розвивати навчальну діяльність, в тому числі їх самостійну роботу та роботу в команді, – управляти цією діяльністю;

- продемонструвати здатність аналізувати, оцінювати та задокументувати навчальну діяльність і розвиток школярів для реалізації освітніх цілей, а також для інформування та співпраці з батьками та опікунами;

- продемонструвати здатність використовувати інформаційні технології в освітній діяльності та усвідомлення важливості різних засобів масової інформації в цьому процесі;

- продемонструвати здатність аналізувати, систематизувати і критично застосовувати як свій власний професійний досвід, так і досвід інших педагогів, а також відповідні результати наукових досліджень з метою розвитку освіти, професійного спрямування та предметної галузі знань.

Для одержання кваліфікації другого циклу освітньої підготовки, що передбачає набуття 240, 270, 300 або 330 кредитів, студент повинен:

- продемонструвати спеціальні навички критично і самостійно відображати, систематизувати, та застосовувати у практичній діяльності власний досвід та досвід інших людей, а також результати відповідних наукових досліджень;

- виявляти самосвідомість і здатність до співчуття;

- продемонструвати у своїй навчальній практиці здатність оцінювати дисциплінарні, соціальні та етичні аспекти в діяльності учнів з урахуванням загальноприйнятих людських норм та поважаючи права кожної людини;

- продемонструвати здатність реалізувати професійні педагогічні підходи в стосунках з дітьми, учнями та їхніми батьками або опікунами;

- продемонструвати здатність визначити потребу в нових знаннях та професійному розвитку вчителя.

За думкою науковців, а також відповідно до загальноєвропейських тенденцій та наукових досліджень, основні принципи компетентностей фахівців і випускників повинні відповідати наступним стандартам (KD 2009; Європейська комісія 2007; OECD 2005):

- дотриманні етичних норм, як індивідуальних, так і суспільних, що ґрунтуються на загальнолюдських фундаментальних цінностях і розуміннях про людину і природу, знання і навчання, людину і суспільство;

- вміти сприймати і розуміти потреби і можливості кожної конкретної людини;

- бути готовими до співробітництва з усіма зацікавленими сторонами;

- розуміти сучасні тенденції розвитку суспільства, в якому ми живемо, знати його історію та роботи прогнози на майбутнє;

- вміти правильно обрати засоби організації, управління та стимулювання демократичних процесів, за яких вони відповідають;

- вміти організувати власну практичну діяльність, а також планувати і обирати форми і методи навчання відповідно до кожної конкретної ситуації та її особливостей;

- бути спроможними прийняти участь в заходах щодо удосконалення екологічного процесу та підвищення якості екологічної освіти.

Ці стандарти не можуть бути досягнуті тільки шляхом навчання (training), у вузькому сенсі цього поняття, а через розкриття концептуальних засад екологічної освіти для опису та втілення у системи суспільного розвитку і професійної підготовки.

Виходячи з вищезазначеного, стає зрозумілим, що система освіти в цілому і екологічна освіта зокрема, спрямована на глобальний сталий розвиток – це планетарна стратегія, покликана впроваджуватися на національних та регіональних рівнях, оскільки кожна нація і кожна держава несе свою частку відповідальності за спільне майбутнє людства. Основні положення сталого розвитку базуються на загальних законах природи та суспільства. Не може існувати окремого національного шляху до сталого розвитку. Водночас всі національні стратегії мають враховувати економічні, соціальні, культурно-історичні та екологічні реалії своїх країн.

Програма дій «Порядок денний на XXI століття» засвідчує встановлення глобального партнерства країн світу задля досягнення сталого розвитку суспільства. В основу Програми дій покладено доповідь Гро Харлем Брутланд «Наше спільне майбутнє», яка є Концепцією економічного, соціального й екологічного збалансованого розвитку людства. У цих документах визначено, що глобальний, освітньо-екологічно орієнтований сталий розвиток – це такий розвиток суспільства, який задовольняє потреби нинішніх поколінь і не ставить під загрозу можливості наступних поколінь задовольняти свої потреби.

Це – глобальний проект спільного майбутнього для всього людства. Альтернативою сталому розвитку є занепад і деградація довкілля, а разом з ним і людини – спочатку як соціальної, а згодом і як біологічної істоти.

Таким чином, підводячи підсумки, можемо виокремити дві найважливіші ідеї, підпорядковані сталому розвитку:

- розв'язання економічних, соціальних та екологічних проблем і досягнення рівноваги між ними для забезпечення якісного рівня життя людини;
- впровадження зобов'язань нинішнього покоління, які гарантують таке збереження природних, соціальних та економічних ресурсів, щоб рівень добробуту наступних поколінь лишався не нижчим за сучасний.

3.2. Компаративний аналіз міжнародних та національних освітніх стандартів екобезпечного сталого розвитку у напрямі гармонізації відносин «людина-природа»

На початку ХХІ століття головним стратегічним завданням всієї світової спільноти стало забезпечення стабільного та ефективного існування сучасної цивілізації на засадах цілісності природного оточення, економічної життєздатності та соціальної справедливості для нинішніх і майбутніх поколінь. Особливість сучасної епохи полягає в тому, що нині принцип корисності має глобальний характер на відміну від локального в попередні епохи. Найважливішим завданням людства сьогодні постає створення моделі життєздатного суспільства, яке «вміє задовольняти потреби всіх своїх членів, не прирікаючи на злидні майбутні покоління» [39].

Реальний соціально-економічний розвиток виявив одну з найсуттєвіших суперечностей, яка значною мірою виражає суть екологічної проблеми: це суперечність між необхідністю подальшого нарощування потужностей господарських об'єктів і компенсаційними можливостями біосфери, що під впливом господарської діяльності та антропогенного тиску деградує, наближаючи світ до глобальної екологічної катастрофи [364].

В. Вернадський писав: «Кількість багатств природи, які знаходяться в розпорядженні людства, завжди є обмеженими. Якщо перебіг історії дав одному народу їх багато, а він їх лишить намарно, від цього страждатиме все людство. І він може їх утримувати від світового обміну і використання доти,

доки він для цього достатньо сильний. Основним завданням державної політики є оволодіння силами природи для всього людства, організацією всього людства. Пошук нових сил природи, використання нових форм енергії стає черговим завданням дня. Це може бути питанням не довгих століть, а небагатьох десятиліть, а можливо, і років» [59].

Директор Інституту європейської екологічної політики Е. фон Вайцеккер у своїй книзі «Політика на Землі» пише, що реальна екологічна політика у «столітті захисту навколишнього середовища» формує нову парадигму існування людства. Економічна парадигма незабаром має поступитися екологічній, і правильною буде політика, яка зможе зберегти природні основи нашого світу у щонайширшому сенсі, а не та, що сприяє максимальному кількісному економічному зростанню для заохочення задоволення будь-яких, особливо найабсурдніших, потреб, не та, що прагне культурної і мовної єдності нації за рахунок інших, і не та, що прагне насильницького досягнення конфесійної та релігійної однорідності [48].

Одним з шляхів поліпшення ситуації може стати подальший розвиток освіти для сталого розвитку. Як вказано у документах, які супроводжують цей процес, новому періоду розвитку людства має відповідати нова філософія освіти, нові системи, нові моделі навчання.

Всесвітній саміт ООН зі сталого розвитку (міжурядовий, неурядовий та науковий форум) у Йоганензбурзі у 2002 році підтвердив прихильність всього світового співтовариства ідеям сталого розвитку для довгострокового задоволення основних людських потреб при збереженні систем життєзабезпечення планети Земля.

За рішенням Ради ЮНЕСКО з 1 січня 2005 року оголошено проведення Десятиріччя освіти для сталого розвитку. У березні 2005 року Україна стала однією з 55-ти країн, які підписали Програму ООН «*Стратегія освіти для сталого розвитку*». Цей документ визначає основні підходи до впровадження стратегії сталого розвитку в освіту і виховання, залучення до цієї роботи працівників освіти та інших фахівців. Постановою Кабінету Міністрів України

від 26.04.2003 р. № 634 було затверджено «Комплексну програму реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003-2015 роки», складовими якої є системна перебудова вітчизняної освіти на засадах сталого розвитку [62].

Основну ціль освіти для сталого розвитку у контексті системних завдань реформування вітчизняної освітньої системи доцільно визначити як сприяння становленню всесторонньо освіченої, соціально активної особистості, яка розуміє нові явища та процеси суспільного життя, володіє системою поглядів, ідейно – моральних принципів, норм поведінки, які забезпечують готовність до соціально відповідальної діяльності та неперервної освіти в швидко змінному світі. Зокрема, освіта для сталого розвитку має сприяти розповсюдженню знань про довкілля та його стан і надавати критерії, стандарти, рекомендації щодо прийняття рішень з питань охорони довкілля.

Освіта для сталого розвитку бачиться як процес навчання тому, як приймати рішення, необхідні для забезпечення довгострокового майбутнього економіки, екології, соціальної справедливості. Розвиток мислення, орієнтованого на стале майбутнє та відповідних смисложиттєвих цінностей і пріоритетів – ключова задача освіти в XXI столітті. У цьому відношенні освіту для сталого розвитку можна схарактеризувати як освіту, що ґрунтується на моральних принципах ноосферного суспільства і орієнтована на духовність як інтегрований результат функціонування освітньої системи.

Для реалізації означених вище завдань необхідні принципово нові методології та технології освітньої діяльності, перебудова системи освіти на засадах та принципах сталого розвитку.

Для освітньої системи ці принципи були сформульовані дослідником М. Моїсеєвим, який у своїх дослідженнях обґрунтував низку педагогічних позицій, орієнтованих на екологічну освіту та освіту для стійкого розвитку:

– сучасна система освіти повинна прищеплювати нову шкалу цінностей і моральності для нового взаємовідношення Людини-природи-суспільства;

- постійний пошук нових форм освіти і виховання, а також виключення застарілих;
- готувати майбутніх фахівців до швидкого переключення на нові галузі знань і моральної готовності до сприйняття нових життєвих умов;
- в основі сучасної освіти має бути цілісність освіти, інтеграція природничонаукового (науково-технічного) і соціально-гуманітарного знання на фундаменті раціоналізму;
- екологічна освіта як основа освіти для сталого розвитку повинні стати стрижнем сучасної освіти;
- екологізація учбових дисциплін, тобто насичення їх екологічним змістом і ключовими проблемами сталого розвитку можливо при спільних зусиллях викладачів самих різних спеціальностей на педагогічному принципі міждисциплінарності;
- сучасна освіта і екологічне виховання повинні базуватися і розпочинатися з естетичного виховання і передусім з естетичного сприйняття краси Природи;
- учити потрібно тому, як людина повинна вчитися новому; надлишок і неструктурованість інформації (в умовах інтернету) народжує інформаційний хаос [323, с.77].

Отже, програма «Освіта для сталого розвитку» базується на цих принципах та таких основних положеннях:

До основних принципів, які визначають ціннісну спрямованість та зміст сталого розвитку, доцільно віднести:

- визначення у якості пріоритетів проблему збереження людства і біосфери Землі за рахунок значного зменшення антропогенного тиску на природне середовище у і розбудова на цій основі освіти високої духовності;
- принцип колективної відповідальності та колективного партнерства щодо вирішення глобальних проблем сучасності, побудова освіти та взаєморозуміння;

- принцип поваги до життя інших людей, їх цінностей, образу мислення і діяльності, переконань і прагнень, побудова освіти толерантності та діалогу;

- орієнтація на створення гуманного, рівноправного та уважного до проблем людини суспільства на основі формування освітніми засобами таких індивідуальних якостей, як самостійність, свобода, відповідальність, ініціативність, творчість тощо;

- визнання стану духовності підростаючого покоління інтегральним показником суспільного розвитку, могутнім фактором впливу на економічний, науковий, оборонний потенціал держави;

- освітньо-виховний заклад – основна ланка, яка має забезпечувати дитину необхідним знаннями, прищепити їй цінності суспільства сталого розвитку, навчати дитину вмінню приймати самостійні рішення щодо збереження довкілля, дотримання принципів соціальної справедливості;

- навчально-виховний процес має здійснюватися на основі змісту та ціннісних орієнтирів сталого соціального розвитку, що передбачає суттєві зміни в діяльності освітніх закладів та системи управління освітою;

- розвитку духовності та конструктивних ціннісних орієнтирів дітей сприятиме впровадження в освітньо-виховний процес сучасних новітніх технологій навчання, які опираються на вікові, індивідуальні особливості природного розвитку дитини, використовують творчу обдарованість, дитячу уяву, ігровий потенціал вихованців тощо;

- вироблення змісту, загальних критеріїв результативності освіти для сталого розвитку здійснюється через систему науково-дослідницької, експериментальної роботи, а також через системне узагальнення передового досвіду у цій царині.

Комплексна програма «Освіта для сталого розвитку» основною своєю метою визначає перебудову системи навчання та виховання дітей у дніпропетровській області на засадах ціннісних орієнтирів та змісту сталого розвитку, що стане фундаментом не лише для ефективного засвоєння учнями

знань, вмінь і навичок з усіх предметів, а й формування духовності українського суспільства [162].

Таким чином, можна стверджувати, що впровадження екологічної політики може бути успішним лише тоді, коли воно опирається на надійну нормативно-правову основу, яка включає екологічне законодавство та більш широку систему підзаконних актів, які встановлюють розподіл політичних і адміністративних функцій між органами виконавчої влади, а також інструменти регулювання і примусового впровадження.

Розпочинаючи з другої половини ХХ століття, інституційна (на рівні суб'єктів та установ, що її забезпечують) екологічна освіта функціонує практично у всіх цивілізованих країнах Європи і світу. Своєрідний імпульс їй придали доповіді «Римського клубу» та резонансні рішення (вимоги) міжнародних екологічних організацій та рухів. В Україні екологічна освіта також набирає оберти. Досвід, накопичений провідними країнами світу в частині екологічного захисту населення, екологічної освіти та виховання є для України і показовим, і конструктивним. Звичайно, цей досвід – різний. Його значення не є абсолютним. Кожен зважає на власні обставини і можливості. Однак, потрібно скрупульозно вивчати, порівнювати, опрацьовувати три системи екологічної освіти у провідних країнах світу та можливість його впровадження в Україні.

Першою для аналізу обрано англо-саксонську модель екологічної освіти (Велика Британія, Канада та США). Початок ХХІ століття позначився значним розвитком процесу глобалізації та пов'язаних з ним планетарних змін. Планета поступово перетворюється у «глобальне селище», де все відчутніше виявляється взаємозалежність країн та народів. Ці процеси супроводжуються прискореною інтеграцією людей у світові справи, і, як наслідок, підвищеною відповідальністю людства за долю планети. В сучасних умовах трансформації всієї системи політичних, економічних та інших відносин освіта також переживає трансформаційні зміни, які проявляються в переосмисленні багатьох аспектів освітньої діяльності у сучасному суспільстві і

усвідомлюються як процес, необхідний для пристосування людини і суспільства до нових вимог.

Виокремлення та аналіз проблем залежності системи екологічної освіти і глобального сталого розвитку від освітніх процесів у постіндустріальному суспільстві. Глобальні зміни в сучасній освітній економіці, які відбуваються внаслідок виникнення й поширення новітніх технологій і виробничих процесів, зумовлюють і високу залежність подальшого розвитку кожної країни від здатності її громадян здобувати, передавати й новітні знання як у виробничій сфері так і в щоденному житті. У сучасній парадигмі виробництва знання стають центральним елементом, і саме тому зміни в освіті можуть стати вирішальним фактором економічного розвитку кожної держави в тому числі і України.

Сучасні принципи розбудови екологічної освіти в загальній системі освіти досить ефективно працюють в англо-саксонській освітній моделі.

Кілька століть усю вищу освіту Великобританії репрезентували засновані у XI I-XIII ст. університети в Оксфорді та Кембриджі, створені для навчання еліти. І лише у XX ст. статус університетів отримали коледжі, які готували молодь до складання випускних екзаменів у Лондонському університеті. Вища освіта країни була елітарною та охоплювала дуже малий відсоток молоді. Однак після Другої світової війни кількість університетів подвоїлася.

Майже століття система вищої освіти у Великобританії мала бінарну структуру. Проте з наданням у 1992 р. технічним інститутам статусу університетів ці дві ланки вищої освіти об'єдналися, тому для Британських університетів характерний високий рівень автономії. Загальне керівництво вищою освітою здійснює Міністерство освіти й науки, яке реалізує цю політику через Ради університетських фондів Англії, Шотландії та Уельсу.

В цілому, освітою у Великобританії займається Міністерство освіти. Однак у Уельсі всі освітні установи, крім університетів, управляються уельським міністерством, а в Шотландії – Шотландським департаментом

освіти. У Північній Ірландії всі питання вирішуються Департаментом освіти Північної Ірландії.

Хоча стратегія навчання та фінансування шкіл виходять від міністерств, управління самими школами децентралізовано: школами керують радники з освіти в радах або муніципалітетах (органах місцевого самоврядування), які створюють місцевий рада з освіти. У Північній Ірландії всі типи освітніх установ управляються п'ятьма порадами з освіти та бібліотекам.

Усі університети Великобританії мають високий рівень автономії у визначенні курсів, програм і методів навчання. Посередницькі функції між урядом та університетами покладено на три ради університетських фондів (Англії, Шотландії та Уельсу). До складу цих рад входять представники закладів вищої освіти з регіонів, шкіл І ліцеїв, роботодавців. Таке широке представництво дає змогу поєднати цілі держави та інтереси ВНЗ, досить об'єктивно оцінюючи останні. Зараховані до університету студенти спочатку намагаються здобути першу ступеневу кваліфікацію - бакалавр, яку можна отримати на гуманітарних, природничих чи педагогічних спеціальностях за 2-3 роки, архітектурних, інженерних спеціальностях та менеджменту – за 3-4 роки, ветеринарії та медицині – за 5-6 років.

Отримавши кваліфікацію бакалавра, студент має право продовжити навчання для отримання магістерського ступеня. Для цього необхідно 2-3 роки викладання, навчання чи досліджень при достатньо глибокому вивченні однієї чи групи суміжних дисциплін. У країні немає єдиного зразка диплома про освіту. Тут захищеними є лише титули «бакалавр», «магістр», «доктор».

Британські університети - це великі науково-навчальні комплекси, що включають коледжі, магістерські та докторські школи, дослідні Інститути, наукові центри, обсерваторії та ін.

Післясередня освіта неуніверситетського рівня надається численними технічними та іншими коледжами, програми яких мають чітку фахову орієнтацію. Чимало їх підпорядковано Комітету з технологічної і бізнесової освіти (ВТЕС). Перший ВТЕС-диплом можна отримати вже після одного року

денного навчання, національний ВТЕС-диплом – після 2-3 років. Вони дещо різняться і суворістю вимог до вступників.

Визнання професійних кваліфікацій здійснюється, зазвичай, певними асоціаціями, що встановлюють (для більшості регульованих фахів) дуже жорсткі вимоги. Для їхнього виконання випускникам університетів необхідні роки праці та самостійного удосконалення.

Вищу освіту британці отримують в коледжах, університетах та політехнічних інститутах. У Великобританії загалом 89 університетів і 70 ВУЗів. З них 39 – нові, створені після 1992 року. Всі університети отримують державну фінансову допомогу, за винятком трьох приватних інститутів, серед яких і University of Birmingham.

У Великобританії більше 30% всіх випускників шкіл вступають до університетів. Близько 10% всіх студентів – іноземці.

Найстаріші англійські університети – Оксфорд і Кембридж, які були відкриті відповідно в XII і XIII століттях. Незважаючи на те, що ці університети дуже престижні і їх знає весь світ, вони є частиною державної освітньої системи, і їхні дипломи нічим не відрізняються від дипломів інших університетів. Звичайно, є і відмінності, такі, як інша система вступу – абітурієнтів набирають коледжі, з яких складається університет, а не сам університет, який лише встановлює приблизну квоту для кожного предмету. Викладання також дещо відрізняється: індивідуальні консультації з викладачем проводить коледж, а семінари, лекції і практичні роботи – університет. До 1960-х років коледжі поділялися за статевою ознакою: 19 чоловічих і 4 жіночих в Кембриджі та 22 чоловічих і 5 жіночих в Оксфорді. Тепер всі чоловічі коледжі приймають і жінок, а чотири коледжі (по два у кожному з університетів) залишаються виключно жіночими.

Мінімальний вік абітурієнтів зазвичай складає вісімнадцять років. Більшість майбутніх студентів вступають до університету відразу після школи, але останнім часом збільшилося число більш дорослих студентів, які вступають після закінчення коледжу професійного або подальшого навчання.

Більшість університетських курсів триває від двох до чотирьох років. Курси з перервою на практику можуть збільшити цей термін ще на рік, а медичні і ветеринарні курси тривають п'ять років. Це основний курс, після якого студенти отримують ступінь бакалавра. Продовжуючи навчання ще на один рік отримують ступінь магістра (MA, MSc та інші).

Заходи уряду з підтримки науки включають оновлення технічної та наукової бази, збереження позиції Великобританії як одного з наукових лідерів світу, максимізацію застосування результатів дослідження і відкриттів в економічному секторі і просування інновацій у найширшому сенсі.

Уряд у основному підтримує менш прибуткові проекти, навчає людей і надає технічну базу для досліджень і намагається залучити іноземних вчених і дослідників для роботи на британській науковій базі.

Компанії ж в основному беруть участь у дослідженнях щодо поліпшення якості вже існуючих і розробці зовсім нових товарів і послуг.

Досягнення британської науки [376; 386; 387] тільки у ХХ столітті включають фундаментальні відкриття в молекулярній генетиці (відкриття тривимірної молекулярної структури ДНК) Френсісом Криком (Francis Crick), Моріс Уілкінс (Maurice Wilkins), Джеймсом Ватсоном (James Watson) і Розалінд Франклін (Rosalind Franklin) у 1953 році. Дороті Ходжкін (Dorothy Hodgkin) відкрила тривимірну структуру молекул холестерину, вітаміну D, пеніциліну та інсуліну.

В інших галузях науки успіхів домоглися Стівен Хоукінг (Stephen Hawking), завдяки якому тепер ми краще розуміємо структуру і природу Всесвіту, Брайан Джозефсон (Brian Josephson), який відкрив природу феномену, що виникає в надпровідних матеріалах, Мартін Райл (Martin Ryle) та Ентоні Хьюїш (Antony Hewish) в астрофізиці, Годфрі Хаунсфільд (Godfrey Hounsfield) в галузі діагностики хвороб.

Інші доробки включають виявлення британськими вченими озонної діри над Антарктикою. Дослідники в лабораторії молекулярної біології в Кембриджі зуміли зробити перші антитіла – протеїни з величезним

потенціалом в галузі діагностики і лікування різних захворювань. З недавніх відкриттів можна відзначити прориви в генетиці, такі, як визначення гена в хромосомі Y, відповідального за визначення статі, ідентифікацію інших генів, пов'язаних з раковими хворобами. У Кембриджському університеті була виведена перша свиня з генетично модифікованим серцем – найважлива подія в галузі розведення тварин-донорів людських органів. У 1997 році вчені інституту Рослін в Единбурзі оголосили, що вони першими успішно клонували вівцю, використовуючи частину вимені дорослої особини.

Поступаючись по масштабах тільки США, британські дослідження в галузі біотехнології продовжують зростати як у розмірах, так і в науковій значимості. Багато дослідницьких проектів фокусуються на застосуванні біотехнологій у фармацевтичній, хімічній, харчовій промисловості, сільському господарстві і охороні навколишнього середовища.

Ведуться дослідження з гемотерапії і вирощуванні тварин-донорів людських органів. Застосування біотехнологій у сільському господарстві призвело до створення генетично модифікованого насіння. Компанія Zeneca, лідер в галузі генетично модифікованих продуктів, вже випустила в продаж томатну пасту нового покоління насіння.

Великі зрушення відбулися в розробці таких ліків, як людський інсулін, різноманітні вакцини та антибіотики.

Британські вчені проводять дослідження і досліди по терапії, заснованій на виправленні дефективних генів.

В Канаді зараз нараховується близько 100 університетів і університетських коледжів. Перший університет Канади – University Saval був заснований в 1663 році. Більшість університетів знаходяться в провінціях Онтаріо і Британська Колумбія.

Основною перевагою Канадської вищої освіти є міцний зв'язок науки і практики, так як всі університети пропонують програми навчання Coop programs, які передбачають 1-2 семестри навчальної підготовки крім аудиторій

і лабораторій на профільних підприємствах і закладах галузі. Такі стажування студенту оплачуються.

Вища освіта в Канаді трьохступенева:

- Бакалаврат (undergraduate) – ступінь бакалавр.
- Аспірантура (graduate) для отримання ступеня майстра (магістра).
- Докторантура (postgraduate) з присвоєнням ступеня доктора.

Кількість студентів в Канаді зараз складає близько 1,5 млн. осіб, в тому числі 30 тисяч іноземців.

Витоки нинішніх дій по стандартизації системи загальної освіти (та екологічної, – як її складової) США і Канади можна простежити ще з початку ХХ століття, коли такі теоретики освіти, як Елвуд Кабберлі та інші, спробували привести шкільні навчальні програми до потреб і потреб економіки США, розвиваючи науковий підхід до їх розробки і планування. З 1950-х по 1970-ті роки, в розпал «холодної війни», рух «Назад до основ» набрав силу в програмах підготовки вчителів і в аспірантурах. Прихильники цього руху прагнули до того, щоб шкільна програма не тільки відображала ідеологію і політичні погляди панівних соціальних класів, але також готувала учнів для роботи в зростаючому військово-промисловому комплексі для захисту країни від так званої «комуністичної загрози».

Опублікована в 1993 році доповідь «Нація в умовах ризику» була ще однією важливою віхою в історії руху за реформу освіти. Доповідь покладала на школи відповідальність за відносно слабкі економічні показники в США в порівнянні з азіатськими і європейськими конкурентами.

Рушійна сила сучасного екологічного курсу в сфері освіти, першим етапом якого було прийняття у США у 2001 році закону «Жодна дитина не забута», – це неоліберальна соціальна та економічна політика, яка сприяє методам аутсорсингу і скорочення виробництва в ім'я гнучкості та ефективності. Згідно неоліберальної економічної моделі, усі освітні заклади повинні діяти за аналогією з юридичними особами. Точно так само, як індексом Доу-Джонса вимірюють ефективність компаній і відображають

«фінансовий пульс» Уолл-Стріт, так і в «Щорічній доповіді про необхідний прогрес» (Adequate Yearly Progress Report – AYP) вимірюється та оцінюється ефективність освіти.

У рамках неоліберального курсу законопроект «Жодна дитина не забута» призвів до заміни дискурсу «рівності» прогресивної освітньої політики на дискурс «адекватності». Мова «високих стандартів» і «високих очікувань» прийшла на зміну установці на мінімальну соціальну справедливість центристських/лівих педагогів.

Більшість освітніх закладів взагалі і у сфері екологічної освіти взяли бізнес-модель «навчання, пов'язаного з роботою», і управлінських концепцій, які стали частиною словника, що використовується на уроках і в домашніх завданнях.

У «орієнтованих на ринок класах» учні «ведуть переговори», «підписують контракти» і беруть «відповідальність» за своє власне навчання. У багатьох освітніх закладах ті, хто навчаються можуть добровільно діяти як «менеджер», викладачі записують направлення на навчання та домашні завдання, використовуючи «заробітні картки». У цих освітніх закладах викладачі називаються «менеджерами класу», директорів визначають як «менеджерів установи», а учні/студенти розглядаються в якості «менеджерів навчання». Це стає звичайною справою – розглядати школярів в якості «активів», «інвестицій», «виробничих одиниць» або «командних гравців». Школи визначають навички і знання, які повинні отримати учні/студенти, як «товари» і «продукти», споживані на «ринку освіти». У нинішній обстановці освітньої реформи, після прийняття закону «Жодна дитина не забута», вчителі розглядаються як «ефективні фахівці» і їх закликають використовувати у своїх класах методи та технології «суворого скіннерівського контролю» для управління учнями та їхнім навчанням. В ринковій моделі державної освіти вчителів/викладачів розглядають в якості «менеджерів залу» у освітніх закладах.

Акцент на тестування, що приводить до тестової манії, сувора підзвітність схем, «підготовлене» і запропоноване навчання для кольорових учнів і вперте прощтовхування більш стандартизованого тестування, – що Джонатан Козол називає «стратегіями відчаю, які виходять з прийняття нерівності» [374] – все це було з надлишком представлено починаючи з середини 1990-х років. Але що викликало цю тенденцію?

Трохи більше ста років тому керівництво американських середніх шкіл і вузів прийшло до висновку про необхідність єдиних стандартів для вступників до коледжів. Шкільні викладачі приходили у відчай від того, що у кожного коледжу були власні критерії; часом їм доводилося готувати 16 учнів по 16 різним програмам – для кожного коледжу по-своєму. Деякі директори шкіл з повною підставою називали цю ситуацію «анархією в освіті».

У керівництва коледжів були свої причини для невдоволення: дуже багато студентів прибували до них абсолютно непідготовленими до навчання у вузі і часто при коледжах доводилося відкривати спеціальні кафедри для усунення цих недоліків. Деякі коледжі вводили власну систему вступних іспитів, інші брали студентів тільки з «перевіраних» шкіл, треті направляли в школи викладачів для оцінки якості навчання. Як і директорів шкіл, голів коледжів не влаштовував різнобій у процедурі переходу від середньої освіти до вищої.

Президент Колумбійського університету Ніколас Мюррей Батлер (Nicholas Murray Butler) і президент Гарвардського університету Чарльз Еліот (Charles Eliot) переконали колег з освітнього цеху в необхідності спеціальної організації, яка займеться розробкою єдиних стандартів для навчальних програм і єдиної системи іспитів. Плодом їх зусиль стало створення у 1900 році Ради зі вступних іспитів до вузів (College Entrance Examination Board)[378].

Нова організація розробила найякісніші, узгоджені і поширені стандарти в історії американської системи освіти. Діяльність Ради, як її в просторіччі називали, справила потужний позитивний вплив на середню освіту в країні.

Навіть незважаючи на те, що в 1900 році лише один з двадцяти сімнадцятирічних американців закінчував середню школу, та й з них далеко не всі поступали в коледжі, кожен старшокласник в ті роки навчався за програмою, яку пізніше назвали «дорогою до вузу». Не важливо, були школярі дітьми лікарів, фермерів або робітників: всі вони в обов'язковому порядку вивчали математику, природничі науки, англійську літературу, навички складання письмових текстів, історію і яку-небудь іноземну мову – як правило, латинь.

Рада була недержавною організацією, та дотримання її стандартів було справою добровільною – їх при бажанні брали на озброєння коледжі, які вирішили увійти до її складу. Новостворена організація вирішувала, з яких предметів проводити іспити і як їх оцінювати. Шкільні та вузівські викладачі спільно розробляли екзаменаційні завдання і критерії виставлення балів, а також періодично переглядали шкільні програми для предметів, по яких приймалися вступні іспити.

Треба сказати, що не всі поставилися до цієї нової ідеї з ентузіазмом. Президента Пристанського університету турбувало, що це може призвести до виникнення системи державних іспитів. Еліот запевнив його, що це повністю виключається. Президент Лафайет-коледжу (Lafayette College) поскаржився, що запропонована система може перешкодити його вузу приймати дітей багатих меценатів і викладачів. Батлер на це зауважив, що «Лафайет», якщо захоче, може приймати «тільки тих студентів, які нездатні здати ці іспити».

Вперше розроблені Радою тести були запропоновані в червні 1901 978 абітурієнтам Колумбійського і Нью-йоркського університетів, а також Барнард-коледжу (Barnard College). З кожним роком, усвідомивши цінність нововведення, іспити за цією системою вводили все нові вузи.

Методика проведення іспитів з хімії, англійської, французької, німецької, грецької, історії, латині, математики та фізики ґрунтувалася не на системі запитань з кількома варіантами відповідей, з яких абітурієнт повинен був вибрати потрібний. Від них було потрібно продемонструвати свої знання в

об'ємистій письмовій роботі або запропонувати вирішення конкретної проблеми. Для іспиту з англійської мови студентам заздалегідь пропонувалося прочитати десять літературних творів – у тому числі «Венеціанського купця», «Уейкфілдського вікарія», «Останнього з могікан», «Сайласа Марнер» і «Повість старого мореплавця». Студентам пояснювали, що оцінюватися буде не стільки знайомство з цими творами у всіх деталях, скільки вміння чітко викласти свої думки, але тим не менш вони повинні уважно вивчити перераховані книги і бути готовими відповісти на конкретні питання з ним. Кожні два-три роки стандарти оцінки і списки літератури переглядалися, і шкільним вчителям заздалегідь повідомлялося, за якими творами будуть прийматися іспити.

З роками вчителі і професори, які розробляли методику вступних іспитів, створили не тільки єдині стандарти: у них виникло «відчуття ліктя» і колективізму, відчуття спільної відповідальності за те, як учні будуть підготовлені до вступу в коледж. Можливо, саме цей дух професійної солідарності, який об'єднав школи і вузи, і став найважливішим результатом діяльності Ради.

Оскільки ця організація користувалася величезною повагою, створені нею екзаменаційні методики багато років сприяли підвищенню стандартів викладання та підготовки школярів, незалежно від того, збиралися останні поступати в коледж чи ні. Та й сама Рада вважала своїм головним завданням підвищення рівня шкільної освіти в країні.

На жаль, з часом ситуація почала змінюватися. До того моменту, коли Рада завоювала високу репутацію в очах професіоналів та громадськості, фахівці педагогічної науки вже розробляли нові категорії тестів. Випробувавши нову методику на системі іспитів в армії, введених в роки Першої світової війни, психологи освіти почали всіляко пропагувати переваги групового тестування розумових здібностей. Психологи на зразок Карла С. Бріггема (Carl S.Brigham), Льюїса Термена (Lewis Terman), Едварда Л. Торндайка (Edward L.Thorndike) і Роберта Йеркса (Robert Yerkes)

стверджували, що за допомогою нових тестів можна швидко скласти точний прогноз здібностей майбутнього студента.

Метою традиційних іспитів, на зразок тих, що проводилися за методикою Ради, була оцінка вже отриманих студентами знань. Розробники нової системи тестування обіцяли заощадити час і гроші, встановлюючи не обсяг вже наявних знань, а здатність студента купувати нові.

Зіткнувшись з твердженнями, що її іспити «застаріли» і, на відміну від нових тестів, носять «ненауковий» характер, Рада залучила групу психологів для розробки «сучасної» методики. Створена для цієї мети комісія, до якої увійшли Брігхем і Йеркс, розробила тест на здатність до навчання (SAT – Scholastic Aptitude Test), який вперше був впроваджений в практику у 1926 році.

У 1930 році Брігхем перейшов на роботу до Ради, де займався подальшим вдосконаленням SAT. Будучи одним з головних розробників, пропагандистів і популяризаторів групового тестування розумових здібностей, він не тільки стверджував, що ці тести дозволяють виміряти рівень інтелекту (який він вважав вродженим і незмінним), але і вважав, що на цей вроджений рівень інтелекту впливає расове й етнічне походження. До кінця 1930-х років Брігхем та інші фахівці в галузі тестування вже грали в Раді «першу скрипку». Вони вже давно нарікали на те, що існуюча система іспитів, заснована на письмових роботах, занадто суб'єктивна, що методика їхньої оцінки занадто складна, що їй не вистачає точності та об'єктивності, властивої технічним методам. Незважаючи на повагу, якою користувалася ця система у вчителів по всій країні, фахівці з тестування заявляли, що з «психометричної» точки зору вона куди менш надійна, ніж нові тести, засновані на питаннях з кількома варіантами відповідей.

Сьоме грудня 1941 змінило не тільки хід Другої світової війни. У цей день президенти Гарварду, Принстона і Йейлу зібралися на засідання, щоб обговорити поточні питання діяльності Ради. Дізнавшись про напад на Перл-Харбор, вони зрозуміли, що скоро почнеться масовий призов молодих людей

на військову службу; часу на проведення традиційних письмових іспитів для тих, хто хотів би вступити до коледжу, просто не буде. Тому вони вирішили відмовитися від письмових іспитів за методикою Ради і ввести замість них SAT і тести для перевірки рівня знань на основі вибору варіантів відповіді.

Після 41 року «бездоганної служби» в американській системі освіти (у тому числі – й у сфері отримання екологічних знань) система письмових екзаменаційних робіт, які перевіряються і оцінюються викладачами, пішла в минуле. Настала епоха «об'єктивного» тестування, заснованого на виборі варіантів відповіді, «технічно ефективного», «надійного», «психометрично точного», з автоматичним підрахунком результатів.

Деякі педагоги сподівалися, що мова йде про надзвичайну міру, яка введена лише до закінчення війни. Але вийшло інакше. Ті, хто захоплювався розробками Ради, цінували в них яскраво виражену просвітницьку спрямованість, акцент на вмінні абітурієнтів чітко викладати свої думки в письмовому вигляді і те, що вони сприяли вдосконаленню шкільної програми. Прихильники колишньої системи не вірили, що простий вибір відповіді на питання з декількох варіантів може адекватно замінити письмову роботу, в якій абітурієнт повинен був продемонструвати знання предмету.

Однак після війни головна мета діяльності Ради змінилася. З організації, яка встановлювала освітні стандарти за рахунок координації співробітництва шкіл і вузів, вона перетворилася на «агентство з тестування». У 1948 році Рада допомогла створити Службу освітнього тестування (СОТ), яка взяла на себе розробку програми тестів для вступу до вузів. Якщо засновники Ради підкреслювали, що їхня система іспитів ґрунтується на чітких стандартах шкільних програм, то тепер організація разом з СОТ заявляла, що нові тести не мають ніякого відношення ні до стандартів, ні до навчальних планів. У 1940-х–1950-х керівництво Ради наполягало на тому, що ця структура усвідомлено відмовилася від ролі розробника критеріїв, і перетворилася у «неупередженого оцінювача» здібностей студентів.

SAT, який майже повсюдно у США став основою процедури прийому до ВНЗ, за ідеєю абсолютно не пов'язаний із шкільною програмою. Керівники Ради неодноразово підкреслювали, що цей тест не переслідує мети вплинути на характер навчання в американських школах. З мрією засновників Ради – Батлера і Еліота – було покінчено.

Через відмову Ради від своєї функції «законодавця» стандартів програм навчання в самій основі американської системи освіти утворився вакуум. Щоправда, останнім часом федеральна влада і влада штатів почали вживати заходів щодо його заповнення. Ще у 1989 році президент Джордж Буш-старший організував «національний саміт», покликаний сприяти розробці єдиної програми навчання в школах. Президент Білл Клінтон переконав конгрес ухвалити закон під назвою «Мета 2000», відповідно до якого штатам виділялися гроші на розробку стандартів і методики іспитів. Президент Буш-молодший провів через конгрес закон «Жодної дитини за бортом» (No Child Left Behind Act), який вимагає від штатів впровадити обов'язкові щорічні іспити з читання та математики для учнів третіх-восьмих класів (з 2007 року цей список поповнило природознавство). Пошуки шляхів реформування заради переборення тотальної «депросвітизації», неуктва і безкультур'я американських учнів і студентів продовжується і за президента Б. Обами.

Проблемам освіти в умовах глобальних змін сучасного світу був присвячений і XXI Міжнародний конгрес «Philosophy Facing World Problems» («Філософія обличчям до світових Проблем»), що відбувся 10-17 серпня 2003 року в Стамбулі (Туреччина). Таким чином, цілком очевидно, що у сучасному світі зростає значення освіти як найважливішого фактора суспільного розвитку й формуванню нової якості суспільства, набувають нового значення й притаманні освіті соціальні функції, до яких насамперед відносяться:

- економічна, пов'язана з формуванням і розвитком інтелектуального, науково-технічного й кадрового потенціалу суспільства;

- соціальна, яка пояснює складну структуру взаємодіючих та взаємопроникаючих колективів, груп, які створюють для індивідів систему підтримання соціальної ієрархії;

- політична, реалізація якої дозволяє забезпечити безпеку суспільства в самому широкому її розумінні, соціальний контроль, соціальну мобільність, сталий розвиток суспільства, його інтернаціоналізацію й включеність у загальні цивілізаційні процеси;

- культуротворча, спрямована на розвиток духовного життя суспільства, де освіті належить вирішальна роль, тому що вона не тільки безпосередньо впливає на формування особистості, але й закладає почуття соціальної відповідальності, дозволяє зберегти, розвивати й транслювати духовну спадщину [388, с.4].

У зв'язку із цим, ті проблеми, що стояли перед людством протягом усієї історії його існування, поступово набувають характеру та масштабів глобальних. Це, насамперед, проблеми екології, виснаження природних ресурсів, збереження миру, ріст народонаселення, подолання бідності і голоду, неграмотності, проблеми етнічних груп, тероризму, поширення ідей фундаменталізму тощо. Глобальні проблеми є результатом з одного боку величезних масштабів людської діяльності, що радикально змінює природу, суспільство, спосіб життя людей, а з іншого боку – нездатності людини раціонально розпорядитися цією могутньою силою.

Сучасна епоха поставила перед освітою принципово нові найважливіші проблеми. Загострення глобальних проблем, яке все більше загрожує знищенню людства, потребує саме суттєвих змін усієї стратегії діяльності останнього, а тому і формування того нового типу практичного світогляду, який і визначає цю стратегію. У вирішенні даного завдання, яке стало найважливішим не лише для сучасних вчених, політиків, а й для всього людства, головну роль, безумовно, повинна відігравати сучасна екологічна освіта.

3.3. Екологічні стандарти як необхідна умова імплементації зарубіжного досвіду освіти екобезпечного розвитку у вітчизняний освітній простір

Нинішню екологічну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як кризову, що формувалася протягом тривалого періоду, що потребує введення екологічних стандартів розвитку освіти як необхідної умови імплементації зарубіжного досвіду освітньої парадигми екобезпечної освіти у вітчизняний освітній простір. На сьогоднішній день, економіці України притаманна висока питома вага ресурсномістких та енергоємних технологій. Низький рівень екологічної свідомості суспільства призвели до значної деградації довкілля України, надмірного забруднення поверхневих і підземних вод, повітря і земель, зменшення народжуваності та збільшення смертності, а це загрожує вимиранням і біологічно-генетичною деградацією народу України. Головними причинами, що призвели до загрожуючого стану довкілля є: застаріла технологія виробництва та обладнання; високий рівень концентрації промислових об'єктів; несприятлива структура промислового виробництва з високою концентрацією екологічно небезпечних виробництв; відсутність належних природоохоронних систем; відсутність належного правового та економічного механізмів; відсутність належного контролю за охороною довкілля тощо.

Негативні глобальні тенденції посилюються саме в Україні саме через те, що тут ресурсо- та енергоспоживання на одиницю валового національного продукту значно вищі, ніж в країнах Західної Європи, США та Японії. Витрати на природоохоронні заходи малоефективні, як і самі природоохоронні споруди, у проекти яких закладаються часто старі й неефективні технології. У них зазвичай не передбачаються можливості реконструкції підприємств і зменшення обсягів викидів [125].

Таким чином, питання екології стають для України питанням найактуальнішими, і, у першу чергу, питаннями забезпечення екологічної безпеки сучасного українського суспільства.

У сучасній управлінській науці під безпекою розуміють стан, за якого з достатньою вірогідністю виключено вияви небезпеки.

Під небезпекою розуміють процеси, явища, властивості предметів, об'єкти, що здатні у певних умовах завдавати шкоди, тобто будь-які явища, що загрожують життю та здоров'ю людини. Кількісною оцінкою небезпеки є ризик, що визначається як частота або ймовірність однієї події при настанні іншої [276]. Таким чином, екологічна безпека оцінюється як ризик надзвичайних ситуацій щодо людей.

У посібнику «Основи екології» екологічна безпека визначається як ступінь захищеності територіального комплексу, екосистеми, людини (безпека життєдіяльності) від можливих екологічних уражень. Визначається величиною екологічного ризику.

Під екологічним ризиком розуміється усвідомлення небезпеки виникнення небажаних негативних змін екологічної ситуації у певному місці й часі з обрахованими величинами ймовірних збитків (за Г. Білявським, Л. Бутченко, В. Навроцьким). У зв'язку з тим, що у системі «природа–господарство–населення» первинною й найменш стійкою під впливом антропогенної діяльності є природна складова за основу розрахунків екологічного ризику визначають стан екосистем. Згідно ДСТУ 2156–93 (Держстандарт України), екологічний ризик – це ймовірність негативних наслідків від сукупності шкідливих впливів на навколишнє середовище, що спричиняють незворотну деградацію екосистем [355].

Вчений Д. Зеркалов пропонує наступне визначення поняття «екологічна безпека»: «Екологічна безпека – це такий стан довкілля, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Вона гарантується громадянам України шляхом здійснення широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів» [130].

Отже, екологічна безпека є інтегративною концепцією зв'язку між місцевими (безпека людини), національними (національна безпека) та глобальними (міжнародна безпека) рівнями екологічних змін і реагування [276, с. 305].

Система екологічної безпеки України створюється і розвивається відповідно до Конституції України, указів Президента України, постанов уряду, державних програм у цій сфері.

Правову основу становлять Конституція України, Закон України «Про основи національної безпеки України» та інші, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також створені на виконання законів інші нормативно-правові акти. Відповідно до Закону «Про основи національної безпеки» розробляються і затверджуються Президентом України Стратегія національної безпеки України і Воєнна доктрина України, доктрини, концепції, стратегії і програми, якими визначаються цільові орієнтири та керівні принципи військового будівництва, а також напрями діяльності органів державної влади в конкретній обстановці з метою своєчасного виявлення, відвернення і нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам України [288].

Інституційну основу системи екологічної безпеки складають органи всіх гілок влади, що вживають заходів політичного, правового, економічного, силового чи іншого характеру, спрямовані на забезпечення екологічної безпеки в інтересах людей, суспільства та держави [116].

Повноваження органів забезпечення екологічної безпеки України, їх склад, принципи та порядок дій визначається відповідним законодавчими актами України. Конституція України покладає відповідні функції щодо забезпечення екологічної безпеки та раціонального природокористування на Верховну Раду України, Президента України, Кабінет Міністрів України, органи виконавчої влади різного рангу.

У розробці, плануванні та експертизі законодавчих актів у сфері екології беруть участь різні комітети Верховної Ради, наприклад, Комітет з питань

екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, інші комітети Верховної Ради України в межах своєї компетенції, Науково-експертний та Юридичний відділи Секретаріату Верховної Ради України та інші уповноважені органи.

Президент України є гарантом Конституції України, зокрема положення щодо забезпечення екологічної безпеки, прав громадян на забезпечення безпечного для життя і здоров'я довкілля.

Президент має право приймати рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України. Президент України спирається на підпорядковані йому спеціальні органи, передусім Раду національної безпеки і оборони України [276, с. 144-145].

Нагляд за додержанням законодавства про охорону довкілля здійснює Генеральний прокурор України та підпорядковані йому органи прокуратури. При здійсненні нагляду органи прокуратури застосовують надані їм законодавством України права, включаючи звернення до судів або арбітражних судів з позовами про відшкодування шкоди, заподіяної в результаті порушення законодавства про охорону довкілля, та про припинення екологічно небезпечної діяльності. В разі необхідності у складі органів Прокуратури України можуть створюватися спеціалізовані екологічні підрозділи.

До недавнього часу функції стратегічного документа з питань екологічної політики виконували «Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» (затверджені Постановою Верховної Ради України від 5.03.1998 року № 188/98-ВР). Передумови нової екологічної політики були закладені в Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 17.10.2007 р. № 880-р, яким було прийнято Концепцію національної екологічної політики України на період до 2020 року.

Важлива складова формування політики економічної безпеки – врахування екологічних загроз та оцінювання ризиків надзвичайних ситуацій техногенного походження. Вона має розвиватися на принципах сталого розвитку, що передбачає економічно ефективне виробництво при збереженні ресурсів і екологічно безпечних умов життєдіяльності населення. Для цього необхідним є оцінювання екологічної ситуації у регіоні, яке базується на трьох принципових підходах, що передбачають використання відповідних критеріїв оцінювання:

- екологічне становище природного середовища;
- економічна ефективність господарства;
- умови життя та діяльності населення.

Дослідження тенденцій, оцінювання, прогнозування та формування обґрунтувань управлінських рішень у сфері екологічної безпеки ускладнюють такі чинники:

- ілюзорність прогресу природного середовища в умовах техногенного впливу;
- динамічність і відносна умовність структури систем;
- якісні стрибки, нелінійність розвитку систем, невизначеність тенденцій (надзвичайні ситуації, кризи);
- адаптація екосистем, їх антропогенно обумовлена трансформація, створення антропогенно модифікованих біогеоценозів.

У США та ЄС відповідні дослідження закріплені у стратегічних документах, таких як «Глобальний зелений новий курс» (2009 р.), «Зелений новий курс для Європи: в напрямку зеленої модернізації в умовах кризи» (2010 р.), «Велика зелена технічна революція» (2011 р.) тощо [129, с.128].

Трансформація екологічних проблем в Україні може бути охарактеризована як перехід від суцільного техногенного багатокomпонентного навантаження на більшість території, яке охоплює великі площі, до локального (точкового або лінійного) техногенного хімічного навантаження в результаті надзвичайної ситуації [276, с. 86].

Розвиток міжнародного права по охороні навколишнього середовища (МПОС) відбувається в основному договірним шляхом. За даними програми ООН по навколишньому середовищу (ЮНЕП) у даний час зареєстровано 152 багатосторонніх договори в цій галузі.

З них можна відзначити такі:

1. Захист глобального навколишнього середовища від ядерного зараження регламентується Конвенцією про фізичний захист ядерних матеріалів (1980 р.), Конвенцією про оперативне оповіщення про ядерну аварію (1986р.) і Конвенцією про допомогу у випадку аварії або радіаційної аварійної ситуації (1986 р.).

2. Захист навколишнього середовища від збитку в результаті використання військових засобів, передбачений Договором про заборону випробувань ядерної зброї під водою (1963) і у космічному просторі (1976 р.), Конвенцією про контроль за трансграничним переміщенням небезпечних відходів і їхнього використання (1989 р.).

3. Захисту атмосфери від забруднень присвячена Віденська конвенція про охорону озонового прошарку (1985 р.) і Монреальський протокол до неї (1987 р.), рамкова Конвенція про зміну клімату (1992 р.).

4. Ряд регіональних договорів присвячені захисту міжнародних прісноводних басейнів (Рейна, Амазонки й ін.); захисту флори і фауни присвячені ряд Конвенцій, прийнятих у 1972р., 1979 р., 1985 р., 1992 р.

5. Регіональні договори по охороні морів, такі як: Конвенція про захист Середземного моря від забруднень (Брюссель 1976 р.), Угода про співробітництво по боротьбі з забрудненнями Північного моря нафтою й іншими шкідливими речовинами (1983 р.), Конвенція про захист морського середовища басейну Балтійського моря (Хельсінкі 1992 р.) та інші.

Особливістю міжнародного права по захисту навколишнього середовища є помітна роль міжнародних актів (декларацій, стратегій, принципів поведження і т.п.), що часто називаються «м'яким правом». Типовою у цьому плані є Стокгольмська Декларація ООН із проблем

навколишнього середовища 1872 р., яка вперше на глобальному рівні визначила підходи до вирішення екологічних проблем. Не володіючи обов'язковою юридичною чинністю, декларація безумовно має великий вплив. Аналогічно може бути оцінений, документ Конференції ООН по навколишньому середовищу і розвитку 1992 р. – Декларація Ріо-де-Жанейро (оновлене склепіння узгоджених принципів міжнародного співробітництва по охороні навколишнього середовища).

Україна приєдналася до всіх видів Міжнародного співробітництва в галузі охорони природи і раціонального використання природних ресурсів. Міністерство охорони навколишнього середовища і ядерної безпеки України підтримує робочі контакти з Європейською економічною комісією ООН, Всесвітньою метеорологічною організацією, програмами ООН по охороні навколишнього середовища (ЮНЕП, ЮНЕСКО, ЮНИДО і т.д.). Воно організовує і контролює виконання 25 міжнародних договорів, конвенцій і протоколів в галузі охорони навколишнього середовища, укладених за участю України.

Отже, на державному рівні екологічна політика ґрунтується на реалізації законів і нормативних положень і реалізується на практиці через систему центральних органів виконавчої влади, передусім Мінприроди. Однією з принципових проблем сьогодення у цій сфері є об'єднання функцій контролю та моніторингу за навколишнім природним середовищем та ресурсокористуванням.

Відповідно до чинного законодавства до 2015 р. має відбутися розподілення цих функцій.

На регіональному екологічна політика реалізується через державні обласні та районні адміністрації. Незважаючи на певні проблеми, в цілому вона є досить результативною.

Державна політика на локальному рівні передбачає створення економічного та правового режиму, що сприяє раціоналізації використання природних умов і ресурсів. Обов'язковим є створення таких умов засобами

податкової системи і штрафів, які без застосування адміністративних важелів управління забезпечували б екологічну безпеку населення та навколишнього природного середовища.

Правову основу стратегії державної політики стратегічного планування в Україні визначає вже згадуваний Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України до 2020 року» від 21.12.2010 р. та Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 р. № 577-р «Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього середовища на 2011–2015 роки».

В Конституції України питанням охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки присвячені статті 16, 50 і 66 [164, с. 24].

Поряд з ними основними документами, які регулюють державну екологічну політику в Україні, є Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», який був прийнятий 25.06.1991 (до 2003 р. внесено ряд змін), та Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» (5.03.1998) (останню часто називають Державною екологічною програмою). Вони гарантують громадянам України право на екологічну безпеку; формулюють основні принципи охорони природи і раціонального використання ресурсів; передбачають екологізацію матеріального виробництва та інших сфер господарювання, збереження природних комплексів, гласність і демократизацію у вирішенні екологічних проблем, дисциплінарну, адміністративну, цивільну і кримінальну відповідальність за порушення норм екологічного законодавства. Документами передбачено: введення економічного механізму регулювання природокористування (платежі за ресурси і забруднення, створення екологічних фондів і т.п.), обов'язковість проведення екологічної експертизи екологічно-небезпечних об'єктів, формування державного моніторингу за станом навколишнього середовища,

розробка державних стандартів якості навколишнього середовища і нормування впливів на нього.

Значний внесок в розробку юридичних основ екологічної політики нашої держави внесли також:

- Земельний кодекс України (13.03.1991, оновлений 25.10.2001);
- Лісовий кодекс України (21.01.1994);
- Кодекс України про надра (27.07.1994);
- Водний кодекс України (06.06.1995);
- Закон України про природно-заповідний фонду країни (16.06.1992 з наступними змінами);
- Закон України про охорону атмосферного повітря (16.10.1992 з наступними змінами);
- Закон України про тваринний світ (03.03.1993);
- Закон України про захист рослин (14.10.1998) і Закон України про рослинний світ (09.04.1999).

Ці документи регулюють раціональне використання основних природних сфер: атмосфери, гідросфери, літосфери, біосфери.

В Україні діє також ряд нормативних документів в області використання небезпечних речовин і відходів: Закон України про пестициди і агрохімікати (2.03.1995), Закон України про відходи (05.03.1998) та ін.

Значна кількість законів присвячена питанням радіаційного забруднення та іонізуючого випромінювання, використанню радіоактивних відходів, проблемам подолання наслідків Чорнобильської аварії: Закон України про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку (08.02.1995), Закон України про поводження з радіоактивними відходами (30.06.1995), Закон України про видобування і переробку уранових руд (9.11.1997), Закон України про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань (14.01.1998) та ін.

Ряд документів присвячений екологічним аспектам охорони праці та здоров'я людей: Закон України про охорону праці (14.10.1992 з подальшими змінами), Основи законодавства України про охорону здоров'я (19.11.1992 з

подальшими змінами), Закон України про забезпечення санітарного і епідемічного благополуччя населення (24.02.1994), Закон України про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини (23.12.1997) та ін.

Значний внесок в вирішення проблем вдосконалення природокористування зробила розробка Закону України про екологічну експертизу (9.02.1995). З останніх документів слід звернути увагу на Закон України про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки.

Велике значення для реалізації конкретного механізму раціоналізації природокористування мають ряд постанов Кабінету Міністрів України, відповідних державних і відомчих інструкцій і методик розрахунків платежів (з 1998 року – зборів) за використання природних ресурсів, за порушення природного середовища (за забруднення, захоронення відходів і т.п.), оцінки нанесених збитків, штрафних санкцій, що мають силу державних документів і є обов'язковими до виконання [356, с. 54].

Розроблено проекти нових редакцій Законів України «Про стандартизацію» і «Про метрологію та метрологічну діяльність». Прийнято 40 технічних регламентів на продукцію, розроблених на основі відповідних актів законодавства ЄС, а також 7064 національні стандарти України, гармонізовані з міжнародними та європейськими стандартами. При Кабінеті Міністрів України утворено консультативно-дорадчий орган – Координаційну раду з питань якості і безпеки життя людини. Проведено певну роботу в межах Української хартії «За ділову досконалість і якість». Продовжено Всеукраїнський діловий марафон «Сходження до вершин європейської досконалості». Розроблено першу редакцію законопроекту щодо засад підтримки та розвитку руху за якість і досконалість в Україні [301].

Разом з тим, реалізація державної політики забезпечення економічної безпеки в умовах екологічних трансформацій ускладнюється низкою причин, серед яких можна виділити такі:

- недосконалість чинної законодавчої бази політики безпеки в Україні;

- недосконалість виконавчої системи екологічного контролю, що була створена для забезпечення ефективності ресурсокористування;
- недосконала система прийняття державних управлінських рішень;
- несистемна організація обґрунтування управлінських рішень;
- недосконалість ієрархічної системи прийняття управлінських рішень на різних територіальних рівнях;
- відсутність розробленої наукової бази обґрунтування рішень для забезпечення економічної безпеки в умовах екологічних трансформацій.

Досвід постіндустріальних країн щодо мінімізації економічних збитків від негативних екологічних впливів свідчить, що ці питання можуть ініціюватися суспільством (окремими громадянами, громадськими організаціями, місцевими громадами, партіями тощо), підприємствами, органами місцевої влади, депутатами. Для однієї групи країн (США та Великобританія) характерним є шлях судових позовів щодо екологічних негараздів і розв'язання екологічних проблем на основі судових рішень, що створюють юридичний прецедент. Другим шляхом, характерним для країн ЄС, є лобіювання громадських інтересів та інтересів галузей господарства, що є вразливими до негативного техногенного впливу (туризм, сільське, лісове господарство) через законодавчу ініціативу в парламентах. Третім шляхом є адміністративне регулювання негативного екологічного впливу на основі нормативних документів, створених органами виконавчої влади; він переважає країнах становлення демократії.

Роль наукових досліджень у цьому процесі полягає у розробленні та науковому обґрунтуванні прийняття управлінських рішень у сфері економічної безпеки в умовах негативних екологічних впливів [276, с. 261].

Як вказують вчені, проблеми навколишнього середовища за самою своєю природою є міжнародними: національні кордони не мають реального значення, вода невловима і текуча течія річок, річка може протікати через кілька різних країн, іноді вона є природним кордоном між ними, обриси озер сформовані головним чином геологічними факторами, а не за рахунок

діяльності людини, течія підземних вод не підкоряється кордонам на поверхні, стаючи у деяких випадках причиною гострих суперечок між державами. Якщо води мігрують між країнами, те саме робиться із забруднюючими речовинами, які в них розчинені. Тому подібні проблеми є загальними і повинні вирішуватися спільно на міжнародному рівні. Без міжнародних стандартизованих методик випробувань на світовій карті природного середовища буде багато явищ суперечностей. Тому тривале та масштабне планування серйозних проектів у галузі охорони НПС, без сумніву, вимагатиме застосування міжнародних стандартів.

Екологічні стандарти визначають поняття і терміни, режим використання й охорони природних ресурсів, методи контролю за станом НПС, вимоги щодо запобігання шкідливого впливу забруднення НПС на здоров'я людей та інші питання, пов'язані з охороною НС.

Згідно Закону України «Про стандарти» застосування стандартів стає обов'язковим, якщо:

- це передбачено в технічних регламентах чи інших нормативно-правових актах;
- в угоді (контракті) щодо розроблення, виготовлення чи постачання продукції є посилання на певні стандарти;
- виробник чи постачальник продукції склав декларацію про відповідність продукції певним стандартам чи застосував позначення цих стандартів у її маркуванні;
- продукція виробника чи постачальника сертифікована щодо дотримання вимог стандартів.

Стратегічним напрямом створення систем управління екологічною безпекою є управління якістю продукції відповідно до стандартів ISO 9000. Ці стандарти – наслідок розвитку екологічного менеджменту якості та реалізації прав споживачів на володіння інформацією про якість.

Основою екологічного маркування є стандарти ISO 14000 і системи міжнародної сертифікації. Інформативний аспект маркування стосується

виробництва, використання й утилізації продукції. У результаті споживач отримує інформацію про екологічну безпеку виробничого процесу, про склад продукції, про використання вторинної сировини при виробництві товару і про способи її утилізації.

Система екологічних стандартів і норм складається з елементів кількох рівнів:

– міжнародний – стандарти і нормативи, які розроблені міжнародними організаціями, наприклад, квоти на викиди масових забруднюючих речовин, заборони на використання окремих забруднюючих речовин (фреонів, що руйнують озоновий шар) і т.п. Вони не є обов'язковими для виконання, їх підтримують тільки ті країни, що підписали відповідні міжнародні угоди (конвенції та інші документи);

– державний – стандарти і нормативи, які мають директивний характер у межах кожної окремої країни; є обов'язковими щодо виконання на рівні регіонів (адміністративно-територіальних одиниць) в середині країни;

– регіональний і локальний – норми, що встановлюються на рівні окремих територіальних одиниць місцевими органами влади (доповнюють нормативи державного рівня), або державні стандарти, які частково дозволяється змінювати з метою кращого врахування регіональних екологічних аспектів;

– відомчі (галузеві) і спеціальні – норми, які діють тільки в межах окремих галузей і виробництв (враховують специфіку техніко-технологічного способу виробництва; не повинні суперечити державним стандартам).

Система державних екологічних стандартів України у сфері екологічних питань поділяється на ряд стандартів під нумерацією від 13.020 до 13.200. Серед них найголовнішими є стандарти:

- 13.020. Охорона навколишнього середовища, загальні положення;
- 13.030. Тверді відходи;
- 13.040. Якість повітря;
- 13.040.20. Атмосфера навколишнього середовища;

- 13.040.40. Викиди стаціонарних джерел;
- 13.040.50. Викиди двигунів транспортних засобів;
- 13.060. Якість води;
- 13.060.10. Вода природних джерел;
- 13.060.30. Скидання та очищення міських стічних вод;
- 13.080. Якість ґрунту. Ґрунтознавство;
- 13.140. Шум та його вплив на людину;
- 13.160. Вібрація та її вплив на людину;
- 12.200. Попередження аварій та катастроф та ін.

В свою чергу ці стандарти конкретизуються на ДСТУ, ГСТУ з відповідної нумерацією і виказанням року, в якому вони були прийняті. Наприклад, ДСТУ 3900-99. Безпека у надзвичайних ситуаціях. Основні положення та ін.

Головним методом визначення рівнів забруднення є порівняння реальної кількості викидів з нормативними показниками. В основі такого нормування лежить встановлення гранично допустимих концентрацій (ГДК) шкідливих речовин (поллютантів) в атмосферному повітрі, воді й ґрунті та харчових продуктах. При встановленні ГДК приймають найнижчий рівень забруднення на основі санітарно-гігієнічних норм (тобто це такій обсяг забруднюючих речовин, при якому не знижується самопочуття людини та його працездатність). Для визначення ГДК використовують спеціальні дослідницькі тести, а дослідження проводяться у спеціальних токсикологічних лабораторіях. ГДК визначаються у міліграмах – на метр кубічний (мг/м³) у повітрі, – на дециметр кубічний (мг/дм³) у воді, – на кілограм (мг/кг) у ґрунті та продуктах харчування.

Для кожного виду середовища розроблені свої види ГДК:

для повітря:

- ГДК_{р.з.} – робочої зони (простір робочого місця заввишки до 2 м над підлогою);

– ГДКм.р. – максимальна разова (при вдиханні повітря на протязі 20 хвилин);

– ГДКс.д. – середньодобова (ця доза повинна не визвати негативних наслідків на протязі багатьох років);

для водного середовища:

– ГДКв. – у воді господарсько-питного й культурно-побутового призначення;

– ГДКв.р. – у водоймах рибогосподарського водокористування;

для ґрунту:

– ГДКґр. – в орному шарі ґрунту (враховується не тільки вплив на людину, а також спроможність самого ґрунту до самоочищення);

для продуктів харчування:

– ГДКпр. – концентрація в продуктах харчування, або ДЗК (допустима залишкова кількість), речовини, що не чинить шкідливого впливу.

ГДК розроблені приблизно для 700 речовин. Крім того визначений також клас агресивності речовин – від першого (найшкідливішого) до четвертого. У випадку наявності декількох видів забруднювачів визначають їх сумарну шкідливу дію.

В окремих ситуаціях використовують ще один норматив – ГДВ, ГДС (гранично допустимий викид, скид). Це така кількість викиду шкідливих речовин за одиницю часу, яка не перевищує відповідного ГДК на межі санітарної зони підприємства. ГДВ встановлені для викидів у атмосферу і скидів у водойми.

Для оцінки рівня забруднення використовують також показники:

– ГДЕН (гранично допустиме екологічне навантаження) – в Україні державні нормативи ГДЕН ще не розроблені. В США відповідний критерій називається індексом якості природного середовища (ІЯПС) і розраховується він з допомогою бальної оцінки стану повітря, ґрунтів, природних ресурсів;

– МТН (модуль техногенного навантаження) – обсяг стічних вод та твердих відходів промисловості і комунального господарства, якій припадає

на одиницю площі адміністративних областей і районів (тис.т/км²); затверджених державних нормативів МТН також поки ще не має [Царик Т.Є. Основи екології... С. 62-63].

В Україні використовують також стандарти системи ССОП (Система стандартів в галузі охорони природи), за міждержавною угодою, а також міжнародні стандарти ISO серії 14000.

Система ССОП спрямована на вирішення таких завдань: збереження природних комплексів і бережне використання всіх видів природних ресурсів; забезпечення рівноваги між розвитком виробництва та стійкістю НПС і раціональне використання надр; організацію та управління НПС; охорона та створення природно-заповідного фонду, збереження генофонду рослинного та тваринного світу, в тому числі рідких і зникаючих видів та ін. [328].

Міжнародні стандарти ISO серії 14000 мають наступну структуру.

ISO 14001. Системи управління навколишнім середовищем. Технічні вимоги і настанови щодо використання.

ISO 14004. Системи управління навколишнім середовищем. Загальні настанови щодо принципів управління, систем та засобів забезпечення.

ISO 14010. Настанови щодо здійснення екологічного аудиту. Загальні принципи.

ISO 14011. Настанови щодо здійснення екологічного аудиту. Процедури аудиту. Аудит систем управління навколишнім середовищем.

ISO 14012. Настанови щодо здійснення екологічного аудиту. Процедури аудиту. Кваліфікаційні вимоги до аудиторів з екології.

ISO 14020. Екологічні етикетки і декларації. Загальні принципи.

ISO 14021. Екологічні етикетки і декларації. Екологічні заяви у рамках самодекларації. Терміни та визначення.

ISO 14022. Екологічні етикетки і декларації. Екологічні заяви у рамках самодекларації. Позначення.

ISO 14023. Екологічні етикетки і декларації. Екологічні заяви у рамках самодекларації. Методологія перевірки і верифікації.

ISO 14024. Екологічні етикетки і декларації. Екологічне етикетування першого типу. Керівні принципи і методики.

ISO 14040. Управління навколишнім середовищем. Оцінювання життєвого циклу. Принципи і структура.

ISO 14040. Глосарій [ДСТУ ISO 14001 – 97. Системи управління навколишнім середовищем. Склад та опис елементів і настанови щодо їх застосування. Чинний від 01.01.98 р.].

ISO 14001 не оперує точними величинами та не встановлює будь-яких точних вимог до екологічної ефективності підприємства. Основна вимога, закладена в стандарті – керівництво підприємства зобов'язане прийняти на себе зобов'язання, відповідно до своїх можливостей, постійно поліпшувати екологічну ефективність підприємства.

З метою підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на світовому ринку Держстандарт України розробив національні стандарти на основі стандартів серії ISO 14000. Вони набрали чинності в Україні з 1998р., як добровільні стандарти у сфері управління навколишнім середовищем.

Документи, що входять до серії ISO 14000, і стандарти, що введені в Україні представлені в таблиці 3.1. [172].

Таблиця 3.1.

Міжнародні стандарти системи екологічного менеджменту ISO

Номер серії	Назва і зміст серії	Номер серії в Україні
Системи управління навколишнім середовищем		
ISO 14001:2004	Технічні вимоги і настанови щодо використання	ДСТУ ISO 14001-97
ISO 14004:2004	Загальні настанови щодо принципів управління, систем та засобів забезпечення	ДСТУ ISO 14004-97

ISO 14014:2002	Посібник для визначення рівня екологічної ефективності підприємства	немає
Системи аудиту та екологічної оцінки		
ISO 19011:2002	Керівні положення щодо здійснення екологічного аудиту. Загальні принципи	ДСТУ ISO 14010-97
ISO 19011:2002	Керівні положення щодо здійснення екологічного аудиту. Здійснення аудиту системою екологічного управління	ДСТУ ISO 14011-97
ISO 19011:2002	Керівні положення щодо здійснення екологічного аудиту. Кваліфікаційні вимоги до аудиторів	ДСТУ ISO 14012-97
ISO 14015:2001	Екологічна оцінка та показники діяльності організацій	немає
ISO 19011:2002	Керівні положення щодо здійснення аудиту якості та екологічного аудиту.	немає
Екологічні етикетки і декларації		
ISO 14020:2000	Загальні принципи	немає
ISO 14021- 24:1999	Екологічні заяви у рамках самореалізації. Принципи та визначення. Позначення. Методологія перевірки і	немає

	верифікації. Керівні принципи і методики.	
Оцінка екологічної ефективності		
ISO 14031:1999	Екологічне керування щодо оцінювання екологічних характеристик	ДСТУ ISO 14031-2004
Оцінювання життєвого циклу продукції та послуг		
ISO 14040:1997	Принципи і структура.	ДСТУ ISO 14040-2004
ISO 14041:1998	Визначення цілі й сфери застосування інвентаризації	ДСТУ ISO 14041-2004
ISO 14042:2000	Оцінка впливу життєвого циклу продукції та послуг	немає
ISO 14043:2000	Інтерпретація життєвого циклу	немає
ISO 14050:2002	Словник термінів	ДСТУ ISO 14050-2004

Разом з тим, більшість українських стандартів залишилась ще з радянських часів (тільки великі, відносно багаті країни у ті часи могли дозволити існувати значним пошуковим роботам у цієї сфері). До речі, радянські екологічні нормативи були часто більш жорсткими, ніж стандарти багатьох високорозвинених країн (хоча їх виконання бажало кращого). Але значна частка стандартів поступово старіє і вимагає оновлення, також необхідне розробляти принципово нові нормативи (цього вимагають найновіші досягнення науки). Зараз в нашої країні не вистачає коштів для подібних досліджень і тому існує загроза впровадження недостатньо науково обґрунтованих екологічних норм.

Значним недоліком вітчизняної системи екологічних стандартів є відносно мале різноманіття прийнятих норм в порівнянні з більш розвиненими

країнами світу. Тобто необхідне подальше поглиблення і деталізація усієї нормативної системи природоохоронної діяльності [358].

Це поглиблення та деталізація стають можливими за допомогою подальшого розвитку системи державного управління екологічними ризиками в Україні, яка повинна адаптуватися до міжнародного рівня.

Систему технічного регулювання REACH в Європейському Союзі забезпечують 40 нормативно-правових актів, які створюють єдину систему для всіх хімічних речовин. Система орієнтована на отримання повної інформації від виробника (імпортера) про склад та властивості хімічної речовини, а також забезпечує систему контролю, сфокусовану на ризиках.

Ця система безпосередньо пов'язана з системою державного управління екологічними ризиками, мінімізацією забруднення довкілля в процесі виробництва готової продукції хімічної промисловості, її споживання чи використання та утилізації. REACH також стимулює використання безпечніших речовин та нові інноваційні розробки у хімічній галузі.

Екологічні вимоги (норми) визначені в законодавстві Європейського Союзу 256 Регламентами та Директивами, з яких в Україні впроваджено лише один технічний регламент з екологічного маркування (Регламент Європейського Парламенту і Ради ЄС 66/2010/ЄС), два технічні регламенти щодо спалювання відходів (Директива Європейського Союзу (2000/76/ЄС) та щодо відходів електротехнічного і електронного обладнання (Директива Європейського Союзу (2002/96/ЄС) знаходяться в стадії упровадження.

Тому на даний час найбільш актуальною є адаптація української системи технічного регулювання до норм ЄС щодо охорони атмосферного повітря; якості питної води, стічних та поверхневих вод; контролю виробництва, торгівлі та використання хімікатів задля захисту довкілля та здоров'я людей від «хімічних» ризиків [35].

Прив'язка системи державного управління екологічними ризиками до міжнародних норм означає також ефективну екологічну сертифікацію.

У світовій практиці екологічну сертифікацію почали запроваджувати з 1992 р. на основі Директиви 92/880/ЕС «Про екологічні знаки», британського стандарту BS 7750 «Система екологічного управління», міжнародних стандартів ISO/TC207 «Управління навколишнім середовищем» тощо.

Впровадження екологічної сертифікації ставить за мету розв'язання нагальних завдань у трьох сферах діяльності держави. У сфері функціонування господарського комплексу:

- реалізація обов'язкових екологічних вимог природоохоронного законодавства під час ведення господарської діяльності;
- впровадження систем екологічного менеджменту в структури об'єктів управління ДСЕУ;
- створення екологічно безпечних виробництв, технологічних процесів і обладнання;
- додержання вимог екологічної безпеки і запобігання забрудненню довкілля під час розміщення, переробки, транспортування, ліквідації й захоронення відходів виробництва і споживання;
- додержання вимог екологічної безпеки впродовж усього життєвого циклу будь-якої продукції;
- запобігання ввезенню в Україну екологічно небезпечних продукції, відходів, технологій і послуг.

У сфері інтеграції України до Європейського союзу:

- сприяння інтеграції економіки країни в Європейський ринок;
- гармонізація системи екологічної сертифікації з міжнародними й національними системами акредитації та сертифікації;
- підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції;
- усунення технічних бар'єрів у міжнародній торгівлі;
- надання екологічному сертифікату й екологічному знаку відповідності статусу документів, які в особі уповноваженого органу державної влади з екологічної сертифікації гарантують додержання вимог природоохоронного законодавства України.

У сфері міжнародного співробітництва в галузі охорони навколишнього природного середовища:

- сприяння участі України у формуванні світового механізму охорони навколишнього природного середовища;
- забезпечення виконання Україною міжнародних угод, конвенцій та договорів у природоохоронній галузі;
- виконання міжнародних зобов'язань України у сфері управління якістю навколишнього природного середовища;
- забезпечення контролю за транскордонним переміщенням забруднювальних речовин та перевезенням небезпечних відходів [358].

За своїм характером будь-яка сертифікація може бути обов'язковою або добровільною.

Згідно із стандартом ДСТУ 3410-96 «Система сертифікації «УкрСЕПРО», обов'язкова сертифікація проводиться на відповідність об'єкта сертифікації вимогам чинних законодавчих актів України та обов'язковим вимогам нормативних документів міжнародних і національних стандартів інших держав, що діють в Україні. Обов'язкова сертифікація є формою державного контролю за безпекою продукції в ДСЕУ і повинна проводитись у законодавчо регульованій сфері. Добровільна сертифікація проводиться на відповідність усім необхідним споживацьким вимогам, що не віднесені до обов'язкових, на договірних засадах між заявником та органом із сертифікації. Добровільна сертифікація проводиться в законодавчо нерегульованій сфері і може здійснюватися як у державній, так і в недержавній системах сертифікації.

Для державної системи сертифікації можна визначити такі об'єкти обов'язкової екологічної сертифікації:

- екологічно небезпечні продукція, технології, виробництва;
- системи екологічного управління на виробництвах, пов'язаних із випуском екологічно небезпечної продукції;

відходи виробництва і споживання, у тому числі екологічно небезпечні й ті, що є об'єктом транскордонного перевезення;
діяльність у сфері поводження з відходами;
очисні споруди;
технології та обладнання для підготовки питної води;
види тварин і рослин, що підпадають під дію Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, які перебувають під загрозою винищення.

Сертифікацію в недержавній сфері, на відміну від державної, може проводити як вітчизняний орган із сертифікації, так і представництво закордонного органу із сертифікації.

Україна з 1993 року є членом Міжнародної організації стандартизації (ISO), що обумовлює її пріоритети з розвитку національної системи стандартизації шляхом гармонізації з міжнародними.

Україна має розвинену мережу державних центрів стандартизації та метрології, які, порівняно з багатьма іншими країнами, досить добре обладнані і мають кваліфікований персонал та належну випробувальну базу.

В Україні національні стандарти розробляються технічними комітетами із стандартизації (технічними комітетами). Технічні комітети мають формат громадських об'єднань, зареєстрованих Держспоживстандартом України, без прав юридичної особи, які не можуть мати на меті одержання прибутку.

Окрім розроблення стандартів за технічними комітетами стандартизації, згідно Статті 8 Закону України «Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності», закріплені функції узгодження проектів тематичних планів стандартизації центральних органів виконавчої влади та національного плану стандартизації [35].

За інформацією ISO, сьогодні в світі відповідно до вимог міжнародного стандарту ISO 14001 сертифіковані понад 150 000 систем екологічного управління. В країнах з розвиненою економікою впровадження систем екологічного управління стає все більш поширеним серед підприємств,

організацій, навчальних та медичних закладів, в сфері послуг. Світовими лідерами у цій галузі є Японія, Китай, Іспанія, Велика Британія, Італія, США, Німеччина. У Європі найбільша кількість сертифікованих систем екологічного управління за останні роки впроваджена у Чеській Республіці, Угорщині, Польщі, Румунії, Словенії.

За кількістю та темпами сертифікованих систем екологічного управління Україна відстає від розвинених країн і посідає 56-те місце у світі та 29-те – в Європі.

Так, за підсумками 2001-2011 років, органами сертифікації Держспоживстандарту України були сертифіковані згідно ДСТУ ISO 14001 лише системи управління 51 організації. На відміну від інших країн світу в Україні, на жаль, не ведеться загальний реєстр виданих сертифікатів на системи екологічного управління, який би враховував і сертифікати, що видані недержавними акредитованими органами сертифікації.

Дуже повільно в Україні в якості інформаційних інструментів визначення екологічних характеристик та переваг товарів і послуг застосовуються екологічні стандарти серії ISO 14020 [35].

Актуальність вищеперерахованих проблем підтверджується також тим, що світові тенденції чітко вказують на дедалі зростаючий взаємозв'язок між поліпшенням якості життя та становищем навколишнього середовища. За Індексом екологічної сталості (ІЕС), який щороку оприлюднюють на Всесвітньому економічному форумі в Давосі, Україна належить до групи аутсайдерів. Те саме можна спостерігати й щодо рейтингу глобальної конкурентоспроможності, в якому Україна дедалі втрачає позиції. Незважаючи чи на певну суб'єктивність цих індексів, тенденції вони фіксують досить чітко [276, с. 291].

Таким чином можна дійти висновку що успіх екологічного законодавства залежить від того, наскільки добре екологічне законодавство віддзеркалює природоохоронні пріоритети, сумісне з іншим існуючим законодавством і взагалі з правовою системою (з історичною

адміністративною та інституційною основою) і наскільки реальне його застосування та впровадження з допомогою примусових засобів.

Створення та впровадження міжнародних екологічних стандартів – це результат великої необхідності вирішення проблеми світового рівня: викиди в атмосферу, забруднення річок і водойм тощо не обмежуються територією лише однієї країни. Міжнародні екологічні стандарти визначають методи створення та забезпечення функціонування систем екологічного управління на підприємствах і організаціях, вимоги до таких систем, встановили вимоги до екологічного аудиту тощо.

Екологічні стандарти повинні бути результатом узагальнення досвіду та потреб діяльності у різних сферах і галузях та становити компроміс між сучасними технологіями та поліпшенням екологічних аспектів діяльності організації.

Екологічні стандарти, цілі та пріоритети управління повинні бути адекватні екологічній ситуації та умовам розвитку, до яких вони застосовуються.

Екологічні стандарти окрім вимог до систем управління чи процесів, визначають терміни, встановлюють єдині уніфіковані норми відбору проб та методи контролю забруднення, що є основою для забезпечення ефективної системи державного контролю за забрудненням атмосферного повітря, стічних та поверхневих вод тощо.

Міжнародні екологічні стандарти визначають методи створення та забезпечення функціонування систем екологічного управління на підприємствах і організаціях, вимоги до таких систем, встановили вимоги до екологічного аудиту тощо.

Базисом сучасної екологічної сертифікації стає правове й нормативне забезпечення, яке є результатом діяльності Європейської комісії й авторитетних міжнародних та європейських організацій зі стандартизації і сертифікації.

В Україні екологічна стандартизація та нормування проводяться з метою встановлення комплексу обов'язкових норм, правил та вимог з охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки.

В Європейському Союзі переважає добровільна сертифікація. Для України, з огляду її загального екологічного стану, існує потреба в посиленому державному управлінні в галузі екологічної безпеки й контролю за додержанням екологічних вимог. Саме цей чинник наголошує на першочерговому значенні для нашої держави обов'язкової екологічної сертифікації.

Стандарти в Україні застосовуються на добровільних засадах. Перш за все, екологічні стандарти спрямованні на запобігання забрудненню довкілля завдяки системам управління; забезпечують економію та раціональне використання природних ресурсів; високий рівень якості та поліпшення екологічних характеристик товарів і послуг; більш ширше поширення сучасних технологій; прозорість в ринкових відносинах.

Разом з тим встановлено, що сучасний стан застосування добровільних екологічних стандартів та сертифікації систем екологічного управління в Україні має дуже слабку тенденцію розвитку, що не сприяє впровадженню ефективних механізмів мінімізації негативних впливів різних видів економічної діяльності на довкілля й попередження таких впливів.

Вирішальне значення для безпечного (стабільного, сталого) розвитку сьогодні надається сучасній освіті, яка виконує роль випереджаючого чинника реалізації необхідних суспільних змін.

Сучасна школа покликана забезпечити досягнення таких освітніх результатів, які б відповідали цілям розвитку особистості й сучасним вимогам суспільства. Найголовнішими серед них є формування усталених моделей поведінки людини, зміна її ціннісних пріоритетів у бік соціально-відповідальних, екологічно та гуманістично-орієнтованих форм взаємодії із природним та соціальним оточенням.

Надзвичайно важливу роль у сучасних умовах розвитку науки і техніки має застосування прогресивних методів та засобів контролю стану довкілля з метою забезпечення гармонізації принципів і методів його охорони зі світовими вимогами, що спонукає до підвищення вимог до загальної освіти фахівців екологічних спеціальностей вищих навчальних закладів при вивченні загальних питань охорони довкілля.

Висновки до третього розділу

Міжнародні виміри стратегії освіти сталого розвитку суспільства в контексті екологічної політики виходять з положень Конференції ООН з навколишнього середовища й розвитку, що відбулася у 1992 р. в Ріо-де-Жанейро, на якій розглядалися проблеми майбутнього планети Земля. Міжнародні виміри стратегії освіти сталого розвитку суспільства націлені на забезпечення стабільного соціально-економічного зростання з урахуванням існуючого стану навколишнього середовища і раціонального використання, охорони та відтворення природно-ресурсного потенціалу, здорове і повноцінне існування людини у гармонії з природою та означає міру і спосіб включеності людини у діяльність щодо досягнення сталого розвитку, підтримки оточуючого середовища з метою прогресивного розвитку суспільства, міру відповідальності людини перед суспільством і суспільства перед людиною за стан природи і раціональне використання природних ресурсів.

Здійснено компартивний аналіз міжнародних та національних освітніх стандартів екобезпечного сталого у напрямі гармонізації відносин «людина-суспільство», що виходить з програми «Освіта для сталого розвитку», яка базується на цих принципах, які визначають ціннісну спрямованість та зміст сталого розвитку: визначення у якості пріоритетів проблему збереження людства і біосфери Землі за рахунок значного зменшення антропогенного тиску на природне середовище у і розбудова на цій основі освіти високої

духовності; принцип колективної відповідальності та колективного партнерства щодо вирішення глобальних проблем сучасності, побудова освіти та взаєморозуміння; принцип поваги до життя інших людей, їх цінностей, образу мислення і діяльності, переконань і прагнень, побудова освіти толерантності та діалогу; орієнтація на створення гуманного, рівноправного та уважного до проблем людини суспільства на основі формування освітніми засобами таких індивідуальних якостей, як самостійність, свобода, відповідальність, ініціативність, творчість тощо; визнання стану духовності підростаючого покоління інтегральним показником суспільного розвитку, могутнім фактором впливу на економічний, науковий, оборонний потенціал держави; освітньо-виховний заклад – основна ланка, яка має забезпечувати дитину необхідним знаннями, прищепити їй цінності суспільства сталого розвитку, навчати дитину вмінню приймати самостійні рішення щодо збереження довкілля, дотримання принципів соціальної справедливості; навчально-виховний процес має здійснюватися на основі змісту та ціннісних орієнтирів сталого соціального розвитку, що передбачає суттєві зміни в діяльності освітніх закладів та системи управління освітою; розвитку духовності та конструктивних ціннісних орієнтирів дітей сприятиме впровадження в освітньо-виховний процес сучасних новітніх технологій навчання, які опираються на вікові, індивідуальні особливості природного розвитку дитини, використовують творчу обдарованість, дитячу уяву, ігровий потенціал вихованців тощо; вироблення змісту, загальних критеріїв результативності освіти для сталого розвитку здійснюється через систему науково-дослідницької, експериментальної роботи, а також через системне узагальнення передового досвіду у цій царині.

Компаративний аналіз міжнародних та національних освітніх стандартів екобезпечного розвитку у напрямі гармонізації відносин «людина-природа» є найважливішим завданням людства. Сьогодні постає завдання створення моделі життєздатного суспільства, яке вміє задовольняти потреби всіх своїх членів, не прирікаючи на злидні майбутні покоління, а реальна

екологічна політика направлена на формування нової парадигми існування людства. Отже, освіта у зазначеному контексті - це один з найважливіших механізмів (поряд із заходами політичного й економічного характеру) у напрямі розвитку екологічної культури та гармонізації відносин у системі «людина-природа».

Система екологічних стандартів і норм складається з елементів кількох рівнів: міжнародний – стандарти і нормативи, які розроблені міжнародними організаціями, наприклад, квоти на викиди масових забруднюючих речовин, заборони на використання окремих забруднюючих речовин (фреонів, що руйнують озоновий шар) і т.п. Вони не є обов'язковими для виконання, їх підтримують тільки ті країни, що підписали відповідні міжнародні угоди (конвенції та інші документи); державний – стандарти і нормативи, які мають директивний характер у межах кожної окремої країни; є обов'язковими щодо виконання на рівні регіонів (адміністративно-територіальних одиниць) в середині країни; регіональний і локальний – норми, що встановлюються на рівні окремих територіальних одиниць місцевими органами влади (доповнюють нормативи державного рівня), або державні стандарти, які частково дозволяється змінювати з метою кращого врахування регіональних екологічних аспектів; відомчі (галузеві) і спеціальні – норми, які діють тільки в межах окремих галузей і виробництв (враховують специфіку техніко-технологічного способу виробництва; не повинні суперечити державним стандартам). За інформацією ISO, сьогодні в світі відповідно до вимог міжнародного стандарту ISO 14001 сертифіковані понад 150 000 систем екологічного управління. В країнах з розвиненою економікою впровадження систем екологічного управління стає все більш поширеним серед підприємств, організацій, навчальних та медичних закладів, в сфері послуг. Світовими лідерами у цій галузі є Японія, Китай, Іспанія, Велика Британія, Італія, США, Німеччина. У Європі найбільша кількість сертифікованих систем екологічного управління за останні роки впроваджена у Чеській Республіці, Угорщині, Польщі, Румунії, Словенії. За кількістю та темпами сертифікованих систем

екологічного управління Україна відстає від розвинених країн і посідає 56-те місце у світі та 29-те – в Європі. Тобто необхідне подальше поглиблення і деталізація усієї нормативної системи природоохоронної діяльності. Для державної системи сертифікації можна визначити такі об'єкти обов'язкової екологічної сертифікації: екологічно небезпечна продукція, технології, виробництва; системи екологічного управління на виробництвах, пов'язаних із випуском екологічно небезпечної продукції; відходи виробництва і споживання, у тому числі екологічно небезпечні й ті, що є об'єктом транскордонного перевезення; діяльність у сфері поводження з відходами; очисні споруди; технології та обладнання для підготовки питної води; види тварин і рослин, що підпадають під дію Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, які перебувають під загрозою винищення

РОЗДІЛ 4

ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНІ ВИМІРИ ТА МЕХАНІЗМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОБЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

У четвертому розділі обґрунтовано значення екологічної освіти для процесу формування культури екобезпечного розвитку суспільства та виявлено місце і роль екологічного виховання в системі освітньої діяльності як чинника цивілізаційного розвитку суспільства; визначено напрями формування екологічної культури як чинника екобезпечного розвитку суспільства на основі принципів коеволюції (ноосфери); сформовано механізми інформаційного забезпечення та управління процесами екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства.

4.1. Значення екологічної освіти для процесу формування культури екобезпечного сталого розвитку трансформаційного суспільства

Людський вплив на природне середовище з кожним роком стає все більш відчутним і в багатьох випадках його дія перебільшує значення природних змін. Безліч локальних антропогенних дій різної інтенсивності, впливаючи на кругообігові природні процеси, призводять до глобальних змін на планеті.

Разом з тим досвід багатьох країн (Канади, Японії, Швеції та інших) свідчить про можливість покращити стан навколишнього середовища в окремому регіоні, що також позитивно впливає і на глобальні процеси.

Державна екологічна політика цих країн базується на таких принципах:

– ґрунтування практичної діяльності на найновіших досягненнях науки і технології;

- виділення на природоохоронну діяльність необхідних матеріально-фінансових ресурсів;
- динамічне правове екологічне забезпечення;
- раціональне поєднання примусових, економічних та моральних важелів у системі управління природоохоронною діяльністю;
- високий рівень екологічної культури населення;
- активна участь громадськості в природоохоронній діяльності.

Перелічені умови тісно взаємопов'язані, тому вирішення екологічних проблем можливе лише за умов забезпечення одночасного їх дотримання.

У зв'язку з важким економічним становищем Україна не має можливості виділяти на природоохоронні заходи необхідну кількість матеріально-фінансових ресурсів. Тому вважається, що екологічні проблеми можуть почекати кращих часів. Така політика хибна і призведе в недалекому майбутньому до тяжких наслідків. Тому необхідні термінові зміни в державній стратегії щодо природного навколишнього середовища. Значні кошти на першому етапі реалізації змін не потрібні.

Річ у тім, що необхідність одночасного виконання перелічених принципів екологічної державної політики не означає, що на кожному етапі її реалізації всім принципам необхідно приділяти однаково увагу. Деякі потребують більше часу і менше матеріальних витрат, інші – навпаки.

Тому зараз у першу чергу треба приділити головну увагу тому, на що необхідно найбільше часу. А це, як відомо, проблеми не матеріальні, а духовні. Треба багато часу і виховної роботи, щоб змінити екологічну культуру людей, психологію їхньої поведінки, ставлення до себе і до довкілля. Без корінного підвищення екологічної культури усіх верств населення неможливо сподіватися на позитивні зміни в навколишньому природному середовищі навіть при використанні значних матеріальних ресурсів.

Культура взагалі й екологічна, зокрема, залежить від багатьох чинників, серед яких одним із головних є екологічна освіта.

Роль освіти у формуванні культури екобезпечного розвитку суспільства важко переоцінити. Як зазначив відомий італійський еколог А. Траверсо, «У міру того, як наше розуміння взаємовідносин діяльності людини і проблем навколишнього середовища поглиблюється, основні принципи освіти в галузі оточуючого середовища, якщо вони правильно вироблені, можуть цілком стати тим ядром, навколо якого формуватиметься майбутня стратегія суспільної освіти, вона сформує громадян світу з новим світоглядом, з новими настроями, які більше відповідатимуть потребам людства і природи» [337, с. 7].

Система освіти України нині переживає глибокі процеси реформування, становлення, модернізації, як і все українське суспільство. Це закономірний стан змін, результат минулих помилок, прорахунків. Ера розбудови соціалізму і комунізму пронеслася на наших теренах кривавою грозою, а «подарована» незалежність перетворилася на роки люмпенізації і жебрацтва. Феномен втрати значного економічного та освітянського потенціалу, який мала Україна напередодні самостійності, чекає серйозних і об'єктивних досліджень, але разом з подіями у Чорнобилі вони принесли для держави величезні збитки. Україна посіла одне з найостанніших місць у світі за доходами з кожного жителя, обсяг валового національного продукту катастрофічно впав, зросло хижацьке розграбування матеріальних цінностей, природних ресурсів, тоталітарний атеїстичний простір заповнили майже сто релігійних конфесій, наукові установи втратили державне фінансування, провідних спеціалістів, талановита молодь і тисячі безробітних нині експортуються у розвинені країни світу, де як дешева робоча сила підтримують могутність багатих держав. Такою виявилася ціна «дарованої» незалежності, що підтвердило дію четвертого екологічного закону Гаррі Коммонера: нічого не дається даром і за все треба платити.

У пам'яті старшого покоління ще живі дні, коли вищі навчальні заклади (ВНЗ) були віддані у жертву партійних бажань і світових революційних претензій. Навчання починалося з вивчення історії КПРС і закінчувалося

державним іспитом з наукового комунізму. Студенти різних спеціальностей і курсів вважали себе членами «гуртків» при кафедрах тодішніх суспільно-політичних наук, а відсутність червоного партквитка різко обмежувала можливості фахового зростання найталановитішого інженера чи науковця. На очах будувалися наука і культура без віри, серця, екологічної душі і ми були свідками та очевидцями їх кризи, безсилля, краху. Завзята впертість політичних лідерів призвела до втрати темпів розвитку інформатики, генетики, майже всіх прикладних наукових досліджень, освоєння нових перспективних галузей виробництва. Сьогодні ми переконалися на відстані часу і досвіду, що суспільство, яке будується за розрахунками «холодного розуму» і не може бути життєздатним через протиріччя з природними екологічними принципами.

У національній державній програмі «Освіта. Україна XXI ст.» було проголошено нову парадигму в галузі освіти, зокрема вищої, та стратегічні напрями освітньої політики держави. В основу покладена теза: через освіту проходять усі, тобто освіта і суспільство невід'ємні; суспільство живе і розвивається так, як вчиться, а навчається так, як бажає жити. Виходить, освіта моделює майбутнє, яке стане екологічним, якщо велика увага приділятиметься екологічній культурі і свідомості, інформованості людей про екологічну ситуацію в світі, регіоні, на місці проживання, обізнаності з можливими шляхами вирішення екологічних проблем, з концептуальними підходами до збереження біосфери і цивілізації.

На жаль, після прийняття Державної програми не відбулося очікуваних змін в освітній політиці: зберігається централізований адміністративний контроль за змістом освіти, продовжується втручання держави в управління навчальними закладами, в системі освіти залишилося багато старого, непридатного в сьгоднішніх умовах інтенсифікації знань, умінь, навичок. Відсутні належне оснащення навчального процесу, інтегрована і адаптована схема його подачі, зв'язок з потребами реалій буття. Архаїчними лишаються відносини між викладачем і студентом, а співвідношення між ними

дорівнюють, як правило, 1:10-20, тоді як багато університетів світу тримають цей показник на позначці 1:1. Замість упровадження серйозних розробок система вищої освіти часто дублює підходи середньої школи з метою ліквідації розбіжностей у програмі та недоліків останньої, концентруючи увагу на зароблянні грошей для ВНЗ через підготовчі курси, факультети доуніверситетської підготовки. Впродовж більш ніж десятиліття нашої незалежності зовнішній світ динамічно розвивався, опрацьовуючи глибинні та органічні перетворення переходу від індустріального до інформаційного суспільства. Світова система освіти, основні її засади істотно перебудувалися і далі реформуються у бік відповідності до попиту ринків праці. Величезна підтримка з боку урядів провідних країн дає змогу закладам освіти швидко та ефективно оновлювати навчальну технічну і методологічну бази, активно вдосконалювати навчальний процес, розширювати і модернізувати наукову фундаментальну підготовку. Натомість в Україні стан освіти і довкілля діагностується як кризовий, нагадуючи про невтішні наслідки відомих революційних подій.

Складається враження, що держава не зацікавлена в інтелектуальному розвитку нації; різко знизилась суспільна цінність освіти; розірвано її потужний зв'язок з наукою, а остання навіть втратила свої провідні та спрямовуючі функції [6, с. 330].

На жаль, загальні негативні тенденції в системі освіти України є критичними у галузі екологічної освіти. Система екологічної освіти в Україні продовжує бути фрагментарною (несистематизованою), слабкою концептуально, декларативною, а, отже, неефективною. Екологічні питання погано вписуються в систему ринкових відносин, оскільки ринок – один із засобів стимулювання потреб, а головне – їхнього задоволення. Екологічний світогляд орієнтований на інші цінності – життя людини у чистому середовищі, збереження усіх форм життя.

Критична ситуація в галузі екологічної освіти пояснюється такими причинами, як:

- багаторічне панування споживацького ставлення до природи;
- незнання та руйнування народних традицій раціонального природокористування;
- недооцінка екологічних знань у системі освіти;
- низький рівень впровадження у практику досягнень педагогічної науки;
- слабе матеріально-технічне і методичне забезпечення навчально-виховного процесу [4, с.120].

Екологічна освіта, за визначенням О. Салтовського, - це психолого-педагогічний процес впливу на людину, метою якого є формування теоретичного рівня екологічної свідомості, що в систематизованому вигляді відображає різноманітні сторони єдності світу, закономірності діалектичної єдності суспільства та природи, певних знань та практичних навичок раціонального природокористування. Специфіка такого виду освіти полягає в тому, що вона повинна базуватися на принципі «випереджаючого відображення». Тобто у свідомості людини має відбуватися постійна оцінка можливих наслідків втручання в природу як безпосередніх, так і майбутніх. Екологічна освіта покликана допомогти людині усвідомити причини можливих екологічних змін, підказати шлях їх попередження. Філософія виживання людства спонукає будувати освітній процес з урахуванням загрози для довкілля [17, с. 178].

В. Крисаченко наголошує на тому, що екологічна освіта постає не як самоціль, а як вирішальний засіб формування екологічної культури людини, яка має два основні виміри: з одного боку, – це сукупність певних дій, технологій освоєння людиною природи, які забезпечують та уможливають саме її існування, з другого – це теоретична галузь знань про місце людини в біосфері як істоти діяльної, організуючої її системи, як вирішального чинника їхнього розвитку. Таким чином, екологічна культура є цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованою на

організацію та трансформацію природного світу (його об'єктів та процесів) відповідно до власних потреб та вимірів.

Подібна орієнтація дозволяє зробити висновок, що екологічна освіта повинна мати як цілісний, так і діяльнісний характер. Будь-яка людина живе не в абстрактному, а конкретному етно-екологічному світі, де, наприклад, «і лани широкополі, і Дніпро, і кручі», тобто об'єкти як культурної, так і природної давнини мають свою цінність, у тому числі і духовну. Тому така освіта має бути закорінена у традиційній цінності народу, у його моральні підвалини ставлення до природи та інших людей. Але будь-яка людина не просто існує, але й діє, працює, творить, мислить тощо. Тому ставлення людини до довкілля є діяльністю, що визначає потужну орієнтацію екологічної освіти на таку її форму, яка б виховувала поважне, шановне ставлення людини до інших людей, і до природи. У такій ціннісній та діяльнісній орієнтації екологічна освіта спроможна як зберегти традиційну екологічну культуру власного народу, так і запозичити здобутки на цьому терені з-поза меж України. Досвід багатьох країн, наприклад, Японії, Австрії та ін. засвідчує реальність та продуктивність такого підходу [4, с. 308].

Питанням екологічної освіти присвячені праці філософів: О. Галєєва, Е. Гірусова[80], В. Липицького, М. Кисельова[152], В. Крисаченко[172], М. Курка, Г. Платонова[241], О. Салтовського[308-309] та інші, педагогів – А. Захлібного, І. Зверева, О. Плахотніка, Є. Слестеліної, І. Суравегіна та інші.

З метою удосконалення екологічної освіти нерідко звертаються до концепцій «виховання на природі» як джерела натхнення, пізнання і майстерності (Демокрит, Аристотель, А. Дюрер, Л. Альберті, А. Баумгартен, І. Вінкельман, Й. Гердер), до педагогічних шкіл «натуралістичного виховання» - Я. Коменського, Ж. Руссо, І. Песталоцці, А. Дістервега, К. Ушинського, В. Сухомлинського.

Розробці цілей, завдань, принципів і перспектив розвитку екологічної освіти присвячені праці І. Зверева, який сформулював ряд

загальнопедагогічних принципів: єдність екологічної освіти з політехнічною, врахування міжпредметних зв'язків, опора на красназавчі матеріали, науковість і доступність екологічного матеріалу, що вивчається.

А. Захлібний у своїх працях подає аналіз змісту екологічної освіти в середній школі і обґрунтовані педагогічні умови реалізації цієї системи.

При визначенні змісту природоохоронної освіти він, спираючись на теорію діяльності людини, виокремлює три основні групи проблем у взаємодії суспільства і природи: екологічну, культурно-соціальну й економічну. Виділяються також чотири основні компоненти змісту природоохоронної освіти:

1) система знань про природу, суспільство, принципи природокористування, про результати взаємодії суспільства і природи, шляхи оптимізації цієї взаємодії;

2) система загальних інтелектуальних і практичних навичок і вмінь природоохоронного характеру;

3) досвід творчої діяльності у вивченні та практичній участі в охороні природного оточення;

4) система норм, які виявляються в оцінко-емоційному ставленні до природного середовища. Педагогічними умовами реалізації екологічної освіти є організація певної емоційно-вольової діяльності учнів у виборі моральних установок, які відповідають суспільним цілям [336, с. 182].

Екологічна освіта повинна:

1) розглядати навколишнє середовище в усій його повноті - природним і створеним людиною, технологічним і соціально-екологічним, політичним, культурно-історичним, моральним, естетичним;

2) бути тривалим процесом, тобто починатися в дошкільному віці і продовжуватися на всіх стадіях формальної і неформальної освіти;

3) бути міждисциплінарною за своєю суттю, включати спеціальний зміст у кожний навчальний предмет, створюючи можливість формування цілісної збалансованої перспективи;

4) вивчати головні проблеми навколишнього середовища з урахуванням місцевих, національних, регіональних і міжнародних точок зору, щоб отримати знання про умови навколишнього середовища в інших географічних регіонах;

5) зосереджуватися на поточних і можливих ситуаціях навколишнього середовища, одночасно беручи до уваги історичну перспективу;

6) роз'яснювати значення та необхідність місцевого, національного і міжнародного співробітництва в запобіганні і вирішенні проблем довкілля;

7) докладно висвітлювати різні аспекти навколишнього середовища в процесі соціально-економічного планування і розвитку;

8) надати можливість населенню застосовувати свої знання і досвід у плануванні, прийнятті рішень і визначенні наслідків;

9) відносити аспекти чутливості навколишнього середовища і знання його, навчання навичок вирішення проблем і роз'яснення цінностей до будь-якої вікової групи, але надавати особливого значення розвитку розуміння чутливості навколишнього середовища в учнів у ранньому віці і найбільш наближено до місця навчання;

10) допомагати учням визначати ознаки виникнення проблем навколишнього середовища, а також вивчати окремі реальні його проблеми;

11) вирішувати проблеми навколишнього середовища і в цьому зв'язку - необхідність розвитку критичного мислення і набуття навичок вирішення проблем, що з'являються;

12) використовувати різноманітність навколишнього середовища, що вивчається, і широкий набір методичних прийомів для навчання, засвоєння знань про довкілля, почерпнутих з нього, приділяючи належну увагу практичній діяльності і вивченню досвіду з перших рук.

На основі провідних принципів екологічної освіти визначено її цілі. Це передусім - дати можливість людині зрозуміти складний характер навколишнього середовища, яке є результатом взаємодії його біологічних, фізичних, соціальних, економічних і культурних чинників, сприяти

усвідомленню важливості навколишнього середовища для економічного, соціального і культурного розвитку [336, с. 180].

Широке розуміння необхідності екологічної освіти і виховання почало приходити після здобуття незалежності України. У цей період прийшло розуміння необхідності розробки концепції екологічної освіти, над якою у 1991 - 1996 рр. плідно працювала плеяда українських науковців - Г. Білявський [26-29], В. Боголюбов [32-33], В. Бровдій, А. Волкова [65], В. Замостян, П. Івончик, В. Кучерявий [177], К. Левківський, В. Навроцький, В. Некос, Н. Пустовіт [300], Ю. Саталкін, Т. Сафранов, Р. Синельщиков, С. Степаненко, Н. Тимошенко, В. Шевчук [358].

З урахуванням подальшого державного розвитку екологічної політики, основних положень Національної доктрини розвитку освіти у XXI ст. та стратегії сталого розвитку України, рішенням колегії Міністерства освіти і науки від 20.12.2001 р. була затверджена «Концепція екологічної освіти України» [165]. Концепція враховує сучасний стан і перспективи розвитку суспільного знання, спрямованого на перебудову змісту освіти відповідно до вимог часу, на формування екологічної культури як складової системи національного і громадського виховання усіх верств населення.

Враховано міжнародні вимоги щодо гармонійного та екологічно безпечного розвитку, який є основою екологічної освіти. Концепція екологічної освіти як елемент стратегії гармонійного розвитку держави, набула важливого і актуального значення. Вона є сьогодні пріоритетним державним документом, оскільки спрямована на подолання болючих екологічних і соціально-економічних проблем сучасної України: на кожного жителя припадає 150 кг токсичних речовин, близько 100м³ забруднених стічних вод, радіонуклідами вражено 12% орної землі, починаючи з 1991 р. кількість померлих перевищує кількість народжених, чисельність населення зменшується щороку майже на 1%. У таких умовах, щоб вижити в повному розумінні цього слова, нам вкрай необхідна екологічна просвіта всього населення, підготовка фахівців-екологів для всіх народногосподарських

галузей рівнів, регіонів, держави загалом, формування екологічної культури суспільства, виховання громадян з цілісним екологічним світоглядом і високим рівнем екологічної свідомості.

Серед чинників, які негативно впливають на результати навчально-виховного процесу з екологічної освіти в Україні, слід назвати такі:

- недостатність самих знань про механізми функціонування біосфери, щоб управляти ними, чітко уявляти всі наслідки застосування потужних засобів впливу на природу;
- відсутність єдиної екологічної концепції, яку можна було б запропонувати для вивчення;
- невирішеність проблем підготовки педагогічних кадрів з екології у вищих навчальних закладах;
- питання екології недостатньо і відособлено відображені в навчальних програмах і не тільки гуманітарного циклу, неповно розкривають суть взаємозв'язку людської діяльності і природи.

Виходячи з вищезазначеного, ми вважаємо, що, оскільки сучасна екологічна ситуація в Україні є надзвичайно небезпечною, освіта в державі потребує негайних дій у напрямі докорінного реформування системи екологічної освіти в цілому. Ефективний розвиток екологічної культури може бути реалізований лише через цілісну освітньо-виховну систему на основі принципово нової, ніж це має місце сьогодні, цілісної еколого-освітньої моделі. Така модель має бути позбавлена світоглядних і методологічних хиб, характерних для існуючих екологічних концепцій, програм і схем.

Складовими такої моделі повинні бути:

- 1) розвиток та підвищення екологічної культури і освіти всіх верств населення. Особливої уваги потребує підготовка фахівців-екологів, здатних професійно сприяти екологізації промислових виробництв, транспорту, містобудуванню, впровадженню екологічного моніторингу, розвитку екологічного менеджменту.

2) всебічна освіта на базі різних систем світосприйняття та їх раціонального використання в ім'я максимальної самореалізації особистості, тобто освіта повинна навчати головному і найважливішому - як реалізувати себе у житті.

3) закріплення у суспільстві усвідомлення того, що природні багатства не безмежні. Сучасне суспільство не має права жити за рахунок майбутніх поколінь. Як відмітив Антуан де Сент-Екзюпері, «Ми не отримуємо у спадщину Землю від пращурів, ми отримуємо її в борг від наших дітей!», тобто повинна відбуватися «Екологізація» суспільної свідомості засобами виховання та освіти, що створює сприятливі передумови для успішної програми стійкого екологічного розвитку в Україні.

4) формування гідної екологічної культури фахівцями-екологами, висококваліфікованими спеціалістами Нового покоління з найсучаснішими міждисциплінарними знаннями, неординарним мисленням, широкою практичною підготовкою. Вони повинні бути здатними до швидкої перебудови і пристосування в умовах постійно змінюваних завдань і умов праці, для яких бажана перевага загальноосвітньої компоненти. Україна здатна і повинна знайти своє місце у світовому екологічному просторі, спираючись на кваліфіковані і талановиті кадри з новим екологічно-планетарним мисленням, заснованим на найсучасніших досягненнях інтегрально-наукового простору.

Від успішності здійснення екологічної освіти, формування нового екологічного мислення великою мірою залежить майбутній стан природного середовища.

Таким чином, основною метою екологічної освіти є формування екологічної культури окремих осіб і суспільства в цілому, формування навичок, фундаментальних екологічних знань, екологічного мислення і свідомості, що ґрунтуються на ставленні до природи як універсальної, унікальної цінності. Екологічна освіта, з одного боку, повинна бути самостійним елементом загальної системи освіти, і, з іншого боку, виконувати

інтегративну роль у всій системі освіти. Ця мета досягається поетапно шляхом вирішення освітніх і виховних завдань та вдосконалення практичної діяльності.

Найголовнішими завданнями екологічної освіти мають бути:

а) формування екологічної культури всіх верств населення, що передбачає: виховання розуміння сучасних екологічних проблем держави й світу, усвідомлення їх важливості, актуальності і універсальності, (зв'язку локальних з регіональними і глобальними); відродження кращих традицій українського народу у взаємовідносинах з довкіллям, виховання любові до рідної природи; формування усвідомлення безперспективності технократичної ідеї розвитку й необхідності заміни її на екологічну, яка базується на розумінні єдності всього живого й неживого в складно-організованій глобальній системі гармонійного співіснування й розвитку; формування розуміння необхідності узгодження стратегії природи і стратегії людини на основі ідеї універсальності природних зв'язків та самообмеженості, подолання споживацького ставлення до природи; розвиток особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому регіональному, національному і глобальному рівнях, вміння прогнозувати особисту діяльність і діяльність інших людей та колективів; розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки; виховання глибокої поваги до власного здоров'я та вироблення навичок його збереження;

б) підготовка фахівців-екологів для різних галузей народного господарства, в тому числі: для освітньої галузі – вчителів, викладачів; для державних органів управління в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування, а також громадських екологічних організацій.

в) вдосконалення, узгодження і стандартизація термінології в галузі екологічних знань. В основу екологічної освіти покладені принципи гуманізму, науковості, неперервності, наскрізності та систематичності.

Екологічна освіта спрямовується на поєднання раціонального й емоційного у взаємовідносинах людини з природою на базі принципів добра й краси, розуму й свідомості, патріотизму й універсалізму, наукових знань і дотримання екологічного права. Екологічна освіта – це сукупність наступних компонентів: екологічні знання – екологічне мислення – екологічний світогляд – екологічна етика – екологічна культура. Кожному компоненту відповідає певний рівень (ступінь) екологічної зрілості: від елементарних екологічних знань, уявлень дошкільного рівня до їх глибокого усвідомлення і практичної реалізації на вищих рівнях.

Екологічна освіта – це лише надбання людиною екологічні знання. Набагато важливішим є екологічне виховання, яке представляє собою засвоєння людиною особливої екологічної моралі, етики відношення природи і людини. Під екологічним вихованням розуміють такий розвиток волі, почуття, рис характеру, які б проявились в правильній (етичній) поведінці по відношенню до природного середовища. Воно повинне бути добровільним і безперервним протягом усього життя людини. Метою екологічного виховання є формування аналогічної свідомості, яка охоплює поняття екологічної моралі – збалансованості між сприйняттям навколишнього середовища, його піднесенням і поведінкою людей по відношенню до нього.

4.2. Місце та роль екологічного виховання в системі освітньої діяльності як чинник цивілізаційного розвитку суспільства

З позиції сталого розвитку та досягнення стану екологічної безпеки суспільства соціальна сфера, і передусім, її освітньо-культурна складова відіграє унікальну роль основного інструменту позитивних зрушень у ставленні до довкілля. Маються на увазі не лише відповідні зміни у свідомості та поведінці людини, тобто, так би мовити – духовне забезпечення практичної людської діяльності, але і креативні розробки нових екологічних органічних

технологій, які набувають матеріального втілення, що може здійснитись тільки у рамках освітньо-наукової діяльності [249].

Вважається, що найважливішими сферами суспільства, де відбуваються трансформаційні процеси, є економіка та політика. Але не менш важлива також соціальна та соціально-культурна трансформація суспільства, тому що соціокультурні явища не стільки відбивають політичні й економічні процеси в суспільстві, скільки їх визначають. Але становище ускладнюється нерозумінням того, що причина всіх криз – у духовно-моральному паралічі суспільства, людини, і що вирішальний конфлікт на початку ХХІ ст. полягає в суперечностях соціуму промислової цивілізації і соціуму культури. Економічна, політична і соціокультурна трансформації, певна річ, взаємозалежні, і всі трансформаційні процеси у цих сферах повинні відбуватися одночасно. Якщо економіка та політика створюють інституціональне підґрунтя соціокультурних процесів, то соціокультурна сфера дозволяє усвідомити й прогресивно вирішити економічні проблеми та політичні конфлікти трансформаційного соціуму [145].

Досвід останніх десятиріч засвідчив, що подолання і, навіть, пом'якшення екологічної кризи, що настає, суто технічними засобами не можливе. Для того, щоб змінити тенденцію погіршення глобальних та регіональних екологічних зрушень, людям необхідно перебудувати свій спосіб життя. Іншою повинна стати цивілізація, іншим - духовний світ людини. Це можливо лише при певному рівні екологічної освіти та культури. Саме тому проблема формування екологічно відповідальної особистості нині є такою актуальною і тому серед перспектив розвитку екологічної культури в Україні центральне місце відводиться екологічній освіті.

Відносини у сфері формування екологічної свідомості і, як наслідок, екологічної культури громадянина України під впливом соціальних, політичних, економічних, медичних та психологічних факторів є складовою об'єкта нашого дослідження. До складової предмета дослідження доречно

буде віднести такі явища як «екологічна культура», «екологічна свідомість», «екологічна освіта» тощо.

У сучасній літературі поширене розуміння екологічної культури особистості як складного інтегративного утворення, якості особистості, що характеризується сформованим ціннісно-мотиваційним ставленням до навколишньої дійсності та людства, високим рівнем оволодіння системою екологічних знань, способами творчої екологічної діяльності. У різних науковців зустрічаємо тотожні погляди на структуру екологічної культури особистості: інтелектуальна, ціннісно-мотиваційна (у Фенчак - потребо-мотиваційна) і діяльнісна компоненти [316].

Л. Потапчук визначає екологічну культуру як своєрідний спосіб життя, в якому органічно поєднуються потреби, цінності та навички поведінки відповідно до екологічної дійсності. Це спосіб та міра взаємодії з довкіллям на основі інтеграції загальнолюдського досвіду зі збереження природного, соціального й штучного оточення, синтез високого розуміння та дії у відповідальному ставленні до довкілля, що ґрунтується на духовності та гуманізмі [277].

На основі аналізу різних наукових джерел І. Лозовська визначає екологічну культуру і як процес, і результат формування екологічної свідомості особистості, що відображає нерозривну єдність між сукупністю знань, норм, уявлень про природу, емоційно-почуттєвого і ціннісного ставлення до неї та відповідних умінь, навичок, потреб взаємодії і правил поведінки людини в навколишньому світі. Екологічна культура – це і знання основних закономірностей та взаємозв'язків у природі та суспільстві, переживання і переконання, діяльнісно-практичне ставлення до природи. Це – своєрідний «кодекс поведінки», що лежить в основі екологічної діяльності. Екологічна культура особистості є результатом екологічної освіти, яка розуміється як психолого-педагогічний процес впливу на людину для формування теоретичного рівня екологічної свідомості, що в систематизованому вигляді відображає різноманітні аспекти єдності світу,

закономірності діалектичної єдності суспільства та природи, певні знання і практичні навички раціонального природокористування. Екологічна освіта покликана допомогти людині усвідомити причини можливих екологічних змін, підказати спосіб запобігання негативним виявам [185].

В. Валешний визначає такі складові екологічної культури особистості: смисложиттєва орієнтація особистості і психологічний механізм її становлення; система знань основних закономірностей формування розвитку і функціонування особистості, суспільства і природи; особистісний механізм мислення і сприймання навколишнього середовища; постійна готовність і бажання використовувати набуті екологічні знання, уміння і навички у своєму повсякденному житті [50, с. 35].

М. Складановська екологічну культуру особистості розуміє як цілісне утворення, що знаходиться в постійній взаємодії з навколишнім середовищем (як природним, так і антропогенним) і має такі характерні ознаки: складну структуру, кожний елемент якої взаємодіє з іншими; продукт діяльності особистості; результат взаємодії свідомих і несвідомих процесів особистості, її саморозвитку, самовдосконалення, розвитку її творчого потенціалу.

Витоки екологічної культури особистості - це соціальна пам'ять людства, етнонаціональна ідентичність, цінності і норми суспільства, усвідомлені особистістю.

Отже, культура (в першу чергу екологічна) - це простір буття людини, і саме тому можливість збереження природи, побудови гармонійного співіснування людини і природи залежить не від біологічних аспектів, а від життєтворчості особистості, усвідомленої культури способу буття. Хоча можемо вважати фундаментом майбутнього опанування культури природні задатки, талант, особливості темпераменту та індивідуального стилю розумової діяльності. Але формування культури відбувається в процесі соціалізації, інкультурації, самовдосконалення. Отже, спеціальні види діяльності - екологічна освіта, просвіта, екологічне виховання - шлях формування екологічної культури особистості.

Аналізуючи визначення екологічної культури особистості і результати нашого дослідження, можна зробити висновок: необхідні складові екологічної культури особистості високого рівня - сформована екологічна свідомість, мотивація екологічної поведінки особистості, розвинене екологічне мислення, екоетичні цінності особистості, естетичне сприйняття середовища, такі властивості особистості, як відповідальність, креативність, емпатія, високі моральні засади, сформована культура здоров'я збереження і здоровий спосіб життя і, як наслідок, свідомо екологічна діяльність особистості як у професійній галузі, так і в повсякденному житті індивіда.

Провідна компонента сформованої екологічної культури особистості - свідомо екологічна діяльність. Актуальні види свідомої екологічної діяльності: мисленнєва діяльність у науковій, освітній, культурологічній галузі з дослідження питань формування і розвитку екологічної культури, мотивація екологічної поведінки особистості; впровадження здорового способу життя, опанування культури здоров'я збереження; творча художня діяльність, що народжує витвори мистецтва, що відображають красу нашої землі, любов до всього живого і є компонентою свідомої екологічної діяльності [316].

Екологічна поведінка — система взаємопов'язаних дій, в яких реалізуються освіченість людини щодо закономірностей функціонування довкілля, бережливе ставлення до нього.

Вона визначається сукупною дією багатьох прямих і спонукальних чинників. До прямих чинників екологічної поведінки належать: природне середовище, безпосередньо створене людиною технологічне й урбанізоване середовище, технологічні фактори та ін. Спонукальні чинники охоплюють соціальну структуру суспільства, рівень розвитку демократії, сутність і структуру влади та управління, культурні традиції, моральні норми тощо.

На думку М. Хроленко, тільки розвиток екологічної свідомості визначає поведінку людини, її діяльність, екологічну культуру [354, с. 3]. Через свідомість людина виявляє власне ставлення до свого середовища існування,

здатна змінювати природу, пристосовувати її до власних потреб або сама пристосовується до навколишнього світу [320].

Екологічна свідомість є історичною категорією. Вона виникає в той період, коли відношення суспільства до природи приводить до порушення екологічної рівноваги в природі. Тому інтенсивність екологічної кризи впливає на екологічну свідомість. Екологічна свідомість - це не тільки усвідомлення обмеженості природи, її потужності, влади людини над нею, але і результат усвідомлення того, що джерела енергії за сучасних умов життя людини можуть змінитися на тривалий час або зникнути назавжди.

Екологічна свідомість припускає, що окрема людина і суспільні групи поважають існування потреб інших людей або суспільних груп.

Існують розбіжності в понятійному визначенні екологічної свідомості, яка є результатом різних теоретичних підходів до його визначення, існування різних систем суспільних цінностей і різних суспільно-економічних відносин. Понад усе коротко екологічну свідомість можна визначити як свідомість, яка охоплює наші уявлення, способи звернення, сферу діяльності, бажання очікування, яке стосується навколишнього природного середовища [65].

За Л. Юрченко, екологічна свідомість є відтворенням людьми екологічних умов життя і відносин між суспільством і природою у вигляді екологічних теорій, ідей, уявлень, що відображають ставлення до природи в дану історичну епоху [368].

У свою чергу О. Варго вважає, що екологічна свідомість відображає єдність суспільства й природи, розуміння спільного майбутнього й визначення власного місця людини в екосистемі.

Представник інвайроментології доктор Д. Сток (США) переконаний, що перебудова свідомості людини у ставленні до навколишнього середовища є важливою умовою збереження самої людини як біологічного виду. Подальша деградація свідомості людини призведе до того, що біосфера запропонує свій шлях розвитку, але вже без людини [300, с.141].

На думку психологів С. Дерябо, В. Ясвіна, під екологічною свідомістю слід розуміти сукупність уявлень про взаємозв'язки у системі «людина – природа» і в самій природі, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій взаємодії з нею. Екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природного, штучного і соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення [101, с.16].

На думку М. Складановської, під поняттям «екологічна свідомість» слід розуміти не просто відношення до природи і сукупність уявлень про взаємозв'язки в середині системи «людина-природа», а більш високий рівень розвитку людської свідомості і самосвідомості, її світоглядний аспект, який значною мірою відповідає поняттю «екологічний» і характеризується усвідомленням життя як великої цінності для будь-якої істоти, «благоговінням перед життям». Вона наповнює глибокою суттю кожен вчинок людини, виявляє його моральний аспект [316, с. 52].

Російський теоретик соціальної екології Е. Прусов вважає, що екологічна свідомість - це сукупність поглядів, теорій та емоцій, які відображають проблеми співвідношення (співіснування) суспільства та природи в розумінні оптимального їх вирішення відносно конкретних потреб суспільства і можливостей природи [368].

Цієї позиції дотримується й дослідник Е. Гірусов, який зазначає, що екологічна свідомість регулює відносини людини й природи щодо потреб суспільства й можливостей природи, а також вказує, що на основі таких відносин формується нове екологічне мислення людини. Крім того, науковець вважає, що екологічною свідомістю є не будь-яке відображення людьми свого ставлення до природи, а «лише» таке, котре спрямовано на забезпечення її життєво необхідних властивостей та збереження й удосконалення її середовища життя [80].

Слідуючи за судженнями В. Скребця щодо сутності поняття екологічної свідомості, приходимо до висновку, що дана свідомість являє собою психологічну єдність ряду взаємопов'язаних структур:

1. Психічне відтворення природного і штучно створеного людиною зовнішнього середовища;
2. Психічне відтворення власного «я» у цьому світі, тобто чітке виділення суб'єкта і об'єкта життєдіяльності («я» і «не-я» сутності);
3. Саморефлексія та саморегуляція, завдяки яким утворюється відчуття причетності, формується відношення «я» до дійсності.

Особливий акцент у такому розумінні екологічної свідомості психолог приділяє категорії відношення. Як категорія свідомості, відношення «я» до дійсності детерміноване:

- а) психічними станами суб'єкта, котрі обумовлені єдністю всіх психічних процесів (емоцій, волі, уяви, мислення, пам'яті, тощо);
- б) реальним станом об'єктивної дійсності (екології). Цим самим, свідомість екологічно інтенційована, тобто спрямована в екологічну площину. Сюди ж належать і конкретні знання щодо екології, емпіричні та наукові уявлення, оцінки, норми, моделі, прогнози, тощо;
- в) соціальним, культурним, моральним усім життєвим досвідом (звичайно, у складі індивідуальної чи(і) суспільної свідомості);
- г) співвідношенням і змістом виразно рефлексованих (усвідомлюваних) і невиразно відчуттєвих (підсвідомих) суб'єктивно значущих цінностей;
- д) характером мовно-мисленневих, логікосемантичних операцій переробки і психологічної інтерпретації усіх щойно позначених детермінант. Від цієї складової залежить глибина, рівні узагальнення, ступінь інтегрованості, адаптивна доцільність екологічної свідомості, що індикативно проявляється тією чи іншою об'єктивованістю суб'єктивної картини світу.

Дані позиції визначають складові екологічного «я-відношення», тим самим спрямовують свідомість у нову її якість – екологічну. Під впливом Чорнобильської катастрофи відбулися трансформації в усіх складових системи

«еко-я-відношень»: від станів - через оцінки, екологічний досвід і цінності – до інтегрального мислення (модель адаптогенезу екологічної свідомості В. Скребця) [317, с. 328].

Науковець приходять до висновку, що екологічна освіта має йти у зворотному напрямку від вивчення суб'єктивних психоемоційних станів людей через формування екологічного мислення, формування екологічних цінностей, набуття індивідуального та суспільного екологічного досвіду, наповнення позитивним змістом екологічних дій та вчинків до відчуття стану причетності, гармонійності з оточуючим світом та власним «Я» [317, с. 330].

Сорочинська О. виокремила низку складових екологічної свідомості, зокрема такі:

- екологічні знання (система наукових знань, спрямованих на пізнання процесів у навколишньому природному середовищі; розуміння себе частиною природи, усвідомлення природи як національного, суспільного надбання й уміння передбачати наслідки різноманітних впливів на неї);
- екологічне мислення (рівень знань, культури, осмислення екологічних явищ, свідомого ставлення до природи, уміння приймати адекватні, розумні рішення по відношенню до природного середовища);
- екологічні переконання (інтелектуально обґрунтоване, емоційно пережите, морально усвідомлене ставлення до дійсності; принципи, життєві позиції, якими людина керується у своїй діяльності);
- екологічна відповідальність (це здатність і можливість свідомо, цілеспрямовано, добровільно турбуватися, передбачати, дотримуватися вимог діяльності в природному середовищі);
- екологічні почуття (форма відображення, ставлення людини до предметів і явищ природи та результатів своєї діяльності);
- екологічна поведінка та діяльність в навколишньому природному середовищі, готовність діяти на основі екологічних імперативів;
- потреби в спілкуванні з природою;

- екологічна позиція (система потреб, мотивів, цілей, переконань людини, адекватна поведінка в конкретній ситуації, готовність брати участь у охороні та поліпшенні стану навколишнього середовища);

- екологічні уміння та навички (охорона природи та активна боротьба з порушниками природоохоронного законодавства) [320].

Із погляду науковців Л. Юрченко, Б. Лихачова основними функціями екологічної свідомості, як однієї з форм суспільної свідомості, у життєдіяльності суспільства є [368]:

- пізнавальна - з'ясовує дійсний характер соціоприродних відносин, причин глобальної екологічної кризи та пошук шляхів для її вирішення в інтересах як самої людини, так і природи;

- розвивальна - реалізує в процесі формування у людини уміння осмислювати екологічні явища, вибудовувати зв'язки й залежності, що існують у світі природи, робити висновки, узагальнення, давати рекомендації щодо гармонійних стосунків із природою;

- виховна - виховує в особи духовне та естетичне ставлення до природи, створює ґрунт для формування екологічної культури, екологічної відповідальності та екологічної поведінки як окремих індивідів, так і суспільства загалом;

- нормативна - розробка на основі пізнаності закономірностей розвитку системи «суспільство-природа» норм раціональної природоперетворюючої діяльності;

- регулятивна - забезпечує наявність певних мисленних механізмів раціонального управління взаємовідносинами суспільства та природи;

- прогностична - передбачає можливі негативні впливи, наслідки господарської діяльності та пошук засобів їх мінімізації або й цілковитого уникнення;

- просвітницька - усвідомлення природи як середовища існування людини і як естетичного удосконалення;

- організаційна - забезпечення та регулювання активної природозберігаючої діяльності людини;

- світоглядна - узгоджує цілі економічного та соціального розвитку суспільства з «вимогами» природи, сприяє засвоєнню суспільством та індивідом екосумісного змісту сенсу життя.

Головними завданнями формування екологічної свідомості Н. Негруца вважає вироблення в людини творчого мислення, яке б дозволяло їй ставити та реалізувати цілі, що відображають реальні стосунки людини й природи, використовуючи весь обсяг наявних знань [222, с. 41].

Найважливішими елементами екологічної свідомості є:

- усвідомлення обмеженості природи, інтегральною частиною якої є людина;

- усвідомлення необхідності відмови від домінування людини над природою і необхідності встановлення динамічної рівноваги між природними системами і людською системою;

- усвідомлення екологічної кризи як суспільної кризи;

- усвідомлення глобального характеру екологічної кризи;

- усвідомлення необхідності вирішення екологічної кризи;

- усвідомлення необхідності розробки глобальної стратегії розвитку як передумови існування життя;

- усвідомлення існування соціальних сил, їх здібності до спілкування і здатності передбачення динамічного розвитку суспільства [65].

Процес формування екологічної свідомості складається з трьох стадій:

- стадія побутової екологічної свідомості, що характеризується поведінкою, яка спирається на неперевірену інформацію та думки;

- стадія ідеологічної свідомості, яка формується під впливом наукових знань, але складає лише поверхові знання;

- стадія універсальної, наукової свідомості, сформованої внаслідок набутих знань та виховання в дусі єдності з природою.

Щоденна поведінка людини повинна здійснюватися відповідно до переконань, що впливають з екологічної свідомості, повинна піддаватися критичній оцінці, і шляхом до цього є екологічне виховання - формування екологічної свідомості, виховання внутрішньої етики та самокритики, спонукання до природоохоронної діяльності [207].

Сорочинська О. виділила основні показники сформованої екологічної свідомості:

- високий рівень екологічних знань;
- система екологічних цінностей;
- сформованість екологічного мислення;
- сформованість екологічного світогляду (усвідомлення особистістю єдності людини й природи; сприйняття природних об'єктів, як повноправних суб'єктів, партнерів у взаємодії з людиною);
- становлення екологічних переконань;
- екологічна відповідальності за природу як національне суспільне надбання;
- усвідомлення екологічних інтересів свого народу й уміння підпорядковувати особисті інтереси інтересам нації;
- усвідомлення особистісних екологічних сенсів;
- формування та розвиток екологічної позиції;
- екологічні мотиви взаємодії з природою, здатність та готовність діяти в природному середовищі відповідно до її законів;
- відсутність протистояння людини і природи [320].

Формування екологічної свідомості можна забезпечити використовуючи психологічні принципи, а саме:

- рефлексія (усвідомлення і розширення) своїх знань про природні об'єкти, суб'єктивного ставлення і емпатії, особистісного смислу і способів взаємодії;
- ідентифікація (ототожнення себе з об'єктами природи);
- спілкування зі світом природи;

- діяльність (практична участь у видах екологічної роботи: екологічні експедиції, практики, екологічні акції, рейди і участь в екологічному русі);
- моделювання в навчанні екологічних ситуацій, дій (екологічні ділові, імітаційні, сюжетні, рольові ігри);
- створення екологізуючого освітнього середовища (що сприяє формуванню екологічної свідомості особистості у відповідності з віковими особливостями розвитку) [231, с. 268-269].

На сучасну початкову, середню та вищу школу - усю систему виховання та освіти покладається нове завдання принципової та фундаментальної важливості: не тільки відобразити вже створені норми та стереотипи суспільного розвитку, але й очолити інноваційний процес формування нової парадигми сучасної культури, здійснити становлення системи освіти задля сталого розвитку (ОСР).

Розвиток екологічної освіти та поширення екологічної інформації - один із стратегічних принципів державної політики України. Формування цілісного екологічного світогляду, високого рівня культури та екологічних знань на підґрунті гармонійних взаємин людського суспільства і природи поступово стає потужним важелем у вирішенні екологічних і соціально-економічних проблем сучасної України та Європи [217].

Питанням поширення екологічної освіти, виховання та в цілому екологічного просвітництва серед населення опікується Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. В Положенні про Мінприроди від 2 листопада 2006 року зафіксовано, що одними з найважливіших завдань, які поставлені перед Міністерством є: здійснення в межах своїх повноважень екологічного інформаційного забезпечення; вживання заходів щодо створення екологічних передумов для сталого розвитку України; сприяння розвитку екологічної освіти та екологічного виховання населення, затвердження положення про громадський контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища [249].

Розуміння того, що антропоцентричне екологічне виховання веде в нікуди, є першим кроком до вирішення психологічної та духовно-екологічної кризи - це основа нової екологічної парадигми, яка характеризується такими ознаками:

1. Людина незважаючи на винятковість, є однією з багатьох істот, що живуть на Землі, у цілісній глобальній системі;
2. Діяльність людини обумовлено не лише соціальними та культурними чинниками, а й біофізичними, екологічними обмеженнями (адже людина живе у природному середовищі);
3. Хоч людина, як істота мисляча, вміє розв'язувати проблеми, проте це не означає, що вона може порушувати природні закони.

Зміна ціннісного стереотипу суспільства та суспільної свідомості передбачає трансформацію поглядів та уявлень людини, коли засвоєні знання й екологічні норми стають її власними переконаннями, внутрішніми регуляторами поведінки. Головним показником сформованості екологічної свідомості є готовність особистості до конкретних конструктивних дій щодо охорони й розвитку природного середовища [207].

Останнім часом з'явилися дисертаційні роботи з питань розвитку екологічної свідомості старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів (І. Сяська) та у системі позашкільної освіти (О. Мамешина, І. Шлімакова), студентів природничих факультетів під час навчально-виробничої практики (Ю. Саунова) та становлення екологічної свідомості підлітків-учасників скаутського руху (Т. Євдокимова).

У практиці виховання екологічної свідомості особистості С. Дерябо, В. Ясвін пропонують використовувати такі методи: екологічної лабілізації, (від лат. *labiliz* – нестійкість) – недоцільності традиційних технологій екологічної діяльності; екологічних асоціацій (від лат. *associatio* – поєднання) – встановлення зв'язку між природними образами; художньої репрезентації природних об'єктів (від англ. *representation* – представляти) – відображення природних об'єктів у творах мистецтва; екологічної ідентифікації (від лат.

identificare – ототожнення) – порівняння людини з певним природним об'єктом; екологічних експектацій (від англ. expectation – чекання) – психологічного навіювання на зустріч із природою; екологічної емпатії (від грец. empatheia – співчуття) – співчуття природному об'єктові; екологічної рефлексії (від лат. reflexio – відбиття) – погляд на свої екологічні дії збоку; екологічної ритуалізації (від англ. ritual – обряд) – організації екологічних обрядів; екологічної турботи [226; 220].

Проблема формування екологічної свідомості молоді є однією з пріоритетних на сучасному етапі розвитку вітчизняної екологічної психології. Це зумовлено рядом причин. По-перше, аналіз екопсихологічної літератури з питань освіти та виховання молоді показує, що, зазвичай, екологічно обумовлений навчально-виховний процес пов'язують з екологічною, або просто біологічною просвітою (уроки екології, біології, основ здоров'я, виховні заходи). У даному контексті екологічна вихованість розглядається як певний обов'язковий результат екологічної освіти. Вважається, що екологічна вихованість людини «автоматично» з'являється як результат достатньої екологічної ерудованості. По-друге, фактично не існує логічно узгоджених технологій виховного впливу, які використовуються в практичній діяльності. Виключенням слугує екологопсихологічний тренінг В. Ясвіна (1991 р.), ідеї якого розвинули С. Дерябо, О. Мамешина та інші [360].

Досить суттєвим та перспективним у даному контексті, з нашого погляду, є компліцит-концептуальний підхід до створення цільових програм екологічної освіти а виховання, запропонований В. Скребцем [317, с.147].

Автор вважає компліцитність (причетність) однією з найважливіших характеристик екологічної свідомості, через яку свідомість і стає екологічно детермінованою. Тому, саме з нею (компліцитністю) потрібно працювати, формуючи екологічну свідомість дітей, розвивати та прививати таку якість у навчальному процесі. Даний підхід передбачає внесення до змісту екологічного виховання таких компонентів як: культура мислення, досвід, ціннісні орієнтації, суб'єктивне оцінювання і психічні стани [360].

На сучасному етапі вчена громадськість світу займається пошуком ефективних шляхів формування нової екологічної свідомості у підростаючих поколінь, про що свідчить зародження та розвиток таких дисциплін, як біоетика, екологічна педагогіка, созопсихологія, созотехніка, екофілософія, соціальна екологія, екологія культури і навіть екологія душі [381].

Оскільки формування екологічної свідомості, екологічної культури та екологічного способу життя розглядаються нами у контексті безперервної екологічної освіти, то аналіз вікових психологічних особливостей та їх урахування в процесі екологічної освіти ми починаємо із дошкільного віку. Провідною діяльністю дошкільного віку (3-5 років) є рольова гра, у процесі якої дитина оволодіває фундаментальними смислами людської діяльності. Отже, у процесі екологічного виховання дітей дошкільного віку найбільш ефективним буде саме застосування рольової гри. Так, з метою формування у них суб'єктного ставлення до елементів природи – дерев, квітів, тварин та птахів потрібно розробити сценарії рольових ігор, де діти будуть грати ролі не тільки людей, але й ролі рослин, тварин, комах, птахів. Завдяки застосуванню екологічних рольових ігор, які є одним із елементів рольової гри у цілому, що виступає провідною діяльністю дошкільного віку, у дітей формуватимуться певні психічні новоутворення, які характеризуватимуть екологічну свідомість дошкільника [190].

Спілкування з рослинами і тваринами доступне дітям дошкільного віку. Важливо під час спілкування навчити їх розрізняти природне і рукотворне тому, що взаємодія з ними різниться якістю ставлення: жива істота потребує створення умов і догляду, стійкого прояву піклування, володіння правилами спілкування, а рукотворна як заміник живої істоти активно задіюється в іграх, задовольняючи потребу у маніпулюванні (штучні квіти, ялинки, іграшки, рибки, пташки). Непересічним у природоохоронному вихованні є уміння відрізняти потерпаючий стан рослин, тварин від здорового. Важливою формою ознайомлення дошкільників з природою є цільові прогулянки на природу, вони цінні тим, що під час їх проведення діти отримують знання про

взаємозв'язки в природі, про цінність для людини тих чи інших об'єктів природи, про правила природокористування [352].

Протягом останніх років з'явилися наукові роботи, у яких розглядаються шляхи формування екологічної свідомості людини, зокрема школярів.

Так, Ф. Гісманова вважає, що формування екологічної свідомості проходить двома шляхами - стихійно, на основі щоденної практичної діяльності й свідомо, на основі цілеспрямованого процесу виховання і навчання в кожній сфері людської діяльності, а також через діалектичну взаємодію стихійного і свідомого в процесі пізнавальної, практично перетворювальної, комунікативної та ціннісно-орієнтаційної діяльності особистості [222, с.43].

У свою чергу А. Сидельникова, О. Скребець переконані, що її ефективне формування у молоді відбувається в результаті вмілого поєднання навчального матеріалу екологічного змісту з практичною діяльністю, комплексним висвітленням екологічних явищ і вплив на раціональну та емоційну сфери особистості в процесі екологічної освіти й виховання. Ця думка знаходить своє продовження у поглядах Д. Кавтарадзе, який зазначає, що для формування активної екологічної свідомості недостатньо лише лекцій, книг і кінофільмів, а потрібно залучати молодь до активної діяльності [141].

Якщо звернутися до досвіду формування екологічної культури дитини, наприклад, в умовах навчально-виховного комплексу культурологічного спрямування, то можна виділити чотири етапи залучення дітей до світу природи. На першому етапі дітей вчать бачити і розуміти красу навколишнього світу; мета другого сформувати в молодших школярів потребу не лише споглядати, а й бережливо ставитися до природи, охороняти і збагачувати її; на третьому етапі учні усвідомлюють, що природа не є чимось відстороненим від людини, що людина - це своєрідний вихованець її: через спілкування з природою людина виховує в собі найкращі моральні якості. Четвертий етап - становлення екологічної відповідальності у випускників

школи як основної риси особистості на основі системних знань про екологічні проблеми сучасності і можливості впровадження концепції сталого розвитку сучасної цивілізації і навколишнього середовища [104].

Екологічне виховання дозволяє продемонструвати молодшим школярам пристосування рослин і тварин до умов життя, залежність, яка існує у природному середовищі, зв'язок людини з природою, результати впливу її діяльності на природу. Екологічні знання складають наукову основу збереження і перетворення природи. Одним із найважливіших принципів екологічної освіти є принцип неперервності, що означає взаємопов'язаний процес навчання, виховання і розвитку людини протягом усього її життя. Особливу роль у цьому процесі відіграють дитячі роки – дошкільний і молодший шкільний вік. Виходячи з положення про наступність компонентів семантичної структури курсу екології в загальноосвітній школі, уже у дошкільному віці діти мають засвоїти основу понятійного апарату предмета. Чітке розуміння ролі і місця початкової школи в системі екологічної освіти школярів послужить основою вдосконалення всієї методичної системи вивчення навколишнього середовища [335].

Отже, якщо у дошкільних навчальних закладах переважає екологічне виховання як засіб формування екологічної свідомості дитини, то вже з початкових класів середньої школи потрібно запроваджувати екологічну освіту. При цьому варто зазначити, що ця освіта не повинна за своєю формою бути складною та обтяжливою для дитини. Екологічна освіта у молодшій школі має відповідати віковим особливостям її учнів і впливати на формування екологічної свідомості – її когнітивного, емотивного, поведінкового, мотиваційного та морального компонентів. У побудові системи екологічної освіти загалом та у формуванні освітніх програм молодшої школи, перш за все, важливо враховувати наявну провідну діяльність, у якій розвиваються психічні процеси, формується особистість та закладається підґрунтя для переходу до нового виду діяльності. Отже, якщо у дошкільному віці провідною діяльністю є гра, то у молодшому шкільному віці провідним

стає учіння. Але, безумовно, процес переходу від одного виду діяльності до іншого не відбувається одночасно, тим більше, що сьогодні діти починають вчитися з 6-ти, а не з 7-ми років, як це було раніше. Перехідною формою від рольової гри до учіння можна вважати дидактичну гру, яка може бути як сюжетною, так і предметною та змагальною. У результаті застосування дидактичної гри, учні отримують нові знання. На відміну від постановки навчальної задачі, як це відбувається на уроці, у дидактичній грі вона виникає як ігрова задача, що ставить перед собою сама дитина. Разом із тим, засоби її вирішення є учбовими. Важливо відзначити, що як під час гри, так і після неї може відбуватися зрушення ігрових мотивів на пізнавальні. Так, після гри, яка проводиться під час уроку природознавства, школярі починають більше цікавитися питаннями існування та розвитку природи, звертатися до вчителя із певними питаннями та шукати на них відповіді у книгах. Таким чином, ігрова задача у них трансформується в учбову. Інтерес учнів до пізнавального змісту гри, який стосується природи та її особливостей, починає переважати над інтересом до самої гри. Діти вже не обмежуються знаннями, отриманими у грі, вони чекають наступного уроку, де зможуть дізнатися ще щось нове про природу, що їх оточує. У свою чергу, накопичені знання систематизуються та призводять до перебудови діяльності молодших школярів. Ця діяльність вже здійснюється на основі не тільки ігрових мотивів, але й учбово-пізнавальних інтересів, що виникли та розвинулися у процесі гри [190].

Шлях до покращення процесу екологічного навчання та виховання полягає у максимальній екологізації шкільних навчальних курсів, а також у перегляді не лише змісту освіти, а й форм та методів навчання. Більш ефективними, на нашу думку, є методи, форми та методичні прийоми навчання, які:

1. Стимулюють учнів до постійного пошуку і поповнення знань про навколишнє середовище (уроки-конференції, уроки-ігри, бесіди, семінари, диспути, доповіді, вікторини);

2. Сприяють розвитку творчого мислення, вміння передбачати можливі наслідки природоперетворюючої діяльності людини (методи, що забезпечують формування інтелектуальних умінь: синтез, аналіз, порівняння, встановлення причинно-наслідкового зв'язку);

3. Забезпечують розвиток дослідницьких навичок, учать ухвалювати екологічно доцільні рішення і самостійно отримувати нові знання (використання проблемного підходу в процесі навчання);

4. Залучати учнів до практичної діяльності вирішення проблем довкілля місцевого значення (проведення масових заходів природоохоронного спрямування).

З погляду психологів, ставлення до оточуючого середовища формується в процесі взаємодії емоційної, інтелектуальної та вольової сфер психіки людини. Тільки у цьому випадку закладаються основи для виховання особистості з високим рівнем екологічної обізнаності, культури і формування нового типу екологічного мислення та поведінки у навколишньому середовищі. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває залучення учнівської молоді до виконання конкретних природоохоронних заходів та практичної діяльності з охорони навколишнього середовища. На сучасному етапі велике значення у формуванні екологічної свідомості учнів мають: система позаурочної (факультативи, спецкурси), позакласної (екологічні гуртки і секції), та позашкільної (мережа закладів позашкільної діяльності) роботи [207].

Важливу роль в екологічному вихованні учнів, особливо початкової та середньої ланки, відіграють мистецтвознавчі й гуманітарно-естетичні предмети, які сприяють збагаченню сенсорно-гармонійних вражень дітей. Театральні гуртки, музичні та образотворчі студії щорічно і періодично протягом навчального року повинні організовувати виступи і демонстрації на екологічну тему. Значний успіх мають також виставки стінних газет природоохоронної тематики. Прищеплювати любов до природи допомагають гуртки любителів природи «Юних натуралістів», «Юних акваріумістів»,

«Юних орнітологів», організовані секціями шкільного самоврядування, центр екологічних знань [123].

Провідною діяльністю у підлітковому віці (9 – 15 років) більшість фахівців вважає спілкування в системі суспільно-корисної діяльності (учбової, суспільно-організаційної, трудової тощо). У цьому процесі підліток оволодіває навичками спілкування в різних ситуаціях. Найважливішими новоутвореннями у цьому періоді є формування самооцінки, критичне ставлення до інших людей, прагнення до дорослості та самостійності, а також вміння підпорядковуватися нормам колективного життя [190].

На думку окремих учених, зокрема М. Богуславського, Л.С. Бондар, П. Паламарчук та інших, вагомим чинником формування екологічної свідомості підлітків може слугувати їх участь у скаутському русі, одним із основних принципів діяльності якого є «гармонійні відносини з природою», у яких спілкування молоді з природою, діяльність «просто неба», дозволяє відчутти себе невід'ємною частиною світу, зміцнити почуття відповідальності за власні вчинки в природі, долучитися до екологічних справ збереження навколишнього природного середовища, жити у злагоді з природою [119, с. 9].

З іншого погляду екологічна свідомість формується в результаті стимулювання екологічного мислення (О. Артемчук) [119, с. 8-13] або шляхом логічного переосмислення знань і перетворення їх у переконання, а вони у свою чергу сприяють охороні навколишнього середовища, ресурсозбереженні, дотриманні природоохоронного законодавства та відповідального ставлення до природи (Н. Негруца) [222, с. 41].

Оскільки особливістю підліткового віку є бажання стати дорослим, то ефективним методом формування екологічної свідомості буде співробітництво з дорослими щодо виконання певних екологічних проектів, у яких підлітки будуть відчувати себе рівноцінними партнерами дорослих. Це можуть бути проекти типу: «Зробимо наш район красивим», «Допоможемо тваринам взимку», «Збережемо наше довкілля» тощо [190].

Таким чином, працюючи із старшокласниками у плані формування їх екологічної свідомості та екологічної культури варто застосовувати не тільки лекційні заняття, які дають приблизно 5% засвоєння матеріалу, але й - обговорення в групах (50% засвоєння), а також навчання практикою (70% засвоєння) та застосування методу «навчаючи-вчуся», коли учні виступають у ролі тих, хто навчає, який дає 90% засвоєння навчального матеріалу. Важливо побудувати систему екологічного навчання таким чином, щоб воно якомога інтенсивніше переживалося кожним учасником та, по можливості, ґрунтувалося на його особистому досвіді [97, с. 45].

Велика роль у формуванні знань і навичок з екології досягається позашкільними навчальними закладами безпосередньо через залучення дітей до гурткової роботи еколого-натуралістичного спрямування та участі в різноманітних заходах як форми організації позашкільної освіти. Мережа гуртків екологічного спрямування має важливе значення для формування екологічного світогляду підростаючого покоління. Однією із форм екологічної освіти школярів є створення статутів юних екологів, які, як правило, очолюють викладачі кафедр екології вищих навчальних закладів та промисловці, а також організація гуртків природоохоронців при школах та будинках культури. Це сприяло вивченню молодим поколінням об'єктів і явищ у самій природі, отриманню навичок щодо визначення видів тварин і рослин, з'ясування на практиці шляхів впливу людини на довкілля, видів природокористування, а головне - розширило кругозір молоді щодо сучасних дійсних природоохоронних проблем і шляхів їх розв'язання [352].

Позашкільне екологічне навчання проводиться в еколого-натуралістичних центрах, Палацах дітей та юнацтва, Будинках дитячої творчості, станціях юних натуралістів. У цих закладах пропонують більш різноманітні форми екологічної освіти і виховання, ніж у школі. Однак, в програмах позашкільної освіти і виховання все ж таки мало уваги приділяється проблемам вичерпності природних ресурсів, використання води, пошуку альтернативних джерел енергії; проблемам збору, сортування,

складування та утилізації сміття; перенаселення та голоду на планеті; проблемам, пов'язаним з втручанням за допомогою методів генної інженерії у природні генотипи рослин і тварин, виробництвом продуктів з генетично модифікованих організмів; проблемами екології міста тощо. Крім того, такі натуралістичні центри відвідуються окремими дітьми, які мають відповідний інтерес до природничих дисциплін. Отже, позашкільна екологічна (скоріше біологічна) освіта є вибірковою, подекуди елітарною, немасовою [104].

Діяльність центрів позашкільної екологічної освіти, розташованих у невеличких містах або далеко від житлових масивів, фінансується погано. Це призводить до того, що вони майже не відвідуються дітьми. У багатьох великих містах взагалі немає спеціалізованих закладів позашкільного екологічного виховання та освіти. Якщо організаційних форм безперервної екологічної освіти для дорослих, то можна говорити про наявність екологічних організацій на території України, яких нараховується більше, ніж 500. До вітчизняних екологічних організацій відносяться такі: «Товариство охорони та вивчення птахів України», «Українська молодіжна екологічна ліга», «Українське товариство охорони природи», «Фонд рятування дітей України від Чорнобильської трагедії», «Обласна екологічна асоціація «Зелений Рух Донбасу», «Дитяче екологічне об'єднання «Пролісок»». Вітчизняні екологічні організації, в свою чергу, розділяються на три форми діяльності із організаційної структури, сфери та методів діяльності в сучасних умовах: організації політико-лобістського характеру («Українське товариство охорони природи», «Українська екологічна асоціація «Зелений світ», «Національний екологічний центр України» тощо), ресурсні центри («Всеукраїнська екологічна ліга», «Громадська ініціатива», Центр громадської дипломатії «Довкілля XXI» тощо) та організації місцевої дії («Фонд екологічної реконструкції», «Товариство охорони та вивчення птахів України», різноманітні обласні місцевих громадських рухів тощо) [10].

Екологічне виховання та формування екологічної культури є одним з пріоритетних напрямків виховної роботи і в українських вищих навчальних

зкладах. Воно спрямовано на утвердження у свідомості студентів знань про природу як єдину основу життя на Землі, переконань про необхідність гуманного ставлення до неї, особисту відповідальність за майбутнє, формування вміння здійснювати діяльність, дбайливо оберігаючи довкілля.

В екологічному вихованні беруть участь викладачі, куратори студентських академічних груп, профспілкові організації студентів. Важливе значення має участь студентів в акціях екологічного характеру, зустрічі з ученими і представниками екологічних організацій.

Принципово важливим аспектом екологічного виховання є усвідомлення студентами потреби робити у процесі майбутньої професійної діяльності все від них залежне для забезпечення екологічно чистих умов виробництва [352].

Юнацький та зрілий вік – це також вік отримання вищої освіти, підвищення кваліфікації, а також можливої зміни однієї професії на іншу. Під час підготовки фахівців на рівні середньоспеціальної та вузівської освіти необхідно формувати знання, вміння та навички, які необхідні для прийняття таких рішень у сфері професійної та управлінської діяльності, що не порушують стійкості соціоекосистем, сприяють збереженню природного середовища, а також відповідають дбайливому ставленню до ресурсів біосфери [190].

На підставі аналізу традиційних підходів до екологічного виховання студентів аграрних та сільськогосподарських навчальних закладів В. Онопрієнко виявляє загальну тенденцію відмежовування себе від природи («я» – природа), коли взаємовідносини живих істот розглядаються за межами людської діяльності, коли кожна істота є насамперед об'єктом вивчення, і лише потім – живою істотою. Для таких систем не характерне цілісне сприйняття природи, вона «розібрана» різними навчальними дисциплінами. Спроба розкриття її цілісності традиційно здійснюється в процесі естетичного виховання (переважно в дисциплінах соціально-аксіологічного циклу). Одним з продуктивних способів розв'язання цієї проблеми є застосування в екологічному вихованні системного підходу «глибинної екології» [230].

«Глибинна екологія» – це шлях створення психоемоційного погляду на себе крізь призму системи, частиною якої людина уявляє себе. Психологічними механізмами «глибинної екології» є: актуалізація особистої причетності людини до того чи іншого природного об'єкту, ситуацій, обставин, у яких вона знаходиться; проекція особистих станів на природні об'єкти через ототожнення себе з ними (співпереживання), а також переживання особистих емоцій та почуттів з приводу стану природних об'єктів (співчуття); самоаналіз людиною своїх дій та вчинків з погляду їх екологічної доцільності. З огляду на зазначені властивості «глибинної екології» пропонується новий підхід в екологічному вихованні у навчанні та позанавчальної діяльності, а саме: систематичної педагогічної діяльності, спрямованої на формування системи цінностей, поглядів та переконань, які впливають на ставлення особистості до екологічної дійсності шляхом актуалізації етичних норм та правил по відношенню до природних об'єктів; інструмента формування в учнів екологічно орієнтованих навичок та звичок, передумовою яких є непрагматична взаємодія зі світом природи [159, с. 4-5].

Зміст екологічного виховання на засадах «глибинної екології» передбачає дотримання таких шляхів його здійснення: виховання ставлення до навколишнього середовища шляхом актуалізації абсолютних цінностей; формування моральних почуттів відповідальності за стан довкілля; осмислення та оцінка екологічних явищ, уміння їх аналізувати з позицій особистої причетності до вирішення екологічних проблем; нагромадження екологічних знань з метою формування навичок такої поведінки, яка б не завдавала шкоди довкіллю; формування бажання до співпраці з Природою, активної природоохоронної діяльності з позицій рівноправності з іншими істотами в системі живого світу [230].

Ще однією досить популярною формою поза навчального екологічного виховання стає останні роки екотуризм.

Значну роль серед поза навчальних методів формування екологічної культури та свідомості відіграє також самоосвіта, мета якої свідоме володіння

знаннями та навичками, реалізація власного практичного досвіду, спрямування особистості на шлях екологізованої поведінки. Останнє завдання особливо актуальне, оскільки володіючи ядром знань, уміннями вчитися, людина сама може вибирати види, темпи і терміни навчання, індивідуалізувати процес освіти. Самоосвітню діяльність можна виразити через: самостійність пізнання (при цьому допомога обмежується лише загальним керівництвом); добровільність пізнання (самоосвітня діяльність йде назустріч вільно виникаючим інтересам і виступає додатковою по відношенню до основної учбової діяльності); вибірковість пізнання (поєднання високої спеціалізації в одній з областей з широким світоглядом) [145].

Отже, можна говорити про те, що підвищення екологічної освіченості населення в більшості країн здійснюється в системі формальної й неформальної освіти. До першої належать усі види освітніх закладів (школи, коледжі, університети), включаючи курси підвищення кваліфікації. До другої - установи, що забезпечують екологічну підготовку на громадських засадах (громадські рухи, фонди, музеї тощо), а також засоби масової інформації. Особливою категорією є спеціальні форми екологічної освіти для працівників охоронних територій (курси, освітні центри). Спостерігається чітка тенденція, характерна для зарубіжних країн, - розглядати сучасний критичний стан навколишнього природного середовища як наслідок недостатнього розуміння закономірностей взаємозв'язку людини з довкіллям, що впливає із недоліків системи освіти [352].

Таким чином, однією з умов реалізації відповідального та усвідомлюваного екологічного способу життя та формуванні екологічної культури дорослої особистості буде перш за все, створення навчального екологічного простору, який може бути реалізований у системі післядипломної освіти. Варто зауважити, що дисципліни екологічного циклу мають бути включені у програми усіх напрямів підготовки та перепідготовки кадрів післядипломної освіти: у природничі, технічні, гуманітарні, економічні, педагогічні, адже кожен із представників цих напрямків може і повинен

зробити внесок до справи захисту та розвитку довкілля. Крім того, відповідальне ставлення до проблем екології має спонукати особистість до самоосвіти та самовдосконалення [190].

Питання екологічної освіти і виховання надзвичайно актуальне тепер і є одним з найважливіших й визначальних напрямів державної політики, адже екологічна освіта сприяє формуванню екологічної свідомості та екологічної культури, особливо підростаючого покоління. Для його розв'язання край необхідно, насамперед, створення потужної законодавчо-нормативної бази.

Поки що законодавство України про екологічну освіту базується на Конституції України і складається з чинного законодавства України в галузі освіти, культури, природоохоронної діяльності [352].

Але, при всьому розумінні необхідності екологічної освіти, наявності низки документів, що їх визначають, проблеми в цій галузі освіти та виховання залишаються. Вони зумовлені двома рівнями факторів. Перший з них визначається завданням формування екологічної свідомості і поведінки учнів, студентів. Основними показниками цього є їх обізнаність з екологічною проблематикою є фрагментарною, недиференційованою, вони краще орієнтуються в глобальних екологічних проблемах, ніж у проблемах своєї місцевості, країни. Відомо, що значна частина (від чверті до третини) учнів загальноосвітніх навчальних закладів вважають себе непричетними до вирішення проблем довкілля, а інші, хто усвідомлює особисту причетність до екологічних проблем, убачають її в дотриманні елементарних правил поведінки в природі і не усвідомлюють екологічного значення вчинків, пов'язаних з опосередкованим використанням природних ресурсів. Причини, що визначають виявлені протиріччя формування екологічної свідомості і поведінки учнів, студентів, коріняться у змісті і методах екологічної освіти та вихованні полягають у наступному: формування екологічної свідомості і поведінки в учнів загальноосвітньої школі здійснюється на основі міжпредметного підходу, коли відповідна інформація включена до змісту різних навчальних предметів, насамперед, природничого циклу і географії.

Проте екологічний зміст розподіляється за роками навчання нерівномірно у межах 2–18%; зміст екологічної освіти і виховання базується на знаннях загальнонаукового, глобального і регіонального рівнів, тоді як інформація стосовно найближчого природно-техногенного оточення і побутово-повсякденного рівня, що окреслюють зону компетенції учнів і студентів, практично відсутня. Зміст шкільної екологічної освіти фактично не справляє впливу на формування світоглядних позицій учнів щодо місця і ролі людини в природі, дві третини респондентів – учнів 6–11 класів, засвідчили особливу позицію людини як «господаря», «споживача» природних ресурсів; у змісті переважають «класичні» екологічні відомості порівняно з питаннями, що стосуються впливу людини на довкілля; часу на вивчення екологічної проблематики не вистачає, що веде лише до поверхового ознайомлення з наявністю екологічних проблем; найпоширенішими методами екологічної освіти і виховання є ті, що сприяють формуванню вмінь здобувати і систематизувати інформацію: бесіда, підготовка рефератів, повідомлень. Значно рідше застосовуються рольові ігри, проведення дослідів, інші методи, що передбачають вибір і прийняття рішень, аналіз і оцінку ситуацій, сприяючи формуванню пат тернів екологічно доцільної поведінки; вимоги до рівня засвоєння навчального матеріалу з економічної проблематики сприяють вдосконаленню загальнонавчальних інтелектуальних умінь, але не практичних навичок і поведінки. Таким чином, причини, що визначають протиріччя формування екологічної свідомості і поведінки учнів і студентів, закладені у структуру змісту існуючої екологічної освіти і виховання, усталеній практиці роботи педагогів, що не сприяє усвідомленню особистої причетності до проблем довкілля, відповідальності за його стан, не надає інформації, необхідної для прояву практичних дій і поведінки у зоні безпосереднього впливу і відповідальності. За параметрами обсягу, збалансованості та актуальності проблематики екологічний зміст, що вивчається, задовольняє, радше, потребу у «чистому» знанні, аніж вимогу дотримання екологічних норм у повсякденній діяльності. За оцінками фахівців, загальні негативні

тенденції, які спостерігаються в системі освіти, впливають і на стан екологічної освіти. Система екологічної освіти в Україні продовжує бути фрагментарною, слабкою концептуально, декларативною, а отже, неефективною. Критичний стан екологічної освіти і виховання викликаний: багаторічним пануванням споживацького ставлення до природи; незнанням і руйнуванням народних традицій раціонального природокористування; недооцінкою екологічних знань у системі освіти; відсутністю необхідної законодавчої бази; недостатньою відповідальністю виконавчих структур; відсутністю контролю за виконанням прийнятих рішень; слабким матеріально-технічним та методичним забезпеченням навчально-виховного процесу; недосконалою системою навчання і перепідготовки кадрів; відсутністю державної підтримки діяльності громадських формувань та молодіжних організацій, які займаються екологічною просвітою [87, с. 102].

Незважаючи на велику кількість наук, що займаються розробкою питань охорони природи та екологічного виховання, турбота про екологічне середовище у свідомості українського населення все ще не займає провідних позицій.

Сучасна криза українського суспільства, обумовлена складностями перехідного періоду, негативно позначилась на фінансуванні як освіти і науки, так і культури в цілому. Ускладнилась і погіршилась робота як наукових інститутів, так і науково-дослідних частин вищих навчальних закладів, відбулися негативні структурні зміни академічної науки, постарішали наукові кадри, погіршилися якісні показники викладацького складу. Важких збитків завдав нашій науці вплив талановитих і перспективних наукових кадрів за кордон та в бізнесові структури. Комерціалізація значної кількості ВНЗ України поки ще не підвищила рівень екологічної науки і культури, а, навпаки, знизила його. Багато кафедр і факультетів почали, фактично, обслуговувати великі фірми та транснаціональні корпорації [217].

Досить часто екологічна освіта і виховання орієнтовані переважно на передачу спеціальних знань, головним чином у галузі теоретичних основ

фундаментальної і прикладно ї екології, а не на уміння аналізувати і використовувати ці знання у житті. Базові питання з проблем екології та охорони природи розглядаються в шкільних предметах природничого змісту таких, як «Географія», «Хімія», «Фізика», в курсах біології «Наш край», «Біологія рослин», «Біологія тварин», «Біологія людини», «Загальна біологія» та «Основи екологічних знань» тощо. Однак, ці курси пропонують тільки теоретичні знання і майже не передбачають практичної діяльності, завдяки якій діти могли б набути корисних навичок проведення екологічних досліджень, природоохоронних акцій, пізнати навколишній світ. Склалася ситуація, коли отримані у школі знання відмежовані від повсякденного життя та існують самі по собі. Ще однією важливою проблемою ефективного розвитку екологічної освіти та виховання є недостатність підручників, посібників, додаткових матеріалів, книжок популярного характеру (оповідань, казок, нарисів), журналів, телепередач, мультфільмів, художніх фільмів, соціальної реклами тощо, які відповідали б сучасним вимогам і допомагали формувати у школярів екоцентричний світогляд. Відсутні програми екологічної освіти державних службовців. Це негативно впливає на ефективність державного управління, в тому числі в галузі охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів в Україні. Тому необхідно вводити основи екологічних знань в усі програми підвищення кваліфікації державних службовців. Особливе занепокоєння викликає відсутність освітніх програм з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців природоохоронних відомств. Потреба в таких програмах обумовлена низьким рівнем підготовки кадрів цих відомств у ряді галузей, включаючи екологічну політику, екологічне право, економічний і фінансовий аналіз природоохоронної діяльності. Дослідження засвідчують, що стан здоров'я є одним із вирішальних чинників формування особистості людини. Він певною мірою визначає вибір майбутньої діяльності, можливість усебічного розвитку особистості, її соціального ствердження. Стан здоров'я також впливає на загальну підготовленість людини, її духовний і фізичний

розвиток, майбутні досягнення у сфері професійної діяльності. Формування установки особистості на здоровий образ життя, на прийняття власного здоров'я як вищої цінності забезпечується системою виховання та освіти, що – у комплексі з установками на збереження навколишнього середовища – отримало розробку у вигляді системи екологічної освіти та виховання особистості, та відображено у концепціях сталого розвитку та екологічної освіти [104].

Мета екологічної освіти полягає в тому, щоб пробудити в усіх вікових групах населення занепокоєність станом природного середовища та поєднати екологічне мислення й екологічну поведінку з розумінням того, що все у світі взаємопов'язане, що певна дія людини викликає часом непередбачені наслідки впливу на природу. Таким чином, екологічна освіта стає способом життя людини на сучасному етапі її існування на Землі.

Екологічно орієнтована освіта і виховання засновуються на:

- багаторівневої організації екологічної безперервної освіти, яка включає в себе формування екологічної свідомості людей від дошкільного (дитячі садки), шкільного, після шкільного (вузи та інші навчальні заклади) віку до спеціальної професійної підготовки кожної людини в усіх сферах діяльності з постійним оновленням екологічних знань на протязі усього життя;
- екологізації навчальних предметів, яка включає в себе необхідність виділення екологічного аспекту знань у будь яких галузях людської діяльності, особливо тих, що безпосередньо пов'язані з використанням природних ресурсів і природного середовища.

4.3. Напрями формування екологічної культури як чинник екобезпечного сталого розвитку суспільства на основі принципів коеволюції (ноосфери)

Будь-яке трансформаційне суспільство характеризується змінними культурою й мораллю, а це позначається на екологічній свідомості громадян, а

якщо суспільство знаходиться у стані трансформаційної кризи, то культура та мораль носять суто прагматичний, споживацький характер, а екологічна свідомість залишається абстрактною категорією, коли всі згодні з важливістю та актуальністю екологічного питання, але на рівні суб'єктивної дії екологічна свідомість не набуває аксіологічного змісту.

Дослідження розвитку сучасної екологічної ситуації примусило світове співтовариство (зокрема вчених та політиків) зробити висновок, що у порівнянні з будь-якою кризою, яка формує сучасний екологічний стан (наприклад, енергетичною, чи, навіть, продовольчою), найнебезпечнішою є антропологічна, що сутність екологічної кризи полягає у втраті людиною людяності, й визнати, що взаємодія суспільства та природи залежить від світоглядних настанов та принципів, які створюються в процесі практичного та духовного освоєння людиною світу [340, с. 3].

Так, С. Подолинський у своєму дослідженні «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» довів, що чим вищий рівень розвитку людини, чим складніше її моральне і розумове життя, тим більше праці вона змушена виділити на власне задоволення. Людство стає щораз сильнішим і досконалішим, а менша кількість перетвореної енергії людської праці здатна перетворювати більшу кількість нижчої енергії у її вищі форми. Використовуючи природні ресурси, людство через свою працю спроможне здійснювати функції збереження або розсіювання у просторі різних видів енергії і, насамперед, сонячної, яка є найбільш екологічно чистою, дешевою і безпечною. Використання ресурсів довкілля в процесі економічної діяльності має відповідати його природним можливостям поповнювати (відновлювати) ці ресурси, аби ця енергія не зменшувалась і залишалась у своїх прийнятних межах [342].

У сучасних умовах загострення екологічної кризи потребує перегляду системи взаємовідносин «людина-природа», маючи на меті використання наукових досягнень (інноваційних технологій), акцентуючи увагу не на завоюванні природи, а на мінімізації впливу на навколишнє природне

середовище. «Перш за все, необхідно змінити вектор наукового пізнання зі спрямування на те, щоб відібрати в природи її багатства, на пошуки шляхів збереження навколишнього середовища та встановлення «меж» дозволеного з точки зору припустимих стратегічних інтересів країн і долі майбутніх поколінь. Від того, наскільки стане можливим така екологічна налаштованість майбутнього суспільства, і залежить його доля» [211]. Все це справедливо не тільки для наукового пізнання, а для гносеологічних принципів людської свідомості взагалі. Наука тільки частина соціокультурної діяльності, підґрунтя для формування світогляду. Більш загальним поняттям тут виступає культура, як цілісна система взаємин людини з природою.

Як зазначав М. Тарасенко, культура в загальному вигляді, тобто об'єктивно, є не що інше, як спосіб буття суспільної форми діяльності, механізм її здійснення як суспільного відношення в матеріальному світі, в соціальній дійсності і в соціальних зв'язках між людьми, в технології, в науці, в пізнанні, у відносинах моралі, в свідомості і в т.п. У суб'єктивному плані культура є суспільно вироблена загальна форма зв'язку, що характеризує єдність людини з зовнішньою природою, іншими людьми, матеріальними, духовними та особистісно-індивідуальними формами її діяльності [327, с. 7].

Екологічна культура – поведінка й життя суспільства (окремого індивіда) на основі пізнання та раціонального використання законів розвитку природи з урахуванням близьких і віддалених наслідків змін природного середовища під впливом людської діяльності [101, с. 115]. Формування екологічної культури починається з усвідомлення аксіологічного значення екологічних проблем. Як відомо, індивідуальна та суспільна свідомість знаходяться у діалектичній єдності, тобто відсутність аксіологічної значущості екологічної складової у суспільній свідомості відбивається на індивідуальній, під час процесу соціалізації не відбувається формування екологічного світогляду, екологічної культури та екологічної свідомості. Такий стан притаманний саме трансформаційній кризі, оскільки вимушує широкий загал вирішувати насамперед питання щоденного виживання, а не довгострокових

перспектив. Екологічній свідомості притаманний динамічний соціокультурний характер, що закріплюється у досвіді людини і засвоюється індивідуально. Вона відображує оточуюче середовище і може трансформуватися. Цьому сприяє практика взаємодії індивідів у процесі життєдіяльності. Все це говорить про те, що екологічна свідомість виступає передумовою до суттєвих змін у взаємодії людини та природи саме тому перший крок до екобезпечного стійкого розвитку – формування екологічної свідомості на індивідуальному рівні, що забезпечить послідовний вихід на рівень суспільної екологічної свідомості. Виникає необхідність формування нової системи екологічних цінностей як найвищого рівня життєвого благополуччя, а також ініціювання прогресивних видів економічної діяльності, спрямованих на упередження та подолання екологічних загроз, які спричинені антропогенним і техногенним впливом на навколишнє середовище. Утвердження екологічних пріоритетів у суспільному розвитку відбувається переважно за умов високої економічної культури та ділової активності [167].

Екологічна свідомість – глибоке, доведене до автоматизму розуміння нерозривного зв'язку людини з Природою, залежності добробуту людей від цілісності й порівняної незмінності їхнього середовища проживання. У світоглядному плані екологічна свідомість – вищий рівень усвідомлення людиною свого місця та значення в еволюції біосфери у зв'язку з бурхливим розвитком науки й технологій [101, с. 118]. Формування екологічної культури – не миттєвий, але вельми необхідний процес. Надати цьому процесу прискорення можна лише за умови системної неперервної та якісної – із залученням спеціалістів-гуманітаріїв – освіти. Просвітницьку діяльність потрібно вважати невід'ємною, суттєвою ланкою в системі формування екологічної свідомості, а відтак і необхідного рівня культури відносин у системі «людина – природа». Термін екологічна освіта – система навчання, спрямованого на засвоєння основ екології для формування в кожного члена суспільства усвідомлення тісного взаємозв'язку всіх природних та соціальних процесів, необхідності захисту довкілля та його поліпшення, раціонального

природокористування. Екологічна освіта нині – один з основних факторів екологізації всіх видів людської діяльності та необхідний елемент загальної культури. Формування екологічної свідомості – основне завдання екологічної освіти.

Е. Гірусов констатує, що екологічна свідомість є сукупністю поглядів, теорій і емоцій, які відображають проблеми співвідношення суспільства і природи у плані їх розв'язання відповідно до конкретних соціальних і природних можливостей. Тобто екологічна свідомість ґрунтується на ідеологічних і моральних цінностях, але передбачає їх індивідуальне осмислення. Вона формується із знань і переконань в галузі взаємостосунків суспільства і природи, на екологічно доцільному ставленні до природних ресурсів, вміннях застосовувати науково обумовлені рішення по відношенню до природи: відображає індивідуальний досвід спілкування з природними системами [80].

Проблема існує ще й тому, що, за визначенням, екологічна культура – це тип життєдіяльності людини, що успадковується, та її взаємовідносин з навколишнім середовищем, що сприяють здоровому способу життя, стійкому соціально-економічному розвитку, екологічній безпеці країни і кожної людини. Але зміни, спричинені техногенною діяльністю людини настільки швидкі, що людина не встигає адаптуватися до нового способу життя та напрацювати відповідну систему цінностей. Видатний мислитель сучасності, член Римського клубу А. Печчеї підкреслював, що суть проблеми, що постала перед людством на нинішній стадії його еволюції, полягає саме в тому, що люди не встигають адаптувати свою культуру у відповідності з тими змінами, що самі вносять у цей світ, і джерела кризи лежать в середині, а не поза людською сутністю [210, с. 4].

Вирішення екологічних проблем у більшості науковців пов'язується з формуванням екологічної культури й, зокрема, екологічного світогляду людини XXI сторіччя. І в цьому важливу роль відіграють інформаційні технології, оскільки саме вони дають можливість глобально впливати на

суспільну свідомість. Завдяки їм суто теоретична наука (екологія) набуває реального та практичного змісту, стає фоном повсякденного життя людей. Інакше кажучи, засоби масової інформації забезпечують «колір і звук» екологічним проблемам. Засоби масової інформації є безпрецедентним каналом формування суспільної та індивідуальної свідомості, тому державна політика повинна спрямовуватися на забезпечення їх відповідальності потребам формування екологічної культури та світогляду сталого розвитку.

Моральним і екологічним цінностям притаманна властивість пронизувати багато сфер діяльності людей. Але екологічні цінності функціонують і мають сенс лише в сферах прямої і непрямой взаємодії суб'єкта з об'єктом природи. Тоді як моральні цінності пронизують усі відносини суб'єкта із суб'єктом, включаючи взаємини, опосередковані природними об'єктами як окремий випадок міжсуб'єктних відносин. Кореляція екологічних і моральних цінностей багато в чому залежить від конкретної екологічної ситуації. Ставлення до природи, таким чином, потрапляє у сферу дії моральних феноменів, серед яких совість, відповідальність, обов'язок тощо. Це означає, що екологічні відносини є одночасно і моральними відносинами [315]. Саме тому існує прямий зв'язок стану моральності суспільства та сформованості екологічної свідомості.

Ще одним важливим агентом у формування екологічної культури та свідомості громадян є відповідні громадські організації: їх безпосередня діяльність, висвітлення її у засобах масової інформації, громадський вплив. Нажаль в Україні необхідно визначити недостатню (а в ряді випадків і неефективну) участь громадських, екологічних та неурядових організацій у процесах прийняття екологічно важливих рішень і реалізації екопроектів. Незважаючи на те, що останнім часом громадські організації та об'єднання стали більш активно брати участь у процесах прийняття екологічно важливих рішень, ступінь їхнього впливу і можливості контролю прийнятих рішень залишаються досить низькими, тобто відкритість екологічної політики залишає бажати кращого, а ступінь впливу на формування екологічної

свідомості громадян надзвичайно мала. Першочерговими завданнями в цій галузі є: розширення доступу зацікавлених осіб до інформації з екопроектів і рішень; інформаційна пропаганда і підтримка екопроектів і екоакцій; висвітлення питань екополітики в ЗМІ; публікації матеріалів, що стосуються екопроектів, результатів дебатів та обговорень за їх результатами тощо. Відзначаючи досягнутий прогрес, слід звернути увагу на необхідність спрощення процедур доступу та участі громадськості в екологічно значущих діях і рішеннях [337, с. 34].

Крім того, формування світогляду відбувається, перш за все у відповідному інформаційному просторі. Людина у своєму історичному розвитку майже завжди приймала рішення за умов неповної інформації та досить часто в процесі реалізації своїх проектів стикалася з негативними наслідками, що супроводжували реалізацію її задумів. На думку російського еколога М. Реймерса, який, формулюючи принцип «неповноти інформації» (принцип невизначеності), зауважив, що в процес людської діяльності з перетворення природи й узагалі будь-яких акцій у природокористуванні завжди відчувається дефіцит інформації для апріорного судження стосовно всіх можливих результатів і наслідків цих акцій, особливо в далекій перспективі [211]. Отже, сьогодні вкрай необхідне усвідомлення того, що величезні можливості сучасних, наприклад, нанотехнологій мають осмислюватись і в першу чергу гарантувати суспільству безпеку від можливих негативних наслідків їх реалізації.

Екологічний імператив є домінуючим у цій концепції, оскільки нинішні реалії господарювання демонструють обмеженість природних ресурсів і асиміляційного потенціалу природи, що обумовлює необхідність визначення меж, у яких біосфера ще здатна витримувати антропогенні навантаження. При цьому у світогляді людей має домінувати уявлення про самоцінність природи, її унікальність, на чому й повинні базуватися нові стратегії природокористування. Необхідність формування нової, екологічно орієнтованої моралі, етики, світогляду є надзвичайно важливим завданням,

проте це тривалий і складний шлях, який повинен супроводжуватися негайними дієвими заходами, здатними формувати нові принципи, форми, навички господарювання задля унеможливлення вичерпання, деградації природних ресурсів, поглиблення екологічної кризи [2]. Все це повинно підкріплюватися та керуватися відповідною державною політикою із правовим забезпеченням становлення парадигми стійкого розвитку. Сьогодні в Україні у зв'язку із трансформаційною кризою можна спостерігати слабкість правового забезпечення екобезпечного розвитку.

Центральне місце в системі екобезпечного розвитку посідає людський фактор. Особливе місце і роль людини в функціональній структурі екосфери обумовлені низкою обставин, головні з яких пов'язані з унікальним у світі живих істот явищем – виникненням і розвитком інтелекту та матеріальної і духовної культури. Вони значною мірою звільнили людину від біологічних обмежень природного добору і обумовили його прорив до сфери надбіологічних потреб і надбіологічної діяльності. Наслідком цього стали, по-перше, формування особливих екологічних ніш людських популяцій і видової екологічної ніші; по-друге, безпрецедентна демографічна характеристика виду. При цьому, володіючи виключною активністю щодо формування довкілля, людство перетворило значну частину своєї екологічної ніші в глобальну техносферу, що об'єктивно має колосальний потенціал пригноблення інших форм життя [4, с. 272-273].

Вплив людини на біосферу посилювався із зростанням чисельності населення планети, підвищенням рівня розвитку техніки, енергоозброєння. Зрештою на межі тисячоліть біосфера перетворюється на техносферу. Вплив цивілізації є багатоканальним і охоплює атмосферу, гідросферу, літосферу. Його наслідком є потепління клімату, втрата озонового екрану, кислотні дощі, забруднення світового океану. Вплив господарської діяльності людини на будь-які екосистеми призводить до їх руйнування. Внаслідок руйнування екосистем знижується біологічне різноманіття [209, с. 70-71].

За словами Т. Акімової та В. Хаскіна, вплив людини на оточуючу природу та довкілля в сучасну епоху став фактором геологічного або навіть космічного масштабу, що перевершує всі природні сили, які коли-небудь впливали на еволюцію життя, еволюцію земної біосфери [4, с. 117].

Серед конкретних проявів дії людського фактору на стан довкілля найбільшу стурбованість фахівців викликають стрімке зростання населення планети, загроза ресурсного дефіциту, забруднення біосфери продуктами діяльності людини.

Так, О. Ярошева та І. Романенко серед головних чинників, що обумовили виникнення глобальної екологічної кризи, в першу чергу відзначають величезний обсяг антропогенного впливу на природу в ХХ ст., що наблизило біосферу до межі стійкості. Основні причини деградації біосфери – надмірне вилучення живих і мінеральних ресурсів планети та її отруєння техногенними відходами людської діяльності. Біосфера може зберігати стійкість за умови вилучення приблизно до 1% чистої первинної її продукції, а людина забирає до свого антропогенного каналу використання біопродукції близько 20%. Надмірний витяг біопродукції зі природного кругообігу речовин руйнує системні зв'язки в харчових ланцюжках і збіднює видовий склад природних біоценозів. Таким чином, одна із причин екологічної кризи полягає у приблизно двадцятикратному перевищенні споживання людством продукції біосфери над припустимим для стабільних біосистем рівнем. Ресурсна криза поширюється також і на мінеральні ресурси, що забезпечують соціальні потреби суспільства. Протягом останнього століття було здобуто мінеральних ресурсів у 10 разів більше, ніж за всю попередню історію людства [369].

На думку А. Горелова, проблема забруднення природного середовища стає такою гострою як через зростання обсягів промислового та сільськогосподарського виробництва, так і у зв'язку з якісною зміною виробництва під впливом науково-технічного прогресу. При цьому негативні ефекти пов'язані з тим, що лише 1-2% використаного природного ресурсу

залишається у кінцевому виробленому продукті, а все інше йде у відходи, які не засвоюються природою. Багато металів та сплавів, якими користується людина, невідомі природі у чистому вигляді, і хоча вони якоюсь мірою піддаються утилізації та вторинному застосуванню, частина з них розсіюється, накопичуючись у біосфері у вигляді відходів. Проблема забруднення природного середовища особливо загострилася у ХХ ст., коли людина суттєво розширила кількість металів, почала виготовляти синтетичні волокна, пластмаси та інші речовини, що мають властивості, які не тільки не відомі природі, але й шкідливі для організмів біосфери. Ці речовини (кількість та різноманіття яких постійно зростає) після їхнього використання не поступають у природний колообіг. Відходи виробничої діяльності все більше забруднюють літосферу, гідросферу і атмосферу Землі. Адаптаційні механізми біосфери не в змозі впоратися з нейтралізацією зростаючої кількості шкідливих для її нормального функціонування речовин, і природні системи починають руйнуватися [85, с. 92-93].

К. Маца з усіх процесів, що відбуваються на Землі, найбільш масштабним, значущим і небезпечним вважає зростання чисельності населення земної кулі. Чим чисельнішим стає людство, чим більшою стає його технічна могутність, тим інтенсивніше йде планетарний руйнівний процес. Через це з кожним роком людство стає все більше й більше заручником власної могутності. Відбулися не тільки тотальні зміни кількісних та якісних параметрів геосистем і геосфер, але й порушилися важливі планетарні відношення 1) між чисельністю людей і чисельністю живих організмів у екосистемах Землі; 2) між фізичною масою людей і місткістю земного простору; 3) між сумарними потребами світової спільноти і ресурсним потенціалом Землі [202].

На думку В. Потапенка, неминучим є компроміс між чисельністю населення, яку може підтримати планета, і рівнем матеріального добробуту, який вдасться забезпечити для кожного жителя. Точні кількісні значення і залежності при цьому визначити неможливо, до того ж вони можуть

змінюватися з урахуванням вміння людства пристосовуватися, у міру розвитку технологій, накопичення знань, зміни екосистем Землі. Але будь-що зберігається правило: що більше людей, то нижче рівень матеріального достатку кожного з них. Що вищим є встановлюваний суспільством бажаний рівень достатку і що більшою є кількість населення – то вищим є ризик того, що система вийде поза межі, які до того ж постійно звужуватимуться [276, с. 67].

В цілому ж можна погодитися з думкою українських фахівців, які вважають, що людство як частина природи, перетворившись на руйнівну загальносвітову «геологічну силу», може або остаточно зруйнувати біосферу, і тим самим знищити себе, або зберегти її і власне існування [232, с. 394].

Особливе значення при цьому має проблема співвідношення свободи та відповідальності людини, на що, зокрема, вказує В. Пітулей. Епоха XXI століття є епохою суцільних екологічних катаклізмів та катастроф, які загрожують повноцінному існуванню людства. Дана обставина змушує ставити проблему взаємозв'язку свободи та відповідальності людини як проблему соціально-історичного масштабу. Вже протягом півстоліття навіть життя на Землі стало предметом свідомого вибору: людина здатна його знищити, принаймні технічно. І тому дедалі більш актуальною стає проблема дослідження взаємозв'язку свободи відповідальності з метою пропагування екологічно грамотної поведінки. Людина XXI століття володіє величезними можливостями та майже необмеженою свободою. Саме тому на суспільство покладено виконувати функції регулятора людської поведінки для запобігання екологічних криз та катастроф. Зв'язок між людиною та суспільством, таким чином, виступає підґрунтям відповідальності. Суспільство породжує відповідальність та пропагує ідеї відповідальності на державному рівні у вигляді законодавчих актів та соціальних норм.

Отже, шляхи виходу з екологічної кризи сьогодні пов'язуються з духовним розвитком людини, зокрема, її розуму, моралі, культури. Одним з перших на визначальну роль людського розуму у системі «природа-

суспільство» вказував В. Вернадський у своєму вченні про ноосферу. За його словами, геологічно ми переживаємо зараз виділення в біосфері царства розуму, що змінює докорінно і її зовнішність, і її будову – Ноосферу. Наукова думка людства працює тільки в біосфері і в ході свого прояву зрештою перетворює її на ноосферу, геологічно охоплює її розумом» [59].

Розвиваючи ідеї В. Вернадського, автори українського підручника з основ стійкого розвитку пропонують своє розуміння тези про перетворення біосфери у ноосферу, де розум людини буде відігравати домінуючу роль. Згідно з їхньою позицією, це означає, що хаотичний саморозвиток, заснований на процесах природної саморегуляції, буде замінено розумною стратегією, що ґрунтується на прогностно-планових принципах та регулюванні процесів природного розвитку [232, с. 393].

В свою чергу, О. Салтовський трактує поняття «ноосфера» як етап розвитку біосфери, коли людина приймає на себе відповідальність за діяльність механізмів відтворення та підтримання її основних функціональних характеристик [308].

А. Урсул веде мову про «еконоосферну революцію», підсумком якого має бути становлення екобезпечного суспільства в глобальному масштабі, тобто стійкої екоцивілізації, що ступенем нової – ноосферної – цивілізації, яка адаптується до біосфери, а не руйнує її [342].

Н. Семенюк кінцеву мету становлення філософії екобезпечного розвитку бачить в становленні сфери розуму, у якій головним ресурсом екобезпечного розвитку стане інформація (що дозволяє заощаджувати матеріально-енергетичні ресурси), буде реалізований випереджальний розвиток науки й освіти та інших інформаційно-інтелектуальних форм діяльності, а критерієм національного й індивідуального багатства стануть гуманістичні цінності і знання людини, яка живе в гармонії з навколишнім соціальним і природним середовищем. Введення в концепцію екобезпечного розвитку уявлення про ноосферний фактор дозволяє використовувати інтелектуальний потенціал ноосферних досліджень як ресурс для подальших розробок стратегії

екобезпечного розвитку, представити теорію становлення ноосфери як теоретико-методологічну базу нової цивілізаційної парадигми [312, с. 13].

Водночас не можна абсолютизувати силу людського розуму, на що вказує А. Горєлов, на думку якого концепція ноосфери нагадує натурфілософські побудови та сцієнтистські утопії. Становлення ноосфери – можливість, а не необхідність. Цінність цієї концепції в тому, що вона дає конструктивну модель вірогідного майбутнього, а її обмеженість у тому, що вона розглядає людину передусім як розумну істоту, тоді як індивід і тим більше суспільство в цілому рідко веде себе по-справжньому розумно. Поки людство рухається не до ноосфери, і остання залишається однією з наукових гіпотез. В епоху НТР зрозуміло, що розуму та науки мало для гармонізації відносин людини та природи. Більш того, розум та наука створили загрозу екологічної катастрофи. Потрібна нова екологічна мораль і натхненний нею екологічний рух, а не тільки наука та розум як такі [85, с. 242].

Проте безперечною вважається та обставина, що без перетворень у гуманітарній сфері, без змін у духовній культурі людства екобезпечний розвиток неможливий. Як зазначав М. Моїсеєв, головні зусилля мають бути зосереджені в гуманітарній сфері: як жити далі, як перебудувати суспільство, змінити палітру потреб, визначити максимально допустимі навантаження на біосферу і погоджувати з ними життєдіяльність людини. Вони будуть головними проблемами і науки, і освіти, і конкретної життєвої (тобто екологічною) практики. Способом розв'язання цих проблем, шляхом збереження людини в біосфері є шлях коеволюції, тобто такої зміни образу життя людей, який погоджував би їх потреби з можливостями збереження біосфери в каналі еволюції, що породив феномен людини [211].

В. Потапенко доводить взаємопов'язаність рівня антропогенної трансформації природних умов, які за наявної технологічної бази вважаються ресурсами, із світосприйняттям людини себе як частини природи або відокремленням природи як зовнішньої сили. Саме цей чинник формує рівень

економічної безпеки глобальних і державних систем природокористування [276, с. 22-23].

В свою чергу А. Толстоухов та М. Хилько визначальною причиною екологічної кризи вважають небачену до цього часу кризу духовної культури. Адже більшість людей нині перестала шукати духовний сенс життя, вона шукає матеріальних життєвих благ [336, с. 17].

Причиною духовної кризи, що породжує кризу екологічну, в першу чергу є утилітарна світоглядна орієнтація сучасної цивілізації, домінування споживацьких настроїв, відчуження людини від природи. Так, на думку А. Горелова, глибинною причиною екологічної кризи, що відбулася саме в наш час у певній частині планети, є споживацька орієнтація сучасною західної цивілізації, що вступає у протиріччя з фундаментальними законами природи. Проблема полягає в тому, що якщо ставити матеріальний добробут понад усе, то матеріальні потреби в принципі можуть зростати безмежно, в той час як можливості їх задоволення біосферою у будь-який даний момент часу обмежені. Якщо все ж таки намагатися їх задовольнити, то виникає та зміцнюється дух суперництва і насилля, і починається експлуатація одних людей іншими і природи – усіма, що призводить до екологічної та інших криз цивілізації [85, с. 169-170].

Подібну точку зору висловлюють О. Ярошева та І. Романенко, згідно з якими вирішення проблеми екологічної кризи охоплює не тільки сферу господарсько-економічної діяльності людей, але й сферу етичного вдосконалювання людини, культури її взаємин із природою й іншими людьми. Протиріччя між сутністю людини та природою, її відчуження від природи, продовження розвитку «цивілізації споживання» (зростання необов'язкових потреб людей і суспільства, задоволення яких спричиняє підвищення надлишкового техногенного навантаження на навколишнє середовище) і призвели до сучасної екологічної кризи. Екологічна криза біосфери, що прогресує з кінця ХХ ст., – це криза не природи, а людського суспільства, криза антропоцентризму [369].

На думку С. Михайлюк, однією із основних причин екологічної кризи є утилітарне ставлення людини до природи як джерела матеріального комфорту. Прагнучи жити якомога комфортніше, людина постійно виробляє все більше матеріальних благ, що веде до надспоживання, виснаження природних ресурсів та деградації довкілля. Відповідно, екологічна криза сучасної доби змушує людство замислитися над удосконаленням способів регулювання зв'язків із природним середовищем задля збереження людського життя і всього живого на планеті. Моральність відношення людини до природи починають розглядати як необхідну умову подальшого прогресу людства [210, с. 10].

В. Пітулей вказує на розрив між рівнем розвитку матеріальної культури та духовними засадами життєдіяльності людини. Протягом усієї історії людства темпи зростання матеріальної культури постійно збільшувалися, а на початку XXI століття досягли максимуму. Цей процес відбувався здебільшого в економічній та технологічній сферах. Духовний розвиток, на жаль, відставав. Це й визначило трагічну ситуацію початку третього тисячоліття: з одного боку, це – значні досягнення в галузі енергетики, генетики, технології, біотехнології, переробки інформації, в новітніх промислових технологіях, з другого – світові війни, екологічні катастрофи, радіаційна небезпека, загальна деградація людства, яка проявляється в зростанні бездуховності, злочинності, загостренні хвороб. Існуванню людства загрожують виснаження природних ресурсів і озонового шару атмосфери, глобальне потепління, радіаційна небезпека, забруднення довкілля, зруйнування біосфери та ін. У такій ситуації всі природні та людські ресурси мають спрямуватися на подолання кризи, яка охопила дух, культуру й також буття людини загалом [240].

Отже, екобезпечний розвиток вимагає формування людини нового типу. Слідом за Б. Міркінім та Л. Наумовою її можна назвати «Людиною екологічною». Згідно з поглядами даних авторів концепція сталого розвитку кінцевою метою має приборкання споживацьких інстинктів людини. В першу чергу, це буде досягнуто завдяки «батогам і пряникам» – економічним та

правовим механізмам. Проте чималу роль буде грати зміна менталітету людини за рахунок підвищення екологічної культури з усвідомленням згубності виснаження природних ресурсів. «Номо ecologicus» (Людина екологічна) – це ідеал, який є недосяжним, але до якого потрібно максимально наблизитися [209, с. 291].

Викладене вище дозволяє зробити висновок про визначальну роль екологічної свідомості як основи екобезпечної діяльності людини. Як справедливо зауважують С. Дерябо та В. Ясвін, дієвість будь-яких заходів щодо захисту природи зрештою визначається поведінкою людей, які взаємодіють з нею, їх ставленням до природи. Тому все більше дослідників роблять висновок, що екологічна криза – це переважно світоглядна, філософо-ідеологічна криза. З цієї точки зору, вирішення екологічних проблем у глобальному масштабі неможливо без зміни пануючої в наш час екологічної свідомості [101, с. 5-6].

Згідно ж з О. Салтовським фундаментальні корені глобальної екологічної кризи лежать в особливостях людського способу існування і готувались всією історією розвитку цивілізації. То ж і засоби вирішення кризової ситуації у відносинах суспільства і природи необхідно шукати в самих причинах її виникнення. Особливості людської діяльності породжують сучасну кризу у взаємовідносинах суспільства та природи і вони ж дають головні передумови для уникнення глобальної екологічної катастрофи. Людська діяльність має свідомий, доцільний характер і її особливості, в значній мірі, зумовлені специфічними рисами свідомості [309, с. 301].

Ю. Скалецький та Л. Яценко необхідною умовою подолання негативних тенденцій в екологічній сфері вважають формування екологічного імперативу, основним інструментом чого є екологізація свідомості суспільства, спрямована на досягнення оптимальної взаємодії суспільства і природи, на екологізацію матеріального і духовного життя. Потреба в формуванні екологічної свідомості як вирішального чинника гармонізації відносин суспільства і природи стає сьогодні дедалі актуальною [315].

В екологічній енциклопедії екологічна свідомість визначається як усталена й усвідомлена система уявлень про стан навколишнього середовища; здатність (індивідуальна чи колективна) до адекватного розуміння органічного взаємозв'язку між людиною та природою; використання екологічних знань та переконань в усіх сферах теоретичної та практичної діяльності [113, с. 227].

С. Дерябо та В. Ясвін підкреслюють історичний характер екологічної свідомості. Згідно з їхньою точкою зору, людство пройшло довгий шлях у розвитку своїх відносин з природою і на кожному етапі формувалась особлива, властива саме цьому етапу, екологічна свідомість. При цьому під терміном «екологічна свідомість» розуміється сукупність уявлень (як індивідуальних, так і групових) про взаємозв'язки в системі «людина-природа» і в самій природі, існуюче ставлення до природи, а також відповідні стратегії і технології взаємодії з нею [101, с. 6].

Іншої точки зору дотримується О. Салтовський, згідно з яким екологічна свідомість як специфічна, самостійна форма суспільної свідомості виникає лише в ХХ ст. нашої ери як наслідок відображення загрози глобальної екологічної катастрофи та наростання кризових явищ у взаємовідносинах суспільства та природи в цілому. Вона формується на основі пізнання як тих законів, що забезпечують цілісність природного середовища, так і тих, що повинні обумовлювати людську діяльність з метою збереження і покращання придатного для людського існування стану природи. В той же час можна говорити про існування елементів екологічної свідомості і на більш ранніх етапах існування людського суспільства. З одного боку, екологічна свідомість зароджується в результаті усвідомлення екологічно відшліфованих відносин рослин і тварин з абіотичним та біотичним середовищем, біотичних колообігів речовини та енергії, а з іншого боку, вона відображає гостру екологічну ситуацію, що виникла в результаті господарської діяльності людини [308].

Екологічна свідомість відіграє низку важливих функцій в життєдіяльності суспільства. Основною функцією екологічної свідомості є забезпечення оптимізації взаємовідносин у системі «суспільство–природа»,

запобігання глобальній екологічній катастрофі, розв'язання глобальної екологічної кризи. Окрім цього до числа функцій екологічної свідомості відносять наступні:

- регулятивна – забезпечення наявності певних мисленнєвих механізмів раціонального управління взаємовідносинами суспільства та природи;
- пізнавальна – виявлення дійсного характеру соціоприродних відносин, причин глобальної екологічної кризи та пошук шляхів для її вирішення в інтересах як самої людини, так і природи;
- нормативна – розробка, на основі пізнання закономірностей розвитку системи «суспільство–природа», норм раціональної природоперетворюючої діяльності;
- прогностична – передбачення можливих негативних впливів наслідків господарської діяльності та пошук засобів їх мінімізації або й цілковитого уникнення;
- виховна – створення ґрунту для формування екологічної культури, екологічної відповідальності та екологічної поведінки як окремих індивідів, так і суспільства в цілому;
- світоглядна – узгодження цілей економічного та соціального розвитку суспільства з «вимогами» природи, засвоєння суспільством та індивідом екосумісного змісту сенсу життя [308].

З точки зору проблематики екобезпечного розвитку важливий аспект становить якість екологічної свідомості. Адже різні її типи по різному впливають на вирішення екологічних проблем.

З точки зору О. Варго існують наступні типи екологічної свідомості:

- зацікавлений, виникаючий у суспільстві, коли воно знаходиться в процесі становлення промислового виробництва і порушення природного середовища стають явними;
- тривожний, який виявляється під час виникнення реальної загрози і її усвідомлення;

- пристосувальний, що становить розвинуту екологічну свідомість, яка дозволяє розширювати сферу власних оцінок в умовах нової екологічної реальності;
- об'єднуючий, що виникає на стадії соціальної адаптації, при якій відбувається інтеграція набутого досвіду;
- екофільний тип свідомості, який характеризується усвідомленням пріоритетності екологічних проблем, високим рівнем особистої відповідальності за долю природи і діяльну участь в її захисті [51, с. 16].

В свою чергу, С. Дерябо та В. Ясвін розрізняють антропоцентричний та екоцентричний типи екологічної свідомості. Для антропоцентричної екологічної свідомості характерними є наступні особливості:

- 1) людина представляє вищу цінність, є самоцінною, все інше в природі цінне лише настільки, наскільки воно може бути корисне людині, що шкодить йому — антицінно. Природа оголошується власністю людства, причому, як само собою зрозуміле, вважається, що воно має на це право;
- 2) ієрархічна картина світу, згідно з якою на вершині піраміди стоїть людина, дещо нижче — речі, що створені людиною і для людини, ще нижче розташовуються різні об'єкти природи, місце яких в ієрархії визначається корисністю для людини. Світ людей протиставляється світу природи;
- 3) метою взаємодії з природою є задоволення тих або інших прагматичних потреб, виробничих, наукових і т. д., — здобуття певного «корисного продукту». Сутність його виражається словом «використання»;
- 4) характер взаємодії з природою визначається свого роду «прагматичним імперативом»: правильно і дозволене те, що корисно людині і людству;
- 5) природа сприймається лише як об'єкт людських маніпуляцій, як знеособлене «довкілля»;
- 6) етичні норми і правила діють лише в світі людей і не поширюються на взаємодію зі світом природи;

7) подальший розвиток природи мислиться як процес, який має бути підпорядкований процесу розвитку людини;

8) діяльність по охороні природи продиктована далеким прагматизмом: необхідністю зберегти природне середовище, щоб ним могли користуватися майбутні покоління.

В той же час для екоцентричної екологічної свідомості притаманні такі характерні риси.

1. Вищу цінність представляє гармонійний розвиток людини і природи. Природне визнається спочатку самоцінним, таким, що має право на існування «просто так», незалежно від корисності або даремності і навіть шкідливості для людини. Людина не власник природи, а один з членів природного співтовариства.

2. Відмова від ієрархічної картини світу. Людина не визнається такою, що володіє якимись особливими привілеями на тій підставі, що має розум, навпаки, її розумність накладає на неї додаткові обов'язки по відношенню до природи, що оточує його. Світ людей не протиставляється світу природи, вони обидва є елементами єдиної системи.

3. Метою взаємодії з природою є максимальне задоволення як потреб людини, так і потреб всього природного співтовариства. Дія на природу змінюється взаємодією.

4. Характер взаємодії з природою визначається свого роду «екологічним імперативом»: правильно і дозволено лише те, що не порушує екологічну рівновагу, яка існує в природі.

5. Природа і все природне сприймається як повноправний суб'єкт у взаємодії з людиною.

6. Етичні норми і правила рівним чином поширюються як на взаємодію між людьми, так і на взаємодію зі світом природи.

7. Розвиток природи і людини мислиться як процес коеволюції, взаємовигідної єдності.

8. Діяльність щодо охороні природи продиктована необхідністю зберегти природу ради неї самої [101, с. 7-13].

Провідне місце у структурі екологічної свідомості належить екологічним цінностям. Як відзначає А. Горелов, в особистісному плані основною причиною екологічної кризи є цінності, якими керується сучасна людина. Чи можна їх змінити, яким чином це зробити і якими повинні бути нові цінності – таким є головне екологічне питання на рівні людських якостей [85, с. 169].

Аналогічної точки зору дотримується Г. Таран. Принципово важливим стає усвідомлення того, що в основі екологічної кризи лежить передусім криза цінностей. Ставлення до природи є дзеркалом, у якому сучасна цивілізація мусить побачити кризу – не стільки в системі природних змін, скільки в системі цінностей, якими вона оперує. Особливо важливо визначити проблему ставлення до природи як цінності [326].

Л. Юрченко також розглядає екологічні цінності як провідний компонент такого цілісного системного утворення, як екологічна свідомість. Поява екологічних цінностей вірогідно була вираженням зацікавлено-діяльнісного відображення у свідомості людей перших несприятливих екологічних ситуацій. З розвитком продуктивних сил і, отже, з розширенням впливу на природу, з'являються нові екологічні цінності, що узагальнюються і систематизуються до глобального масштабу. Специфіка екологічних цінностей зумовлюється, з одного боку, специфікою об'єктів оцінки — об'єктів природи, їхньою складністю, різноманіттям зв'язків, особливостями взаємодії з іншими об'єктами природи аж до біосфери. Екологічні цінності, перебуваючи в певній ієрархії, постійно коригуються конкретною ситуацією, конкретною екологічною потребою певного суб'єкта і станом природи. До цього органічно долучається етичний аспект.

Отже, принципово важливим питанням з точки зору цілей екобезпечного розвитку сьогодні є трансформація ціннісної сфери екологічної свідомості. Як відзначає Н. Семенюк, сьогодні сама можливість існування людської

цивілізації багато в чому залежить від того, чи зможе людство відмовитися від тих ціннісних орієнтацій суспільства й особистості, що ведуть до відчуження суспільства і природи, людини і природи, від переважно технотронних основ у життєзабезпеченні суспільства, виробити нові системи цінностей, що гармонізують відношення людини і природи [312].

С. Михайлюк в свою чергу пов'язує процес вдосконалення (трансформації) цінностей в системі «людина-природа» з переорієнтацією людини на нематеріальні цінності (якість життя, охорона природи, самовизначення, свобода особистого вибору, саморозвиток тощо). Серед важливих пріоритетів – здоров'я, благо людини, благоговіння перед життям і відповідальність за нього [209, с. 11].

Поруч з екологічними цінностям важливу роль у формуванні екологічної свідомості грають екологічні норми. За словами О. Молотової, якими б ефективними не були нові науково-технологічні досягнення - зокрема, очисні, ресурсозберігаючі, відновлювальні та ін., усе-таки головне ядро кризи міститься в наявних моральних способах розв'язання суперечностей відносин особистості з навколишнім середовищем. Нині суспільство змушене визнати, що існуюча форма подолання цих суперечностей згубно впливає на життя та життєздатність людей. Тому загальним завданням суспільства щодо його виживання є зміна цих форм найближчими роками соціального розвитку. Факторами, що сприяють розробленню та впровадженню такої нової форми оптимізації діяльності людини в природі, у соціумі, а також оптимізації стосунків між людьми, стають зміни в світогляді та формуванні світоглядно-моральних засад, під впливом яких далі здійснюватиметься життєдіяльність суспільства в навколишньому середовищі [213].

Екологічні норми створюють каркас сучасної екологічної етики. З точки зору С. Михайлюк екоетика, розглядаючи права людини та суспільний добробут в тісному зв'язку з екологічними цінностями, виявляє концептуальну спільність з концепцією збалансованого розвитку, в основі якої лежать гуманістичні ідеї поліпшення якості життя через розуміння

взаємозалежності природи і суспільства, відповідальності перед сучасними й прийдешніми поколіннями.

Система цінностей екологічної етики включає:

- 1) самоцінність природи;
- 2) екологічну справедливість;
- 3) моральну відповідальність за збереження природи;
- 4) любов та повагу до життя у всіх його проявах;
- 5) стійкість;
- 6) краса;
- 7) розмаїтість;
- 8) цілісність.

Її виникнення пов'язане з ціннісною переорієнтацією етики задля виховання нового типу свідомості, спрямованого на практичне утвердження вимог морально-екологічного імперативу, який передбачає не вступати в протиріччя із природними закономірностями, щоб не викликати руйнівних процесів у біосфері. Морально-екологічний імператив виявляє себе у скороченні та оптимізації сфери споживання, переорієнтації на постматеріальні цінності, у зміні способу життя, що сприятиме зменшенню антропогенного навантаження на природне середовище. У підсумку екологічна етика сприяє формуванню нових ціннісно-нормативних стратегій, які дозволяють підвищити цінність життя і утвердити екологічну поведінку [210].

Екологічна етика, зазначає В. Лейбін, – це не етика окремої особи або суспільства, заснована на екологічних імперативах культури. Пройнята духом етичної включеності в самосвідомість вона є ніби універсальною етикою людської діяльності. Етикою, що зумовлює розвиток людства в цілому і що стосується не лише людей, природи і встановлення відповідних стосунків між ними, але і всього суцього, що створює цілісну систему буття зі всіма його елементами, багатообразними структурами, складними процесами науково-технічного, соціально-економічного, політичного і культурного характеру.

При такому розумінні, екологічна етика включає широкий спектр етичних установок свідомості, що не стільки примиряють між собою гедонізм і аскетизм, егоїзм і альтруїзм, скільки ставлять межі зовні мотивованим чеснотам. Для екологічної етики істотним і значимим є не зовнішнє мотивування людської діяльності, а внутрішня причетність всіх і кожного етичній самооцінці своєї діяльності, моральному боргу щодо життя [180].

Формування екологічної свідомості як основи екобезпечного розвитку передбачає цілеспрямовані заходи з екологічної освіти та виховання. Згідно з О. Блащициним, метою екологічного виховання і освіти є цілеспрямоване формування у кожної людини на всіх етапах його життя глибоких і міцних екологічних знань, цілісних уявлень про біосферу, розуміння органічного взаємозв'язку і єдності людства і довкілля, ролі природи в житті суспільства і людини, необхідності і значущості її охорони і раціонального використання ресурсів, виховання особистої відповідальності за стан довкілля. Кінцева мета такої освіти полягає в тому, щоб представити населенню можливість зрозуміти складний характер довкілля і необхідність для всіх країн розвиватися так, щоб це узгоджувалося з довкіллям. Подібна освіта повинна також сприяти усвідомленню людством економічної, політичної і екологічної взаємозалежності сучасного світу, з тим щоб підвищити відчуття відповідальності всіх країн, що стане передумовою для вирішення серйозних проблем довкілля на глобальному рівні [30].

На думку ж В. Акопяна, підвищення ефективності процесу формування екологічної свідомості можливе через гармонізацію змісту, впровадження особистісно-орієнтованих інтерактивних методик екологічної освіти і виховання, спрямованих на формування мотиваційно-ціннісних і поведінково-діяльнісних складових екологічної свідомості і поведінки. Доречною є подальша екологізація змісту і технологій навчально-виховного процесу загалом. Оскільки включення екологічних аспектів до змісту окремих навчальних предметів, дисциплін, курсів обмежується специфікою освітньо-виховних завдань останніх, доцільним є запровадження окремих

узагальнюючих курсів екологічного змісту до навчальних планів усіх навчальних закладів [5].

С. Дерябо та В. Ясвін головним орієнтиром екологічної освіти вважають формування особистості з екоцентричним типом екологічної свідомості. Виходячи з цього екологічна освіта повинна вирішувати три завдання:

1. Формування адекватних екологічних уявлень, тобто уявлень про взаємозв'язки в системі «людина — природа» і в самій природі. Така система уявлень дозволяє особі знати, що і як відбувається в світі природи між людиною і природою, і як слід поступати з точки зору екологічної доцільності.

2. Формування відношення до природи. Сама по собі наявність екологічних знань не гарантує екологічно доцільної поведінки особи, для цього необхідне ще і відповідне відношення до природи. Воно визначає характер цілей взаємодії з природою, його мотивів, готовність вибирати ті або інші стратегії поведінки, іншими словами, стимулює поступати з точки зору екологічної доцільності.

3. Формування системи умінь і навиків (технологій) і стратегій взаємодії з природою. Для того, щоб екологічно доцільно поступати, особі необхідно уміти це робити: і розуміння, і прагнення виявиться недостатньо, якщо вона не зможе їх реалізувати [101, с. 23].

Таким чином, екобезпечний розвиток як спосіб господарювання є передусім екологічно орієнтованим типом соціально-економічного розвитку, за якого зростання добробуту людей не супроводжується погіршенням стану довкілля і деградацією природних систем. Даний тип розвитку представлений різноманітними моделями та концепціям (концепції «меж зростання», «органічного зростання», «стійкого (сталого) розвитку», «зеленої економіки»), метою яких є пошук гармонії у відносинах між суспільством та природою, баланс між потребами соціально-економічного розвитку та збереженням природних ресурсів, що передбачає обмеження їх споживання, відповідальне ставлення до стану довкілля, пошук нових технологій, які мінімізують шкідливий вплив на природне середовище. Основними складниками

екобезпечного розвитку при цьому є поняття «екологічної безпеки», збалансованість потреб і інтересів різноманітних соціальних суб'єктів, регулювання та контроль за процесами, що відбуваються у системі «природа-суспільство».

Отже, проблема формування екологічної культури та екологічної свідомості особистості виявляється комплексною, тому вимагає і комплексного підходу, аналізу продуктивності цього процесу, чинників його ефективності і умов його впровадження в соціокультурну та державно-правову практику. Комплексний підхід до процесу формування екологічної культури особистості вимагає взаємопов'язаного розвитку всіх складових цього феномену в їх взаємозалежності, взаємозв'язку, взаємному впливові один на одного і на кінцевий результат - рівень сформованості екологічної культури особистості, який виявляється як в ставленні людини до природи, осмисленні законів її розвитку, так і в діяльності індивіда.

На основі поняття «екобезпечного розвитку» сьогодні формується нова світоглядна парадигма вирішення проблем взаємодії людини та природи, що, зрештою, відкриває нові можливості для практичної реалізації відповідної екологічної політики. Центральне місце при цьому посідає людський чинник, адже саме людина несе основну відповідальність за сучасну екологічну кризу. Відповідно, її подолання в першу чергу передбачає зміни духовних засад життєдіяльності людини, що актуалізує проблематику формування екологічної свідомості екоцентричного типу.

4.4. Формування механізмів інформаційного забезпечення та управління процесами екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства

Інформаційна епоха змінює спосіб і стиль, характер і технології життєдіяльності людини. Вона наповнює їх інформацією, яка функціонує все більш інтенсивно і продуктивно. Інформація у буквальному сенсі цього слова

полонить людину, обумовлює спрямованість мислення і дії у нею ж визначеному напрямі. Не є винятком і сфера екобезпечного розвитку. Поза належним інформаційним забезпеченням про ефективність екобезпечного розвитку не може бути й мови. Однак, акумулювати інформацію, користуватись нею, втілювати її в конкретні програми екобезпечного розвитку може далеко не кожен. Багато хто має обмежений доступ до екологічної інформації. Інші не володіють навичками її самостійного набуття та реалізації. Треті впроваджують її на свій страх і розсуд без врахування тих загальних вимог, норм і закономірностей, на основі яких вона функціонує. Інформативне забезпечення процесу формування і реалізації екологічної свідомості людей є завданням високої суспільної ваги і значимості. Зупинимось на цьому більш детально.

Насамперед варто визначити поняття «інформаційного забезпечення» екобезпечного розвитку суспільства. Воно нерозривно пов'язане з визначенням інформації як основного ресурсу сучасної системи управління будь-якою сферою діяльності. Від того, наскільки повно буде використана інформація про стан об'єкта управління і навколишнього середовища, залежатиме результативність управління. Це повною мірою стосується і сфери екобезпечного розвитку.

Об'єктами управління сьогодні здебільшого виступають складні системи. Для управління ними потрібні значні обсяги різноманітної релевантної інформації (як первинної, так і аналітичної), а також відповідні алгоритми її обробки. Оскільки інформація, яка використовується в управлінні, різнопланова, її отримують з різних джерел, то важливим елементом роботи з інформацією в системах управління є визначення необхідної та достатньої інформації для прийняття правильного управлінського рішення. Ця різнопланова інформація, що одержана з різних джерел і стосується вирішення певної проблеми, називається консолідованою інформацією [228]. На здобуття такої інформації і спрямовано процес

інформаційного забезпечення, зокрема – у процесі екобезпечного розвитку суспільства.

У найбільш загальному значенні інформаційне забезпечення – це регулярна діяльність з метою отримання інформаційного продукту або надання інформаційних послуг. Необхідність інформаційного забезпечення викликається інформаційною невизначеністю більшості предметних завдань у різних сферах діяльності, яка полягає в невідповідності фактичного і бажаного станів інформування співробітників про навколишню дійсність, що не дає змогу вирішувати певні завдання.

З наведених характеристик впливає визначення інформаційних потреб як певного стану суб'єкта предметної діяльності, що виникає внаслідок необхідності отримання відомостей, які забезпечують вирішення предметних завдань. Тому проблема виявлення, опису та вимірювання інформаційних потреб постає однією з основних для визначення сутності інформаційного забезпечення. Тільки на основі її вирішення можна формулювати вимоги до інформаційного забезпечення екобезпечного розвитку суспільства.

Інформаційні потреби визначають головну мету інформаційного забезпечення – надання працівникам інформації необхідної якості у визначений термін, у межах діючих технічної та організаційної структур, правового регулювання та фінансування [347]. Оперативність і якість управління всебічно залежать від інформаційного забезпечення системи управління або різноманітних інформаційних систем, що обслуговують процеси прийняття управлінських рішень. Саме такі загальні характеристики системи інформаційного забезпечення визначають й основні напрями інформаційного забезпечення екобезпечного розвитку суспільства.

Екологічне управління, як і будь-який інший вид управління, є інформаційним процесом. Розвиток інформаційних систем екологічного управління є насамперед прерогативою держави, корпорацій, одним з напрямів національної політики інформатизації.

Основним суб'єктом управління у сфері інформаційного забезпечення екобезпечним розвитком постає держава. Для забезпечення подальшого поступального розвитку інформаційного суспільства (зокрема, в Україні) держава повинна впливати не лише на інформаційну сферу, а й на інші сфери суспільних відносин. Таким чином, побудова інформаційного суспільства, як якісно нового цивілізаційного етапу його розвитку, повинна сприйматися як загальна стратегічна мета діяльності держави в цілому, що полягає у трансформації всього комплексу суспільних відносин, з акцентом на розвиток інформаційних та інформаційно-інфраструктурних відносин. Однією зі сфер, яка потребує належного інформаційного забезпечення у цьому контексті, є екологічна сфера [88, с. 1].

Екологічне інформування – це урегульована екологічним законодавством діяльність спеціально уповноважених органів щодо подання, збору, узагальнення й обнародування відомостей про екологічну (у тому числі радіаційну) обстановку і стан захворюваності населення [9; 129]. Визначаючи основні джерела та напрями інформаційного забезпечення процесу формування екологічної свідомості суспільства і особистості (інформація щодо екологічної ситуації, тенденцій її розвитку та відповідних загроз, можливостей та завдань мінімізації та вирішення), варто приділити увагу як вітчизняному, так і зарубіжному досвіду.

Передусім варто наголосити, що інформаційне екологічне забезпечення має комплексний характер, оскільки забезпечує суспільство полівидовою екологічною інформацією. Розробку інформаційного забезпечення екологічної безпеки насамперед варто розглядати як складову державної системи забезпечення екологічної та природно-техногенної безпеки. Остання визначається як організована державою сукупність суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб, окремих громадян, об'єднаних цілями й завданнями на підтримання рівноваги між екосистемами та антропогенним і природним навантаженням. До ключових функцій системи забезпечення екологічної та природно-техногенної безпеки належить

інформаційна функція, яка передбачає збирання та опрацювання інформації щодо забезпечення екологічної безпеки, її поширення серед населення [121].

Державне управління в інформаційній екологічній сфері охоплює підзаконну виконавчо-розпорядчу діяльність уповноважених державних органів, їх посадових осіб із реалізації функцій і завдань держави у сфері суспільних еколого-інформаційних відносин відповідно до інтересів суспільства. Його основні ознаки:

- це – різновид соціального управління, що регламентується правовими нормами інформаційного та екологічного законодавства;
- державне управління в інформаційній екологічній сфері – це система правових норм, які регулюють суспільні відносини щодо управління в галузі інформаційного простору в екологічній сфері, що визначає його мету й завдання, функції в цій сфері, повноваження, функції суб'єктів управління, права та обов'язки фізичних і юридичних осіб та порядок їх взаємовідносин;
- в основу даного управління покладено цілеспрямовану діяльність органів держави, місцевого самоврядування та громадських об'єднань;
- управління здійснюється лише інформаційною взаємодією фізичних, юридичних осіб, тобто їх діяльністю з приводу одного й того ж об'єкта інформаційно-екологічних правовідносин;
- діяльність суб'єктів даного виду управління спрямована на формування відкритого інформаційного екологічного суспільства, його інтеграцію у світовий інформаційний простір з урахуванням національних особливостей і інтересів при забезпеченні інформаційної безпеки на внутрішньодержавному та міжнародному рівнях задля забезпечення ефективного використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, інформаційної та екологічної безпеки; реалізацію та захист екологічних прав;
- функції суб'єктів управління передбачають організацію, погодження, координацію і контроль за діяльністю інших суб'єктів управлінських правовідносин [88, с. 13].

Багатофункціональність інформаційного забезпечення процесу формування екологічної свідомості суспільства і особистості проявляється також у різних підходах до розуміння даного інституту. Дослідники виокремлюють три таких підходи:

- як засіб забезпечення екологічної безпеки;
- як відповідний напрямок державного управління щодо реалізації державою своєї національної екологічної політики;
- як засіб забезпечення права громадян на екологічну інформацію.

Усі зазначені підходи мають конституційне підґрунтя. Конституційні норми надають вектор подальшого розвитку законодавства в інформаційно-екологічній сфері. Однак, їх практичне втілення залежить від дієвості галузевого законодавства, що деталізує норми Основного Закону і передбачає процес їх реалізації [88, с. 7]. Саме Конституція й галузеве законодавство мають гарантувати регулювання специфічних еколого-інформаційних суспільних відносин.

До напрямів інформаційного забезпечення екологічної безпеки належать збирання, обробка, аналіз та синтез даних, побудова моделей, створення баз даних для користувачів. Первинна екологічна інформація збирається за допомогою вимірних засобів у процесі науково-практичної діяльності; така інформація має найвищу прикладну цінність. Вторинна інформація – це результат переробки первинної інформації з метою подальшого її використання в екологічному моделюванні, моніторингу та експертизі. Третинна інформація є результатом переробки вторинної інформації, що здійснюється для надання споживачеві для наступного прийняття відповідних рішень [201, с. 50].

Успішність екологічного інформаційного забезпечення згідно із зазначеними напрямами передбачає застосування сукупності засобів, спрямованих на:

- збирання необхідної інформації;

- додержання процедури обробки інформації, яка завершується її підготовкою до використання;
- розподіл або надання інформації можливим користувачам;
- використання інформації, враховуючи оцінку її якості та повноти, або ж прийняття важливих екологічно значущих рішень на підставі офіційної та іншої інформації.

Основними джерелами інформаційного забезпечення процесу формування екологічної свідомості суспільства і особистості постають:

- дані моніторингу довкілля;
- кадастри природних ресурсів;
- реєстри (потенційно небезпечних матеріалів, речовин, продуктів, у тому числі небезпечних відходів, хімічних, токсичних, радіоактивних та ін.);
- автоматизовані бази даних; архіви; довідки, що видаються уповноваженими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, окремими посадовими особами [115, с. 261].

Усі зазначені джерела інформаційного забезпечення екологічного розвитку (стаття 25-1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища») мають на меті оприлюднення екологічно значимих відомостей, особливо тих видів екологічної інформації, які визначені у статті 25 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Основними видами екологічної інформації Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначає інформацію про:

- стан навколишнього природного середовища чи його об'єктів — землі, вод, надр, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу та рівні їх забруднення;
- біологічне різноманіття і його компоненти, включаючи генетично видозмінені організми, та їх взаємодію із об'єктами навколишнього природного середовища;

- джерела, фактори, матеріали, речовини, продукцію, енергію, фізичні фактори (шум, вібрацію, електромагнітне випромінювання, радіацію), які впливають або можуть вплинути на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей;
- загрозу виникнення і причини надзвичайних екологічних ситуацій, результати ліквідації цих явищ, рекомендації щодо заходів, спрямованих на зменшення їх негативного впливу на природні об'єкти та здоров'я людей;
- екологічні прогнози, плани, програми, заходи, в тому числі адміністративні, державну екологічну політику, законодавство про охорону навколишнього природного середовища;
- витрати, пов'язані із здійсненням природоохоронних заходів за рахунок фондів охорони навколишнього природного середовища, інших джерел фінансування, економічний аналіз, проведений у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються довкілля [290].

Екологічна інформація, що міститься у законодавчо визначених джерелах, може охоплювати дані обліку екологічно небезпечних об'єктів у відповідній галузі, обсяги розміщення різних видів відходів та ін.[171]. Оскільки джерела екологічної інформації формуються державними органами у межах виконання ними своїх повноважень, то й сама екологічна інформація може бути об'єктом договорів купівлі-продажу, обміну.

Ефективність надання інформації щодо екологічної ситуації, тенденцій її розвитку та відповідних загроз, можливостей та завдань мінімізації та вирішення визначається функціонуванням державної системи моніторингу довкілля. Основними завданнями системи моніторингу є, зокрема, проведення систематичних спостережень, збирання та збереження даних про стан навколишнього природного середовища, аналіз інформації, оцінювання стану навколишнього природного середовища і впливу на нього чинників забруднення, прогнозування змін та інформаційно-аналітична підтримка прийняття рішень з питань охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки. У

концепції Державної програми проведення моніторингу навколишнього природного середовища вказано, що недостатньо уваги приділяється охороні земельних ресурсів, скорочуються площі зелених насаджень у населених пунктах, не здійснюються належні заходи щодо забезпечення науково обґрунтованого відтворення і невиснажливого використання тваринного світу, нераціонально використовуються водні ресурси, триває їх забруднення та виснаження. З метою забезпечення інтеграції інформаційних ресурсів і взаємодії суб'єктів системи моніторингу у Програмі вказано, що необхідно створити єдину автоматизовану підсистему збирання, оброблення, аналізу та зберігання даних. Для збереження даних моніторингу та подальшої роботи з ними мають створюватися розподілені бази даних і комплексні банки інформаційних ресурсів [153].

Заборона засекречувати екологічну інформацію встановлена Конституцією України (стаття 50). Закон України «Про державну таємницю» не відносить до державної таємниці інформацію: про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту; про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, які сталися або можуть статися і загрожують безпеці громадян; про стан здоров'я населення, його життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальне забезпечення [282]. Крім того, Кабінет Міністрів України своєю постановою від 9 серпня 1993 р. визначив Перелік відомостей, які не становлять комерційну таємницю. До цього переліку віднесено й інформацію про забруднення навколишнього природного середовища, про реалізацію продукції, яка спричиняє шкоду здоров'ю [115, с. 265].

Спираючись на зазначені вище положення, частина дослідників дотримується думки щодо відкритості, прозорості, достатності та ефективності доступу до екологічної інформації як основних ознак останньої. Зокрема, відкритість екологічної інформації полягає в тому, що така інформація не може бути ні таємною, ні віднесеною до інформації з обмеженим доступом, а повинна бути загальнодоступною. Прозорість

екологічної інформації полягає у тому, що процедура її надання повинна бути чіткою, послідовною, логічно викладеною, повністю висвітленою у нормативно-правових актах, які регулюють порядок надання екологічної інформації. Достатність екологічної інформації передбачає, що суб'єкти, у розпорядженні яких є екологічна інформація, зобов'язані повідомляти громадськість про види і обсяги такої інформації, основні умови її надання і доступ до неї, а також процес її отримання. Ефективність доступу означає, що на запит про надання екологічної інформації громадянам повинна надаватися адекватна, достовірна та повна інформація, яка повністю розкриває питання, які поставлені у запиті [42].

Проте, на нашу думку, абсолютизація принципів відкритості, прозорості, достатності та ефективності доступу до екологічної інформації створює проблему ігнорування суб'єктивних можливостей поширення певної інформації, зокрема – існування закритої інформації щодо реальних екологічних загроз.

У багатьох випадках інформація про стан навколишнього середовища та надзвичайні ситуації (особливо в частині заходів попередження надзвичайних ситуацій, охорони навколишнього середовища) тісно пов'язана з інформацією про діяльність підприємств, установ, організацій, яка містить дані обмеженого доступу, що складають державну, військову, службову, комерційну, податкову й інші види таємниць. При зборі необхідної інформації про підприємство, що підлягає аудиту, можливі колізії норм законодавства, що визначає вимоги з охорони даних, і положень про відкритий доступ до певної інформації. Особливо гостро ця колізія виявляється при забезпеченні ядерної й радіаційної безпеки, при здійсненні оборонної, військової, космічної діяльності, при знищенні хімічної і біологічної зброї, у зв'язку з Чорнобильською аварією, локалізацією хімічних речовин.

Зазначені проблеми актуалізуються у зв'язку з загрозою екологічної війни, що належить до реалій сучасного світу. Її наслідками постають як пряме знищення об'єктів навколишнього середовища, так і неможливість

вирішення низки традиційних екологічних завдань. Відомими є численні факти знищення лісів, парків, загибелі тварин у ході військових зіткнень у міжнаціональних конфліктах, завдання масштабних збитків ландшафтам, заповідникам, забруднення водних джерел. Зокрема, широкомасштабна екологічна війна провадилася американцями у В'єтнамі у 1965–1973 рр., де ліси на величезній території були випалені напалмом, гербіцидами й дефоліантами знищена рослинність на 360 тис. га оброблюваних земель, було уражено більше 40% посівних площ. До важких екологічних наслідків призвела і війна Іраку проти Кувейту у 1990–1991 рр. Хоча протягом неї не було зафіксовано цілеспрямованого застосування екологічної зброї, наслідками цих подій стали озера нафти, пожовклі мангові зарості на узбережжі, а хмари диму і кіптяви суттєво знизили врожаї у південних районах Азії [279].

Варто враховувати, що подібні згубні наслідки можуть мати місце і в Україні у випадку ігнорування суб'єктивних можливостей поширення інформації, зокрема – інформації щодо реальних екологічних загроз (у зв'язку з Чорнобильською аварією, локалізацією хімічних речовин тощо). З приводу обмеження доступу до інформації в екологічній сфері існують різні думки навіть на міжнародному рівні. Для оцінки можливих наслідків обмеження доступу до інформації в екологічній сфері можуть проводитися незалежні експертизи.

Міжнародне екологічне законодавство визначає можливі ситуації обмеження доступу до екологічної інформації. Зокрема, у ч. 4 ст. 4 Орхуської конвенції про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (1998 р.) зазначено, що у запиті про надання екологічної інформації може бути відмовлено, якщо її оприлюднення може негативно вплинути на:

- конфіденційність діяльності державних органів у випадках, коли така конфіденційність передбачається національним законодавством;

- міжнародні відносини, національну оборону або державну безпеку;
- відправлення правосуддя, можливість для осіб бути відданими під справедливий судовий розгляд або спроможність державних органів проводити розслідування кримінального чи дисциплінарного характеру;
- конфіденційність комерційної та промислової інформації у випадках, коли така конфіденційність охороняється законом з метою захисту законних економічних інтересів. У цьому контексті інформація про викиди, яка стосується охорони навколишнього середовища, підлягає оприлюдненню;
- права інтелектуальної власності;
- конфіденційність особистих даних і / або архівів, що стосуються фізичної особи, коли ця особа не дала громадськості згоди на оприлюднення такої інформації згідно з положеннями національного законодавства;
- інтереси третьої сторони, яка надала інформацію, якщо ця сторона не зв'язана зобов'язаннями поступати належним чином, або якщо на цю сторону не може бути покладено такого зобов'язання, і в тих випадках, коли ця сторона не дає згоди на оприлюднення відповідного матеріалу;
- навколишнє середовище, на яке поширюється така інформація, наприклад, місця розмноження рідкісних видів [278, с. 16–17].

Соціально та екологічно орієнтована особистість здатна до засвоєння екологічних знань одночасно зі складною самооцінкою власної діяльності, що вимагає з психологічної точки зору складної рефлексії. Головною специфічною рисою такої особистості постає вміння вибору варіанта дії, його оцінка, прийняття рішення, а також готовність нести відповідальність за це рішення. Такий стійкий комплекс психологічних характеристик може бути визначений як екологічна настанова – готовність особистості до сприйняття та взаємодії з об'єктами природного середовища, що характеризується спрямованістю, активністю, стійкістю [117, с. 231].

Особливе місце у структурі готовності особистості до сприйняття та впровадження екозабезпечуючої інформації посідає емоційне ставлення

особистості до кожної екологічної ситуації, яке знаходить вияв у єднанні людини з природою, її гармонією і цілісністю, в переживанні страждання від знищення гармонії і краси природи. Важливу роль у структурі готовності також відіграє ініціативність, добровільна участь у певній екологічній ситуації, бажання довести цю ситуацію до екологічно позитивного результату. Адже саме ставлення до практичної діяльності у сфері екології є одним з основних показників вищого рівня сформованості відповідального ставлення до навколишнього середовища [333]. Ці психологічні складники готовності особистості до сприйняття та впровадження екозабезпечуючої інформації є невід'ємними компонентами екологічного виховання особистості.

Поняття екологічного виховання характеризує такий ступінь розвитку волі, почуття, рис характеру, що знаходить вияв у правильній (етичній) поведінці щодо природного середовища. Екологічне виховання має бути добровільним і неперервним протягом усього життя людини. Стрижнем екологічного виховання є поняття екологічної моралі – збалансованості між сприйняттям навколишнього середовища, його піднесенням і поведінкою людей по відношенню до нього. Особливої актуальності екологічне виховання як засвоєння людиною етики відносин між природою та людиною набуває на сучасному етапі розвитку людства [312, с. 12]. Воно здійснюється в умовах постійного зростання обсягу й ускладнення інформації, оперування якою має забезпечити головні засади екобезпечного розвитку людства.

До основних характеристик екологічного виховання можуть бути віднесені:

- розгляд довкілля в усій його повноті (як природного і створеного людиною, технологічного й соціально-екологічного, політичного, культурно-історичного, морального, естетичного);
- постійність і тривалість процесу виховання;
- формування цілісної збалансованої перспективи для особистості як суб'єкта виховання;

- вивчення головних проблеми навколишнього середовища з урахуванням місцевих, національних, регіональних, міжнародних точок зору, щоб здобути знання про умови навколишнього середовища в інших географічних регіонах;
- зосередження на поточних і можливих ситуаціях навколишнього середовища з урахуванням історичної перспективи;
- усвідомлення значення місцевого, національного, міжнародного співробітництва у вирішенні проблем довкілля і запобіганні їм;
- розуміння різних аспектів навколишнього середовища у процесі соціально-економічного планування і розвитку;
- застосування своїх знань і досвіду у плануванні, прийнятті рішень і визначенні їх наслідків;
- надання особливого значення труднощам вирішення проблем навколишнього середовища і в цьому зв'язку – розвиток критичного мислення і набуття навичок вирішення проблем, що виникають;
- використання розмаїття довкілля для засвоєння знань, увага до практичної діяльності [174].

Реалізація усіх зазначених характеристик забезпечується насамперед готовністю особистості до сприйняття екозабезпечуючої інформації та її впровадження в практику. Пропаганда екологічних знань, виховання у людей любові до природи, формування навичок культури раціонального природокористування належать до першочергових завдань загальнодержавного рівня. Тому нагальною потребою, вимогою часу постає створення багатоступеневої неперервної системи екологічного виховання. Його принципами мають бути:

- системність;
- комплексність;
- неперервність;
- зв'язок з практикою.

Абетку природоохоронних знань, прикладні аспекти екології слід доводити до свідомості людей, починаючи з дитинства. Виховуючи у малят любов до природи, рідної землі, ми тим самим сприяємо формуванню екологічної й моральної свідомості майбутньої особистості, духовності і гуманізму як невід’ємних особистісних характеристик. Проблема екологічного виховання, будучи за своїм змістом світоглядною, має передбачати і формування естетичних поглядів, етичних норм, позиції громадянина. У процесі екологічної освіти та виховання важлива роль має бути приділена формуванню здорового способу життя. Здоровий спосіб життя повинен стати нормою поведінки кожного громадянина нашої країни [138, с. 50–51]. Поширення відповідної інформації має забезпечити зростання екологічної свідомості особистості, розвиток її екологічної культури.

Екологічна культура належить до рівня тих культурних феноменів, що утворюють програми соціального життя, спрямовані в майбутнє. Світоглядний компонент екологічної культури знаходить вияв у системі поглядів людини на світ і місце людини в цьому світі, багато в чому визначає ставлення людини до світу, до людей, до самої себе, формує її особистісні структури [223]. Екологічна культура невіддільна від екологічної освіти. Оскільки лише екологічно освічена людина може приймати оптимальні рішення у сфері природокористування з усією відповідальністю за наслідки таких рішень, у сучасному суспільстві актуалізуються потреба і можливості реалізації інформаційно-екозабезпечуючого навчання як засобу реалізації екологічної освіти.

Потреба реалізації інформаційно-екозабезпечуючого навчання визначається необхідністю формування екологічної культури окремих осіб і суспільства в цілому, формування навичок, фундаментальних екологічних знань, екологічного мислення, свідомості, що ґрунтуються на ставленні до природи як універсальної, унікальної цінності. Школяр / студент, компонентом особистості якого є готовність до дослідницької діяльності в сфері екології, – це людина, здатна розпізнати і вирішити проблемну ситуацію

з будь-яким, довільно виділеним об'єктом довкілля, видобуваючи для цього емпіричні та теоретичні знання з усіх доступних джерел, що містять інформацію про цей об'єкт. Готовність до дослідницької діяльності у сфері екології – це структура, що інтегрує особистісні якості, формування яких у школярів та студентів становить головну мету освітнього процесу.

До головних завдань екологічної освіти належить формування системи наукових і практичних, тобто систематизованих знань:

- про будову і взаємозв'язки живих систем та довкілля;
- про вплив промислового виробництва і споживання на живі системи, середовище проживання, здоров'я людей, а також про способи нейтралізації такого впливу;
- про закономірності соціальних відносин, прямо або побічно пов'язаних з природою і здоров'ям людей.

Накопичення таких інтегрованих знань та їх застосування на практиці слід розглядати як головну умову формування готовності школярів та студентів до подальшої науково-практичної діяльності в біосфері. Екологічна освіта, з одного боку, має бути самостійним елементом загальної системи освіти, і, з другого боку, виконувати інтегративну роль у всій системі освіти. Ця мета досягається поетапно шляхом вирішення освітніх та виховних завдань й удосконалення практичної діяльності.

Найголовнішими завданнями екологічної освіти мають бути:

- формування екологічної культури всіх верств населення, що передбачає: виховання розуміння сучасних екологічних проблем держави й світу, усвідомлення їх важливості, актуальності і універсальності (зв'язку локальних проблем з регіональними і глобальними); відродження кращих традицій українського народу у взаємовідносинах з довкіллям, виховання любові до рідної природи; формування усвідомлення безперспективності технократичної ідеї розвитку й необхідності заміни її на екологічну, яка базується на розумінні єдності всього живого й неживого у глобальній системі гармонійного співіснування й розвитку; формування розуміння необхідності

узгодження стратегії природи і стратегії людини на основі ідеї універсальності природних зв'язків та самообмеженості, подолання споживацького ставлення до природи; розвиток особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому регіональному, національному, глобальному рівнях, вміння прогнозувати особисту діяльність і діяльність інших людей та колективів; розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки; виховання глибокої поваги до власного здоров'я та вироблення навичок його збереження;

- підготовка фахівців-екологів для різних галузей народного господарства, в тому числі: для освітньої галузі – вчителів, викладачів; для державних органів управління в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування, а також громадських екологічних організацій.

- вдосконалення, узгодження і стандартизація термінології в галузі екологічних знань. В основу екологічної освіти покладені принципи гуманізму, науковості, неперервності, наскрізності та систематичності. Екологічна освіта спрямовується на поєднання раціонального й емоційного у взаємовідносинах людини з природою на базі принципів добра й краси, розуму й свідомості, патріотизму й універсалізму, наукових знань і дотримання екологічного права. Екологічна освіта – це сукупність наступних компонентів: екологічні знання – екологічне мислення – екологічний світогляд – екологічна етика – екологічна культура. Кожному компоненту відповідає певний рівень (ступінь) екологічної зрілості: від елементарних екологічних знань, уявлень дошкільного рівня до їх глибокого усвідомлення і практичної реалізації на вищих рівнях.

Основні тенденції розвитку екологічної освіти пов'язані зі створенням єдиного освітнього простору, орієнтованого на взаємодію людини і природи. Фахівець XXI століття повинен мати сильні складові гуманітарної освіти, до яких мають бути віднесені необхідні для формування екологічної культури

переконання: екологічне мислення; відповідальна громадянська позиція за прийняття логічних рішень; практичні навички бережливого відношення до навчальної програми; створення сприятливих умов, що допомагає тим, хто навчається, у саморозвитку, досягненні стадії екологічної та соціальної зрілості [176].

У цьому контексті надзвичайно актуальною постає реалізація інформаційно-екозабезпечуючого навчання. Адже сьогодні висувуються вимоги до професійної підготовки спеціалістів будь-якого профілю, кінцевим результатом якої має стати професійно-екологічна готовність випускника навчального закладу до здійснення високоефективної діяльності. Враховуючи екологічні проблеми у різних сферах суспільного життя, особливо зростає роль фахівця з забезпечення екологічної безпеки. При його підготовці важливо керуватись такими принципами:

- загальної екологічної освіти, що передбачає доступність і різноманітність змісту екологічної підготовки;
- гуманізації екологічної освіти, що передбачає здійснення спільної творчої діяльності, взаємонавчання, взаємозбагачення освітнього процесу, розвиток творчої індивідуальності кожного суб'єкта навчання;
- єдності загальної професійної та екологічної освіти, що забезпечує екологізацію державних освітніх стандартів, введення спеціальних екологічних програм, а також екологізацію освітніх програм з кожної навчальної дисципліни [176].

Становлення фахівця здійснюється в конкретному освітньому середовищі, яке має свої специфічні особливості, що у значній мірі детермінують різні процеси, які виникають при цьому. Освітній процес, його організація і зміст мають бути зорієнтовані на використання соціального замовлення на фахівців, які мають працювати у сфері туризму, туристичного бізнесу. Підготовка таких фахівців здійснюється на основі інтеграції різних видів діяльності; їх професійно-екологічна підготовка може бути ефективною лише за умов, якщо не лише викладацький склад, а й усі працівники

навчального закладу братимуть активну участь у покращенні відносин між людиною та природою. А це можна забезпечити, якщо всі вони мають певну соціально-екологічну підготовку, володіють навичками щодо дотримання екологічної безпеки при виконанні службових функцій.

Вимоги до інформаційно-екозабезпечуючого навчання мають регламентуватися низкою документів (мінімальна освітня програма, кваліфікаційні вимоги, вимоги до мінімуму змісту та рівня професійної підготовки, державний освітній стандарт). Соціальне замовлення на екологічно освічених фахівців продиктовано перш за все тим, що, з одного боку, з розвитку цієї сфери держава має суттєве поповнення бюджету, а з другого, – посилюється техногенне та антропогенне навантаження на природу. У цьому контексті посилюється навантаження на фахівця. Екологічна діяльність фахівців має бути спрямована на мінімізацію шкідливого впливу виробничих процесів на довкілля, на створення екологічно-орієнтованих виробництв, підготовку і виховання всього персоналу фірми, організації.

Щоб сформувати такого фахівця, останньому необхідно оволодіти великим обсягом інформації, яка має бути відпрацьована на лекціях, семінарах, диспутах, практичних заняттях, консультаціях, при написанні рефератів, курсових і дипломних робіт. У навчальному процесі мають активно використовуватись технічні, аудіовізуальні засоби навчання, засоби масової інформації, електронна техніка, нові інформаційні технології. Цьому має сприяти освітнє середовище, тобто спеціально організована педагогічна система, що забезпечує узгодженість її основних складових.

Крім цих педагогічних рекомендацій загального характеру, дослідники визначають й інші можливості удосконалення реалізації інформаційно-екозабезпечуючого навчання, до яких належать:

- затвердження концепції безперервної екологічної освіти;
- прийняття Закону про екологічну освіту;
- доопрацювання і затвердження стандартів у галузі екологічної освіти;

- визначення потреб усіх галузей народного господарства в певній кількості фахівців-екологів;
- затвердження в державному класифікаторі професій робітників і посад службовців таких нових професій, як технік-еколог, інженер-еколог, еколог-радник широкого профілю, інженер-урбоеколог, геоеколог, радіоеколог, агроєколог, техноєколог та ін.;
- широке впровадження нових дистанційних форм екологічного навчання, у тому числі за допомогою електронної пошти та інших сервісних послуг Інтернету, більш широка комп'ютеризація навчальних процесів у аудиторіях;
- активний розвиток неформальної екологічної освіти із залученням провідних учених-екологів (створення відповідних екологічних теле- і радіопрограм, циклів лекцій, публікацій, виставок), а також служителів церкви, митців, літераторів;
- підготовка і видання типових програм з екологічних дисциплін, особливо з прикладної екології, посібників і підручників з екології для шкіл і вузів;
- створення на всіх рівнях освіти сучасних екологічних лабораторій;
- створення обласних або регіональних курсів перепідготовки вчителів-екологів;
- розвиток регіональних і державних екологічних програм з обов'язковим передбаченням питань екологічної освіти та виховання;
- створення у провідних ВНЗ України регіональних базових і опорних екологічних кафедр [174].

Інформаційне забезпечення, яке надає можливість успішної реалізації інформаційно-екозабезпечуючого навчання за допомогою зазначених вище засобів удосконалення цього навчання, розглядається як система, що дозволяє досягти високої результативності не лише безпосередньо у виробничій діяльності, але й у дотриманні екологічної безпеки. У межах системи інформаційно-екозабезпечуючого навчання освітній процес має бути

організований таким чином, щоб випускник був здатний швидко, без особливих проблем адаптуватися в різних ситуаціях.

Результатом навчально-виховного процесу має бути сформований комплекс різних компетенцій (професійної, соціально-екологічної, комунікативної, міжкультурної). У межах нашої наукової роботи на особливу увагу заслуговує соціально-екологічна компетенція, що охоплює низку складників:

- здатність застосовувати знання та вміння в дозволі певної соціально-екологічної ситуації;
- здатність до успішної соціалізації, тобто розумінню цивільних прав та обов'язків, що дає змогу сформувати систему екологічних цінностей та життєвих сенсів, готовність до самообмеження споживчих благ;
- здатність студентів і молодих фахівців застосовувати знання, уміння, досвід екологічно орієнтованого мислення та поведінки в повсякденних життєвих ситуаціях, в умовах дії різноманітних екологічних ризиків з урахуванням соціальних факторів.

Формування соціально-екологічної компетенції будується на розвитку умінь майбутніх фахівців не тільки застосовувати готові та сформовані в різних освітніх сферах предметні знання і загальнонавчальні вміння, а й здатність використовувати їх у різних поєднаннях, змінювати, комбінувати в новій послідовності відповідно до певної соціально-екологічної проблемної ситуації [75]. Її сформованість позначає здатність людини суб'єктно сприймати навколишню дійсність в єдності природних і соціокультурних компонентів на засадах усвідомлення відповідальності за професійну діяльність.

Концептуальна гіпотеза, що соціально-екологічна компетенція є іманентною якістю будь-якого фахівця, базується на ідеях єдності процесу формування особистості як професіонала, а професіонала – як активного суб'єкта життєдіяльності в цілому, з одного боку, та ідеях взаємозв'язку практичного, інтелектуального, духовного досягнення цілісного світу шляхом

оволодіння суспільством екологічною культурою – з другого. Це дає змогу розглядати структуру та зміст екологічної компетенції як професійно-педагогічної якості. Її структурними рівнями постають:

- діагностичний рівень, на якому професійна готовність розкривається як статична і водночас динамічна діяльність;
- змістовний рівень, що діагностується за допомогою системно-структурного і функціонального критеріїв;
- нормативний рівень, на якому визначаються аспекти готовності до екологічної (зокрема, еколого-педагогічної) діяльності як базові складники екологічної компетенції [81].

В умовах розширення освітнього простору стає все більш очевидним той факт, що формування екологічної культури у фахівця будь-якого профілю неможливо без цілеспрямованого освоєння ним засад педагогічної підготовки. Саме педагогічна складова екологічної освіти, практично весь комплекс проблем щодо підготовки професіоналів у сфері якої належить системі вищої школи, сприяє не тільки освоєнню учасниками педагогічного процесу соціально значущих знань та способів діяльності, а й розвитку у них нових соціальних і професійних орієнтирів. Через призму аспектів готовності до еколого-педагогічної діяльності це поняття еволюціонує до поняття екологічної компетенції педагога. Мотиваційний, світоглядний, методичний аспекти готовності до еколого-педагогічної діяльності є засадничими для визначення головних складників екологічної компетенції.

Таким чином, інформаційне забезпечення екобезпечного розвитку являє складну систему, у межах якої формується інформаційна база про участь різних суб'єктів (держави, громадських інституцій, підприємств, громадян) у реалізації екологічної політики, відбувається поширення інформації про проблеми й досягнення у вирішенні екологічних завдань, створення умов для застосування найбільш перспективних способів і методів мінімізації запобігання негативних впливів на довкілля. Основні джерела інформаційного забезпечення процесу формування екологічної свідомості суспільства і

особистості, які охоплюють низку рівнів (від державних законів до даних моніторингу довкілля, кадастрів природних ресурсів, реєстрів, автоматизованих баз даних), визначають ключові напрями екологічного інформування суспільства – як в Україні, так і в зарубіжних країнах. Реальні можливості суспільства у доступі до екологозабезпечуючої інформації визначаються як загальним станом інформатизації суспільства, так й існуванням закритої інформації щодо реальних екологічних загроз.

Розуміння і використання різних видів екозабезпечуючої інформації безпосередньо залежать від готовності особистості до її сприйняття та впровадження. Ця якість створюється і вдосконалюється у процесі екологічного виховання, яке має забезпечити етичну поведінку особистості щодо природного середовища. Екологічне виховання розвивається в єдності з системою екологічної освіти, головним засобом реалізації якої є система інформаційно-екозабезпечуючого навчання. Останнє має охоплювати як професійну підготовку фахівців-екологів, так і діяльність кожної людини, забезпечуючи гармонізацію її відносин з природою, створюючи основу для подолання глобальних проблем і тим самим сприяючи цивілізаційному поступу сучасного людства.

Висновки до четвертого розділу

Екологічна освіта повинна:

- 1) розглядати навколишнє середовище в усій його повноті - природним і створеним людиною, технологічним і соціально-екологічним, політичним, культурно-історичним, моральним, естетичним;
- 2) бути тривалим процесом, тобто починатися в дошкільному віці і продовжуватися на всіх стадіях формальної і неформальної освіти;
- 3) бути міждисциплінарною за своєю суттю, включати спеціальний зміст у кожний навчальний предмет, створюючи можливість формування цілісної збалансованої перспективи;

- 4) вивчати головні проблеми навколишнього середовища з урахуванням місцевих, національних, регіональних і міжнародних точок зору;
- 5) зосереджуватися на поточних і можливих ситуаціях навколишнього середовища, одночасно беручи до уваги історичну перспективу;
- 6) роз'яснювати значення та необхідність місцевого, національного і міжнародного співробітництва в запобіганні і вирішенні проблем довкілля;
- 7) докладно висвітлювати різні аспекти навколишнього середовища в процесі соціально-економічного планування і розвитку;
- 8) надати можливість населенню застосовувати свої знання і досвід у плануванні, прийнятті рішень і визначенні наслідків;
- 9) відносити аспекти чутливості навколишнього середовища і знання його, навчання навичок вирішення проблем і роз'яснення цінностей до будь-якої вікової групи;
- 10) допомагати визначати ознаки виникнення проблем навколишнього середовища, а також вивчати окремі реальні його проблеми;
- 11) вирішувати проблеми навколишнього середовища і в цьому зв'язку - необхідність розвитку критичного мислення і набуття навичок вирішення проблем, що з'являються;
- 12) використовувати різноманітність навколишнього середовища, що вивчається, і широкий для набір методичних прийомів навчання, засвоєння знань про довкілля, приділяючи належну увагу практичній діяльності і вивченню досвіду.

Низка складових екологічної свідомості, зокрема: екологічні знання; розуміння себе частиною природи, екологічне мислення; екологічні переконання; екологічна відповідальність; екологічні почуття; екологічна поведінка та діяльність у навколишньому природному середовищі, потреби в спілкуванні з природою; екологічна позиція; екологічні уміння та навички.

Напрями формування екологічної культури як чинника екобезпечного сталого розвитку на основі принципів коеволюції (ноосфери), в контексті яких коеволюційна складова антропоєкологічної освіти актуалізує перегляд

ставлення до природи на всіх рівнях управління, змушує змінити стиль діяльності керівників та їх відношення до природи, можливість переоцінки життєвих цінностей та вироблення ноосферних імперативів поведінки, що передбачає нові взаємовідносини людини з природою, соціумом, культурою. Принципово важливим питанням екобезпечного розвитку сьогодні є трансформація ціннісної сфери екологічної свідомості. Нами доведено, що екобезпечний розвиток як спосіб господарювання є передусім екологічно орієнтованим типом соціально-економічного розвитку, основними складниками якого є поняття «екологічної безпеки», збалансованість потреб і інтересів різноманітних соціальних суб'єктів, регулювання та контроль за процесами, що відбуваються у системі «природа-суспільство».

Механізм інформаційного забезпечення та управління процесами екобезпеченого розвитку трансформаційного суспільства, в основі якого ефективність надання інформації щодо екологічної ситуації, тенденцій її розвитку та відповідних загроз, можливостей та завдань мінімізації та вирішення визначається функціонуванням державної системи моніторингу довкілля, що включає: екоінформаційні бази даних, кадастрові системи інформаційного контролю стану природного середовища та природних ресурсів; міжнародні екоінформаційні системи глобальних (у тому числі космічних) спостережень за станом окремих підсистем біосфери; екоінформаційні системи контролю стану здоров'я населення; геоінформаційні системи управління використання природних ресурсів; екоінформаційні системи забезпечення обґрунтованих управлінських рішень. Ефективність надання інформації щодо екологічної ситуації, тенденцій її розвитку та відповідних загроз, можливостей та завдань мінімізації та вирішення визначається функціонуванням державної системи моніторингу довкілля. Основними завданнями системи моніторингу є, зокрема, проведення систематичних спостережень, збирання та збереження даних про стан навколишнього природного середовища, аналіз інформації, оцінювання стану навколишнього природного середовища і впливу на нього чинників

забруднення, прогнозування змін та інформаційно-аналітична підтримка прийняття рішень з питань охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки

РОЗДІЛ 5

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕКОБЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

У п'ятому розділі виявлено інструменти державного регулювання екобезпеченого розвитку України як праксеологічної засади формування екологічних компетентностей та екологічної відповідальності; розкрито суть екологічного права та його роль в екобезпечному розвитку морально-аксіологічного підґрунтя трансформаційного суспільства; розкрито умови подолання екологічних криз як викликів глобального соціуму та вироблення екологічного імперативу екофілософії; розроблено напрями модернізації парадигми екологічної освіти України як основи державної екобезпечної політики трансформаційного суспільства.

5.1. Інструменти державного регулювання екобезпечного розвитку України як організаційно-правова засада формування екологічної відповідальності

Екобезпечний розвиток – один з найголовніших інтегративних вимірів функціонування громадянського суспільства, що забезпечується взаємодією різних гілок влади, з одного боку, й активністю самого громадянського суспільства – з іншого. Як доведено світовою практикою, випадання будь-якої складової призводить до суттєвих деформацій у цьому процесі, а нерідко до невдачі у досягненні поставленої мети.

До механізмів державного регулювання і забезпечення екобезпечного розвитку України належать відповідні дії основних гілок влади: законодавчої, виконавчої, а також судової системи. Певною мірою і засобів масової інформації (насамперед, офіційних державних ЗМІ: державних телевізійних каналів, радіоканалів, а також мас-медіа типу «Урядовий кур'єр» чи

«Президентський вісник»). До громадських механізмів належить діяльність різноманітних організацій екологічного і політичного спрямування, сформовані на добровільних засадах. Істотну роль виконують і різноманітні політичні партії, недержавні ЗМІ, громадянська експертиза, екологічна освіта тощо. Зупинимось на кожному з основних елементів забезпечення сталого розвитку України.

Визначальним документом, у якому зафіксовані базові стратегічні орієнтири екобезпечного розвитку, є Конституція України, де чітко зафіксовані права громадян України на сприятливе для життя, здоров'я і достатку довкілля, на користуватися природними ресурсами, право забезпечувати для себе і для наступних поколінь оптимальний стан навколишнього природного середовища. Цей же документ визначає і відповідальність як держави, так і окремих суб'єктів господарювання, громадян України за завдання шкоди, нанесення збитків навколишньому середовищу і відповідальність за порушення, включаючи адміністративну та кримінальну. Конституція України визначає стратегічні орієнтири і служить базовою основою, підставою для подальших законодавчих, управлінських, виконавчих дій різних гілок влади, а також діяльності громадян у розумінні їхніх прав і обов'язків стосовно механізмів забезпечення екобезпечного розвитку України. На буттєвому рівні це – право громадян мати сприятливе для життя довкілля і відповідати за порушення сприятливих умов довкілля для власного життя і для існування інших громадян країни.

Законодавчо правову основу екобезпечного розвитку забезпечує Верховна Рада України, яка ухвалює відповідні закони стосовно діяльності в галузі охорони і використання навколишнього середовища, схвалює відповідні кодекси, які мають фундаментальне значення для використання тих чи інших природних ресурсів, а також затверджує державні екологічні програми. Всі документи, як правило, є актами прямої дії і підлягають безумовному виконанню органами державного управління і виконавчої влади. Законодавчий характер мають не лише закони, а й постанови Верховної Ради

України, які, з одного боку, вводять у дію ухвалені закони в галузі екологічної безпеки, а з іншого – конкретизують ті чи інші параметри діяльності країни у сфері використання й охорони навколишнього природного середовища.

Серед знакових законів, важливих для відповідної сфери, можна назвати такі закони незалежної України: «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р., «Про тваринний світ» від 16 березня 1993 р., «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 р., «Про екологічну експертизу» від 9 лютого 1992 р., «Про надзвичайний стан» від 26 червня 1992 р., «Про відходи» 5 березня 1992 р., «Про космічну діяльність» від 15 листопада 1992 р., «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» від 13 грудня 2001 р., «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р., «Про питну воду та питне водопостачання» від 10 січня 2002 р., «Про загальнодержавну програму розвитку водного господарства» від 17 січня 2002 р., Основи законодавства України «Про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р. та багато інших.

З точки зору процедури, важливими є те, що кожний Закон України має затверджуватися, після прийняття Верховною Радою, Президентом держави, а до того, що Закони України не закостенілий, не застиглий, і Верховна Рада у міру необхідності має право вносити певні зміни до тих чи інших Законів України. Це надає їм певної мобільності, динамічності, дозволяє виправити огріхи, які були допущені на стадії схвалення того чи іншого закону. Але часто зміна того чи іншого закону погіршує його залежно від кланових, олігархічних чи відомчих інтересів тих чи інших її груп.

Особливе значення у сфері законотворення мають відповідні Кодекси України, які також ухвалюються Верховною Радою. Серед них можна назвати Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р., Кодекс України «Про надра» від 27 липня 1994 р., Водний кодекс України від 6 червня 1995 р., Земельний кодекс України від 13 березня 1992 р. з його останньою редакцією від 25 жовтня 2001 р., Повітряний кодекс України від 4 травня 1993 р., Кодекс

України «Про адміністративні правопорушення» і відповідно Кримінальний кодекс України. Вони визначають відповідальність держави, суб'єктів господарювання, окремих громадян за порушення екологічного законодавства України. Така відповідальність може бути досить значною. Для прикладу візьмемо ст. 228 «Забруднення водойм і атмосферного повітря». Дії, що спричинили забруднення рік, водоймищ, каналів, ставків та інших водних об'єктів, підземних вод тощо неочищеними та зараженими водами, покидьками та відходами і т.д. та призвели до захворювання людей, масового знищення об'єктів рослинного і тваринного світу, або якщо розмір заподіяних збитків перевищує нормативні, встановлені у відповідному порядку – караються позбавленням волі на термін до 5 років.

Опредметнення політико-правових рішень держави відбувається у сфері виконавчої влади, тобто Кабінетом Міністрів та його відповідними структурами на регіональному та місцевому рівнях. На виконання прийнятих рішень Кабінет Міністрів оприлюднює нормативні акти, які носять характер постанов Кабінету Міністрів України. Серед цих актів необхідно відзначити державні екологічні програми. Серед прийнятих програм такого чину можна назвати Державну програму переробки радіаційних відходів, Загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами, Державну програму охорони та відтворення Азовського та Чорного морів, Кліматичну програму України, Національну програму перспективного розвитку природоохоронних територій, Національну програму екологічного оздоровлення Дніпра та поліпшення якості питної води, Програму припинення в Україні виробництва та використання озонових речовин, Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі та деякі інші. Названі програми мають комплексний характер, причому комплексність досягається за рахунок, з одного боку, узгодження виконавчих структур, які залучають до виконання таких програм державні інспекційні органи, виробничі структури, транспортні засоби тощо, а з іншого – вирішення проблеми як певного цілісного об'єкту, якщо мова йде про річкову, морську системи та систему

природоохоронних територій або в цілому про клімат України. Тобто коли сам характер об'єкта вимагає комплексного підходу із залученням зусиль багатьох структур, організацій і т.д.

Число більш конкретних постанов за роки незалежності вимірюється навіть не сотнями одиниць, а тисячами. Тут мова йде про всі нагальні (принаймні має йтися) проблеми впорядкування нашого природного довкілля та його використання: лісові ресурси, корисні копалини, введення державного земельного кадастру, вдосконалення кінологічної роботи, будівництво нафтоперевалочних комплексів, заходи безпечного перевезення радіоактивних речовин, встановлення рівнів шкідливого впливу фізичних вуличних факторів на атмосферне повітря, вдосконалення безпеки та транспортування радіоактивних речовин, проведення державної експертизи та оцінки запасів корисних копалин, передачу розвіданих родовищ корисних копалин, про затвердження такси на деревину лісових порід, здійснення державно-гірничого нагляду і т. ін. Мова йде про конкретну практичну роботу на всіх рівнях виконавчої влади щодо користування ресурсами, промислової сільськогосподарської діяльності, нормування й оцінки використання ресурсів, економічних засобів регулювання природокористування та фінансової відповідальності за користування, регулювання і використання результатів діяльності, зокрема відходів. Отже, і про сферу реального функціонування всього економічного і промислового комплексу України.

Постанови Кабінету Міністрів України часто конкретизуються у нормативно-правових актах, зокрема Міністерства навколишнього природного середовища, міністерств транспорту, економіки, освіти, а також відповідних комітетів, наприклад, ядерного регулювання тощо. Ця практика збереглася ще з часів Радянського Союзу, і вона має як позитивні, так і певні негативні сторони. Позитивні полягають у тому, що рішення Кабінету Міністрів конкретизуються як правила і порядок дій певних конкретних міністерств і відомств, у цьому контексті можна чітко визначити ті обов'язки і функції, які покладаються на конкретне міністерство. Негативні фактори у тому, що

нерідко те чи інше міністерство, відомство адаптує до себе постанову Кабінету Міністрів України з тим, щоб мати для себе якісь особисті, (відомчі) переваги, пріоритети, прибутки, податкові пільги та інше. Внаслідок цього загальнодержавна програма починає розриватися на відомчі блоки, зникає координація між різними виконавцями тих чи інших програм, постанов, в результаті чого проблема залишається нерозв'язаною. Це одна з головних проблем виконавчої влади по втіленню в життя політико-правових рішень вищої законодавчої влади і президентських рішень.

З часу проголошення незалежності і сама структура, і назви міністерств, і функції, які вони мають виконувати, час від часу реформувалися, але основні напрямки діяльності закріплювалися за відповідними профільними міністерствами і відомствами і, звичайно, вони мали повноваження по реалізації відповідних державних завдань, повинні були нести відповідальність за реалізацію екологічної політики у своїй відповідній сфері.

На початку XXI ст. Міністерством екології та природних ресурсів України було визначено наступні завдання:

- забезпечення реалізації державної політики та здійснення комплексного управління та регулювання у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, екологічної, ядерної та радіаційної безпеки, а також гідрометеорологічної, топографо-геодезичної та картографічної діяльності, створення екологічних передумов для сталого розвитку України;

- забезпечення належного функціонування державної, біологічної та гідрометеорологічної служб, а також розвитку топографо-геофізичної, картографічної діяльності;

- здійснення державного контролю за додержанням вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища, екологічну безпеку гідрометеорологічну, топографо-геофізичну, картографічну діяльності, а також державного нагляду за станом ядерної та радіаційної безпеки [2; 291].

Для виконання поставлених завдань відповідно вибудована і структура Міністерства екології та природних ресурсів України. У центральному апараті діяли Департаменти охорони, використання та відтворення природних ресурсів, екологічної безпеки, геології та застосування надр, геодезії, картографії та кадастру, ядерного регулювання, гідрометеорологічної служби і моніторингу, планування координації та розвитку і деякі інші, а також спеціалізовані природоохоронні органи, зокрема Головна державна екологічна інспекція, Державна інспекція охорони Чорного моря, Державна інспекція охорони Азовського моря, Головне управління національних природних парків заповідної справи. Для реалізації на регіональному рівні завдань у регіонах функціонують Державні управління екологічної безпеки в областях, у містах Києві і Севастополі, а також відповідний Республіканський комітет в Автономній Республіці Крим. Через Мінекоресурсів, Кабмін спрямовував і координував діяльність Державного комітету України по водному господарству, Державний комітет України по земельних ресурсах, Державний комітет лісового господарства України. До міністерств також віднесено підприємства геодезії, картографії та кадастру, державні геологічні підприємства, Гідрометеоцентр, Центральну геофізичну обсерваторію, гідрофізичні, гідрометеорологічні центри.

До компетенції Мінекоресурсів підпадають заповідники і національні природні парки (за винятком деяких відомчих), наукові установи та учбові заклади, а також Головна державна інспекція по нагляду за ядерною безпекою. На розвиток і конкретизацію центральної структури окремо виділено Департамент охорони, використання та відтворення природних ресурсів, Департамент екологічної безпеки, Департамент геології та використання надр, Департамент ядерного регулювання, Департамент геодезії, картографії та кадастру, Департамент гідрометеорологічної служби, Департамент планування, координації та розвитку, а також деякі інші структури. Таким чином – це виконавча структура, яка має можливість здійснювати і екологічну експертизу, і моніторинг, і державний контроль за додержанням норм та

правил, виконувати ліцензування щодо використання природних ресурсів та їх промислового освоєння, встановлювати відповідні квоти та ліміти в мисливському й лісовому господарстві, має повноваження вносити пропозиції з розширення системи заповідних об'єктів та розвитку екологічної мережі в цілому, готувати законодавчі акти для Верховної Ради України і відповідні пропозиції для Кабміну; узгоджувати національні інтереси України з вимогами міжнародного співтовариства шляхом експертної оцінки міжнародних угод та конвенцій, з метою їх ратифікації у Верховній Раді та інші функції.

У структурі органів влади Мінекоресурси мають досить розгалужену і багатоцільову систему як на горизонтальному, тобто на загальнодержавному, загальнонаціональному, так і на ієрархічному рівнях, інакше кажучи, на всіх рівнях державної виконавчої влади, починаючи від центральної, обласної, республіканської в Криму, районної і влади на місцях. Однак з подальшою реорганізацією Мінекоресурсів, на думку фахівців, «розпочалися процеси стрімкої дезінтеграції міністерства і його зв'язків з держкомітетами, ряд департаментів міністерства стали урядовими органами, на сьогодні (тобто на 2003 р.) Мінекоресурсів України, – міністерство з невиразними формами управління природними ресурсами, воно так і не стало єдиним органом державного управління у галузі охорони довкілля та використання природних ресурсів і загальної стратегії, являє собою конгломерат структур, які ведуть автономне господарювання» [3]. Тому зрозуміло, що після Помаранчевої революції супернагальною виникла потреба відновлення повноцінної діяльності відповідного міністерства з наданням йому як певних повноважень, фінансового і кадрового забезпечення, так і права законодавчої ініціативи з тим, щоб забезпечити дійсно ефективне виконання завдань щодо управління природними ресурсами в Україні.

Вкрай незадовільною слід вважати діяльність третьої гілки влади – судової. Мова про систему державного контролю у сфері природокористування в цілому. Законодавча основа у цій сфері розроблена

давно і є досить непоганою. Ми вже згадували про Кримінальний кодекс України, який був у першому варіанті затверджений ще у 1996 р., варто відзначити також і кодекс України «Про адміністративні правопорушення», де є чимало глав і статей, які визначають відповідальність за порушення прав державної власності на надра, воду, ліси, на тваринний світ, на використання земель, на заняття земельної ділянки і таке інше, який був ухвалений 6 березня 1996 р. Необхідно згадати також і постанову Кабінету Міністрів України «Про створення державної екологічної інспекції» згідно постанови від 13 серпня 1993 р. тощо.

Нині, на жаль, має місце тісна співпраця деяких владних структур із відомствами, які грубо порушують користування природними ресурсами. Обласні та районні адміністрації часто потурають конкретним підприємцям, власникам та користувачам, котрі виснажують землі, ведуть господарювання з порушенням існуючих норм і правил. Водночас, не всяка справа доходить до судового розгляду з вирокom суду про відповідальність за заподіяну шкоду. Мабуть, це на сьогодні найслабша сфера в управлінні державного контролю за використанням ресурсів.

Діяльність екологічної інспекції залежить, як правило, від місцевих органів влади. І виконавча влада, і органи місцевого самоуправління не завжди мають можливість врахувати подання органів екологічної інспекції, особливо адекватно покарати порушників екологічного законодавства. Практично те саме можна сказати і про моніторинг стану довкілля. Нині в Україні не існує єдиної системи відстеження стану навколишнього природного середовища, а відповідні функції розподілені між тими міністерствами і відомствами, про які вже йшла мова. Тому окремо проводять моніторинг станів радіаційного забруднення, атмосферного повітря, водних ресурсів, особливо питної води, ґрунтів, особливо у зв'язку з вимиванням гумусу і нарощенням процесів ерозії, окремо досліджується промислова сфера, зокрема, міра шкідливого впливу тих чи інших об'єктів користування на довкілля. А органи екологічної експертизи, яка є державною і мусить бути державною, часто-густо потурають

замовнику у плані прийняття рішень, які вигідні саме для них. Маємо достатньо негативних прикладів у сфері будівництва нових блоків атомних електростанцій, у плані функціонування низки металургійних заводів та інших об'єктів важкої промисловості, у містобудівництві, під час стрімкої розбудови столиці та деяких інших міст України, коли екологічна експертиза дає санкцію на масову забудову рекреативних територій, які знаходяться в межах міст та їх околиць.

У цьому контексті органи державного управління мають бути дійсно відділені одні від одних, тобто повинен реалізовуватися принцип незалежності в діяльності різних гілок влади, кожна з яких має виконувати свої функції. Повинен реалізовуватися і справді альтернативний підхід до оцінки стану довкілля та комплексний підхід до збереження його людиновимірності, тобто забезпечуватися основне право людини на збереження сприятливого для життя, здоров'я та достатку навколишнього середовища.

Нині особливі надії покладаються на реформи, які нині обговорюються громадськістю, а саме ті, що пов'язані з реформою адміністративно-територіального устрою України і стосуються істотного підвищення прав органів місцевого самоврядування щодо регіональної і місцевої політики у фінансовій, економічній, екологічній, освітній, культурній сферах. Це дало б змогу визначити на місцях і визначати надалі міру адекватності конкретного довкілля, саме для конкретних людей і, таким чином, ввести у систему державного управління аксіологічний вимір на всіх рівнях самоврядування, починаючи з місцевого самоврядування і до законодавчих рішень Верховної Ради. При цьому для органів місцевого самоврядування з'являться і фінансові можливості для реалізації екофільних проєктів, і судочинні можливості для реального притягнення до відповідальності порушників існуючого екологічного законодавства.

Як відомо, сутність громадянського (демократичного) суспільства полягає у специфічній взаємодії держави і суспільства. Мова про те, що саме народ формує державні структури, органи влади, делегує їм певні

повноваження для захисту власних інтересів, для захисту національних інтересів суспільства, для ефективного розвитку суспільства в цілому. В іншому випадку народ шляхом волевиявлення, тобто тих чи інших виборів, відкликає попередні органи влади і делегує свої повноваження наступним структурам. Зрозуміло, що найважливішим механізмом контролю за екологічною політикою держави якраз і виступає воля громади.

Україна впевнено крокує шляхом розбудови громадянського, демократичного суспільства. Не можна говорити про те, що ця стадія розвитку вже осягнута повністю, але практика і реальність свідчать, що чимало елементів громадянського суспільства в Україні вже існує. Дії українського народу у 80-ті та на початку 90-х р. якраз і були тим потужним каталізатором, могутнім чинником руйнування попередньої тоталітарної системи і впровадження, утвердження елементів громадянського суспільства. До речі, саме навколо питань природокористування, навколо питань взаємин людини з довкіллям виникали чи не найперші паростки нового демократичного механізму як фактора, що стримував хижацькі й утилітарні підходи, утверджував екофільний світогляд, як фактора, який акцентує увагу державних органів на пріоритети і принципи стабільного, сталого розвитку, тобто пошуку механізмів еволюції людини і природи.

Наприкінці 80-х та на початку 90-х р. особливу роль у формуванні нового екологічного світогляду, який мав би лягти в основу стратегії екобезпечного розвитку, відіграла громадська думка, особливо позиція харизматичних людей, видатних діячів літератури, мистецтва, культури, освіти. Ми пам'ятаємо, що наміри збудувати чергові атомні станції в Чигирині, на Кримському півострові, розширити вже на той час існуючі станції були призупинені саме завдяки позиції громадськості, і, зокрема, таких видатних лідерів нації, як Борис Олійник, Іван Драч, особливо патріарха української культури, письменника і громадського діяча Олеся Гончара.

Згадаймо бодай деякі фрагменти з його виступу на відкритті міжнародного семінару «ЄвроЧорнобиль», який відбувся в Києві у 1989 р.:

«Ось Україна, колись квітуча земля, з благодатним кліматом, найчистішими річками, розкішними луками і напрочуд плодючими ґрунтами. На очах одного покоління вона перетворюється у багатьох місцях на землю малопридатну для життя, на край перенасичений промисловістю, де міста задихаються від хімії, води не вистачає, де дорослі і особливо діти масово хворіють, де нивигодувальниці отруєні хімікатами, а спотворені землеробною технікою і байдужістю могутніх меліораторів мальовничі річечки, колись сповнені життя, чистоти, сьогодні тисячами гинуть, обертаючись на канали для нечистот. Та й сам могутній Дніпро, в наші дні почетвертований, гниє. В аспекті екологічному, Україна сьогодні якоюсь мірою може правити за образ нашого недалекого майбутнього, постає моделлю планети, що швидко виснажується» [4; 8]. Подібна громадянська позиція відіграла подвійну роль. З одного боку, вона певною мірою стриножила владні структури у їхньому бездумному бажанні розорати все і вся, осушити все і вся, посадити на українську землю будь-які відомчі станції, заводи, фабрики, а з іншого боку, така позиція пробуджувала громадську свідомість, ламала у людей стереотипи, викликала в них почуття власної гідності і впевненість у тому, що можна щось зробити, подолати існуючу хижацьку систему природокористування. Логічним наслідком активізації суспільної свідомості стало виникнення мережі громадських екологічних організацій, тобто об'єднань громадян, котрі поставили за мету ефективний контроль, ефективну громадську позицію у справі ставлення людини до довкілля.

Згідно закону України «Про об'єднання громадян», «об'єднанням громадян є добровільне громадянське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод» (Ст. 1). Відповідно, об'єднання громадян екологічного спрямування згуртоване суто екологічними інтересами, тобто інтересами збереження, відтворення і розвитку природного довкілля. В Україні екологічні об'єднання громадян функціонують у різних формах: товариства, клуби, асоціації, центри та ін. Структура громадських екологічних організацій не є уніфікованою і

відображає волю і можливості громадян як в загальнонаціональних межах, так і на регіональних або місцевих рівнях. Тому в Україні існують громадські екологічні об'єднання всіх рівнів. Вони можуть мати як загальнонаціональний характер, так і об'єднувати подвижників екологічного руху в окремій школі, в окремому селі, місті, районі, інституті і т.п. Саме це засвідчує, з одного боку, масовість екологічного руху, а з іншого – його дійсно добровільний подвижницький характер.

За підрахунками відомого українського соціолога О. Стегнія [5, 10-13; 15-16], в Україні неурядові екологічні організації хронологічно виникали наступним чином: до 1985 р. включно вони становили 6 % від сучасної загальної кількості, в 1986-90 рр. створено 35 % неурядових екологічних організацій, а після 1991 р. – 59 %. Якщо говорити про перший період, то мова йде про такі організації, як Українське товариство охорони природи, Студентський рух дружин охорони природи, Товариство мисливців, Товариство рибалок, які за статутом формально себе відносили до природоохоронних організацій. Колосальним поштовхом для виникнення великої мережі неурядових екологічних організацій став вибух на Чорнобильській атомній електростанції, тому і період 1986-1991 рр. був у цьому контексті «вибуховим». Цьому сприяло також і певне послаблення тисків тоталітарної держави, так звана епоха перебудови, яка не піддавала прямій кримінальній карі активність громадян в екологічній сфері.

Чи не найзначнішою подією стало створення Української екологічної асоціації «Зелений світ», яка у жовтні 1989 р. провела свій перший з'їзд, а через рік на її основі сформувалася Партія Зелених України (перший голова Юрій Щербак), яка активно включилась у політичну боротьбу. Починаючи з 1991 р., в умах незалежної України, громадський ініціативний рух набув дійсно загальнонаціонального масштабу. Про точну кількість зареєстрованих об'єднань нині важко говорити, оскільки постійно, майже щомісяця, низка об'єднань припиняє своє існування, а натомість виникають інші.

Чимало неурядових екологічних організацій існують незареєстрованими. Вони діють ситуативно, скажімо на період якоїсь масової акції, наприклад очищення берегів річок, насадження дерев і т.п. До цього кола можна віднести і об'єднання громадян, які не бачать особливого сенсу в тому, щоб свою благородну справу фіксувати як публічну акцію, щоб не запідозрив хтось у певних політичних амбіціях.

Важливим було налагодження тісної співпраці неурядових і колишніх громадських організацій з державними структурами, зокрема у 1996 р. при Мінекоресурсах України почала працювати Громадська рада неурядових екологічних організацій. До основних учасників складу цієї ради належать: Всеукраїнська екологічна ліга, Національний екологічний центр України, Всеукраїнський благодійний фонд «Паросток», Всеукраїнський екологічний благодійний фонд «Еко-XXI століття», УкрЮНЕПком (Всеукраїнський комітет підтримки програми ООН з навколишнього середовища), Всеукраїнська екологічна організація «Мама-86», Всеукраїнська дитяча спілка «Екологічна варта», Українська екологічна асоціація «Зелений світ», декілька фахових об'єднань, зокрема Ботанічне товариство, Географічне товариство, Товариство охорони природи, Товариство охорони птахів, Товариство стійкого розвитку та деякі інші. Це створило нові можливості для координації зусиль органів влади та громадського руху, особливо це стосується питань, які вимагають швидкого реагування і прийняття рішень на вищому рівні державного управління.

О. Стегній за якісним складом членів організацій та характером їх основної діяльності виділяє вісім базових типів неурядових екологічних організацій: 1) масові організації уніфікованої екологічної діяльності («Зелений світ», «Республіканське товариство охорони природи» та ін.); 2) масові організації профільованої екологічної діяльності («Мама-86», «Союз рятування від Чорнобиля», «Комітет рятування Дніпра» тощо); 3) об'єднання професійних екологів; 4) інформаційні центри, агенції і редакції екологічного профілю; 5) громадські колишні організації, які працюють з дітьми

(Всеукраїнський благодійний фонд «Паросток»); 6) туристичні групи, які мають екологічні проекти («Екотуризм»); 7) громадські природоохоронні інспекції та дружини охорони природи; 8) організації нової хвилі, соціальний захист і споживання гуманітарної допомоги під екологічним прапором [5; 30].

Під гаслом екологічних об'єднань нерідко діють псевдоорганізації, які мають зовсім інші цілі, а не облагородження і захист навколишнього природного середовища. З цим пов'язано декілька криз в українському екологічному русі, які мали характер політичних інсинуацій, фінансових зловживань, економічних авантур тощо. Зокрема, у 90-х рр. нерідко Зелений рух України і Партія Зелених у масовій свідомості ототожнювалися саме через амбіційні проекти партії, яка відділившись як самостійна організація, намагалася використати весь потенціал незалежного екологічного руху. Відомі також численні зловживання низки так званих «чорнобильських» об'єднань, які чимало зуміли використати з корисливою метою з гуманітарної допомоги, яка надходила в Україну. На це неодноразово звертали увагу наші парламентарії, ця тема піднімалася на декількох парламентських слуханнях. Нарешті, так званий екотуризм дуже часто виступає лише рекламним, піарним гаслом, за допомогою якого намагаються залучити клієнтів фірми, які до справжніх екологічних проектів не мають ніякого відношення. Цим завдано дуже багато шкоди справжньому українському екологічному рухові, бо викликало настороження до його відкритості, чесності і цілеспрямованості з боку міжнародних як урядових, так і неурядових організацій. Як зазначають відомі представники та експерти екологічного громадського руху, «серед громадських організацій існує таке явище, як псевдоЕНО (екологічних неурядових організацій), породжене недосконалістю законодавства про ЕНО та грантової політики міжнародних донорських організацій. ПсевдоЕНО юридично зареєстровані як громадські організації, але створюються чиновниками державних структур різного рівня, комерційними структурами, політичними партіями для обслуговування їхніх інтересів у галузі природоохоронної політики, використання природних ресурсів і забезпечення

інших інтересів, не пов'язаних з громадською діяльністю. Під ЕНО часто маскуються консалтингові структури і різні рекламно-ресурсні центри, представництва деяких міжнародних організацій, фондів тощо, діяльність яких також не є, по суті, природоохоронною і громадською. Такі організації працюють переважно в Києві і великих містах, де зосереджені представництва міжнародних благодійних фондів» [65; 86].

Діяльність неурядових екологічних організацій, втім, як і життя кожного з громадян, ґрунтується на фундаментальних засадах екологічних прав громадян, що є політико-правовою підставою для діяльності і об'єднання в різні організації. Як відзначає президент авторитетної громадської організації «Екоправо-Львів», директор Центру громадської екологічної адвокатури, професор пані Світлана Кравченко, право – це система загальнообов'язкових правил поведінки – соціальних норм, установлених або санкціонованих державою, які відображають волю панівного класу або всього народу, спрямовані на врегулювання суспільних відносин і забезпечуються державою. С. Кравченко конкретизує стосовно основного права людини, що екологічне право – це комплексна галузь, яка регулює екологічні, суспільні відносини, тобто відносини щодо ефективного використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки та захисту екологічних прав громадян [73; 93].

Зрозуміло, що громадськість виступає не лише об'єктом діяльності державних органів, яка може відчувати і зазнавати впливу з боку владних структур, але вона – суб'єкт впливу, який, делегуючи певні функції з управління суспільством органами влади, водночас залишає за собою право контролювати діяльність цих органів влади. Таким чином, громадськість залишає за собою права здійснювати ті ж функції, які здійснює і держава – моніторинг, експертизу, на володіння інформацією, на подання позовів, право на ініціативу судового процесу, право брати участь у розгляді будь-яких суспільних проектів, які пов'язані з довкілля. Це означає, що держава несе відповідальність за недотримання виконання своїх зобов'язань стосовно прав

громадян, і, в крайньому випадку, вона може виступати як суб'єкт екологічних злочинів, тобто стосовно неї може бути пред'явлено кримінальну справу.

Громадськість також має право вимагати розбудови на належному рівні екологічної освіти з тим, щоб громадяни на всіх вікових рівнях, починаючи від дітей і закінчуючи людьми похилого віку, отримали належну об'єктивну інформацію про стан довкілля й ті загрози, які може становити навколишнє середовище у випадку порушення його нормального функціонування для людини. У цьому контексті громадянин вимагає збереження власних прав, оскільки їх порушення є фактично злочином проти людини. Відповідно, кожен має право на інформацію про державну систему нормування екологічної безпеки, про державну систему контролю якості стану навколишнього природного середовища, про наукові норми і дотримання критеріїв гранично допустимих концентрацій стану довкілля, включаючи санітарний, валеологічний і екологічний виміри. Також громадянин має право відчувати фінансову, правову зацікавленість держави у стимулюванні екологічно безпечних виробництв, благодійному діянні окремих фізичних чи юридичних осіб, фінансуванні екологічних проектів.

Серйозною проблемою є відсутність адекватної і автентичної реакції державних органів на громадські дії. Тобто про неефективність прокурорського нагляду за дотриманням екологічного законодавства, відсутність законодавчого регулювання на рівні діяльності відомств і територіальних управлінь, неузгодженість існуючої політико-правової системи держави у сфері регулювання відносин щодо використання навколишнього природного середовища з численними відомчими і місцевими актами, відсутність ефективної схеми узгодження відомчих актів із загальнодержавними законодавчими актами, включаючи конституційні вимоги.

Дійсно, інколи має місце порушення конституційних норм як таких, котрі мають гарантувати права громадян на безпечне для їхнього життя, здоров'я і достатку довкілля. Відомчі акти часто ухвалюються без врахування

наукової і валеологічної чинності їхнього характеру, нерідко приймаються саме з інтересів самих відомств. Таким чином, система політико-правового регулювання екобезпечного розвитку України повинна мати системний характер. Оскільки Україна як нова незалежна демократична держава засвідчила свої пріоритети, намір розбудовувати громадянське суспільство, то виходячи саме з цього, ми маємо оцінювати і стан регулювання відносин людини і довкілля у нашій країні. Ми маємо як значні позитивні зрушення, так і низку проблемних ситуацій. Необхідно задіяти всі компоненти функціонування владних структур, законодавчих структур, виконавчих і, головне, Громадянську ініціативу.

У сфері законодавства вже сформована і в основних своїх компонентах діє система правового врегулювання у сфері природокористування, що визначено Конституцією України і низкою актів Президента, указів і законів Верховної Ради. На виконання цих державних документів розроблено і затверджено низку загальноміністерських, міністерських та інших відомчих документів, які дають право і вимагають розв'язувати ті проблеми, які сформульовані на загальнонаціональному рівні. Державне управління у галузі природокористування має чітку структуру ієрархії: державні органи загальноукраїнського значення, регіонального та місцевого. Так само розділені функції державного моніторингу, державної екологічної експертизи, а також діяльності місцевих органів влади у сфері охорони довкілля. Маємо також систему прокурорського та судового відстеження діяльності фізичних та юридичних об'єктів щодо їх впливу на природне середовище, а судові органи наділені повноважними правами щодо виконання ними їхніх зобов'язань.

Істотного поліпшення вимагає екологічна освіта та виховання. Необхідно мати на увазі, що екологічна освіта до цих пір розкидана по навчальних закладах різного відомчого підпорядкування, не існує єдиної системи екологічної освіти, особливо на рівні вищої освіти. Вимагає покращення екологічна освіта в середній школі, оскільки предмет екологія або

інваріаментологія і донині не є базовим предметом освіти, а є предметом факультативним або таким, який може додаватись на розсуд до основного змісту освіти. Тим часом у переважній більшості європейських країн та в інших розвинених країнах світу цей предмет є базовим, тобто обов'язковим для вивчення. Екологічне просвітництво через засоби масової інформації здійснюється недостатньо, оскільки практично не існує на загальнонаціональному рівні. Це утруднює інформування населення у сфері навколишнього середовища.

Важливу функцію у формуванні механізму за використанням довкілля виконують громадські екологічні організації, тобто неурядові структури. Це є одним з показників того, що в Україні формується реальне громадянське суспільство, оскільки формується система контролю громадськістю за діяльністю різних органів влади. Вона здійснюється багатьма напрямками: громадський моніторинг, громадська експертиза, громадські проекти, громадська ініціатива, пропаганда і просвітництво на різних рівнях. Необхідно відзначити, що саме у сфері ініціативи тих чи інших об'єднань громадян якраз і оприлюднюються проблеми різного масштабу – від загальнонаціональних, типу Чорнобильської катастрофи, до збереження конкретної річки, конкретного джерела, конкретного дерева, конкретного гаю тощо. І від взаємодії державної і громадянської складових і залежить розв'язання екологічних проблем України.

5.2. Екологічне право та його роль в екобезпечному розвитку морально-аксіологічного підґрунтя трансформаційного суспільства

Розвиток джерел екологічного права – це процес утворення нових нормативно-правових актів, оновлення, коригування чинних законів та підзаконних актів, який є постійним унаслідок реагування права на всі зміни у взаємовідносинах між людиною і природою, проблеми екологічного характеру, які поглиблюються по мірі посилення антропогенного тиску на

довкілля. Цей процес здійснюється не стихійно. Суттєвий вплив на нього мають дослідження стану законодавчого регулювання даної сфери суспільних відносин, а також ті, що присвячені аналізу різних форм упорядкування екологічного законодавства їх удосконаленню.

Незважаючи на досить суттєві здобутки національної екополітики, слід визначити такі ключові проблемні питання, вирішення яких потребує серйозних зусиль у найближчій перспективі.

1. Подальша імплементація міжнародних (перш за все, європейських) норм і законодавчих актів до національного екологічного законодавства. Хоча більшість рамкових законів з охорони довкілля прийняті і діють, однак підзаконні акти другого рівня нерідко відсутні зовсім, або їх прийняття і впровадження відкладається на невизначений термін. На жаль, серйозною проблемою є виконання і суворе дотримання норм і положень вже прийнятих законів. Іншим важливим аспектом є законодавчий супровід багатосторонніх природоохоронних угод (БПУ): недопустимим є розроблення національної нормативно-правової бази після ратифікації БПУ, без урахування потреб у матеріально-фінансових, інституційних і кадрових ресурсах.

2. Друга проблема є наслідком попередньої: національна екополітика має досить слабкий потенціал інтеграції до міжнародної. Основним інтеграційним компонентом є БПУ. Але, незважаючи на те, що Україна є активним учасником таких угод більш ніж 70 БПУ у сфері збереження природно-ресурсного потенціалу, ядерної і радіаційної безпеки [33, с. 96], практична їх реалізація і результати залежать від політичної волі керівництва країни і обмежуються неадекватною нормативно-правовою базою, проблемами з їх фінансуванням (часто – нецільовим використанням коштів), обмеженим інституціональним і кадровим потенціалом.

3. Недосконалість фінансових механізмів у природоохоронній сфері. Найбільш поширеною формою фінансування охорони довкілля є екологічні фонди. В умовах значних фінансових обмежень ефективність їхньої діяльності різко знижується. Ускладнюють роботу фондів і складні питання

пріоритетності напрямів фінансування і транспарентності грошових потоків. Досить неефективною залишається співпраця екофондів із різними громадським, науковими, неурядовими, а також міжнародними організаціями з питань координації дій і прийняття рішень.

4. Необхідність розроблення і впровадження ефективних механізмів запобігання/врегулювання екологічних конфліктів на регіональному, національному і міжнародному рівнях [188].

Особливе значення для розуміння феномену екобезпечного розвитку мають також принципи і категорії, котрі визначають зміст прав людини, зокрема її право на гармонійні відносини з природою. Серед таких принципів насамперед мова йде про право на життя, право на свободу, право на власність, право на громадянську ідентичність і, як уже зазначалось, основне право людини. У свою чергу, реалізація засад екобезпечного розвитку передбачає існування реальних механізмів втілення принципу верховенства права, принципу законності, принципу відповідальності, принципу екологічної рентабельності людської діяльності. Особливе місце займають морально-етичні принципи, базовими серед яких виступає екологічний імператив, що в свою чергу базується на ідеях категоричного імперативу І. Канта та ідеї благоговіння перед життям, яка нині стоїть у основі розгортання системи еко-і біоетики і, яка своїми витокami коріниться у творчості А. Швейцера. Найбільш загальні підстави екобезпечного розвитку випливають, з одного боку, з антропоцентричної спрямованості людської діяльності, а з іншого – з укоріненості людства в біосферу, заперечення чого неодмінно призводило до конфліктів людини і біосфери [312, с. 14].

Досягнення екобезпечного розвитку стає можливим лише на міцній правовій основі, в основі якої знаходяться екологічні права та обов'язки громадян. В Україні правове забезпечення екобезпечного розвитку знаходиться в стані становлення. Зупинимось на цьому більш детально.

Із середини ХХ ст. спостерігається політизація екологічної проблематики та екологізація політичних процесів на тлі загальної

глобалізації. Екологічна складова сучасного політичного процесу проявляється у кількох аспектах. Першим чинником екологічного характеру, який повинен враховуватись у політичному процесі, виступає обмеженість природних ресурсів, що призводить до конкурентної боротьби в умовах владно-ієрархічних відносин у сфері природокористування. Другим чинником є неминучість і незворотність наслідків погіршення довкілля. І, нарешті, третій чинник, який повинен братись до уваги, це глобальний характер екологічної складової, що спричиняє необхідність координації зусиль держав на регіональному та міжнародному рівнях співпраці [214, с. 59].

Актуальність правового забезпечення екологічного розвитку в нашій країні підсилюється декількома обставинами – з одного боку це наявні екологічні та демографічні проблеми суспільства та країни в цілому, з іншого – необхідність забезпечення реалізації прав та свобод (у т.ч. екологічних) кожного громадянина України, що визнається найвищою цінністю держави. За даними МОЗ в Україні населення не лише скорочується одними з найвищих темпів у світі, але й скорочується тривалість життя – сьогодні вона на 12-14 років менша, аніж у європейських країнах. У 2011 р. очікувана тривалість життя при народженні становить у чоловіків 65,8 років (у містах – 66,5; у сільській місцевості – 64,4), у жінок 75,7 (у містах – 76; у сільській місцевості – 74,9) [364, с. 29-32].

За останні 12 років захворюваність на злоякісні новоутворення виросла в Україні майже у півтора рази [100]. Здавалося б, незадовільний екологічний стан та загрозливі демографічні тенденції, зростання захворюваності та смертності вимагають детального вивчення ситуації, аналізу, оцінки і прогнозу стану громадського здоров'я, впровадження профілактичних заходів, серед яких на першому місці повинно бути суттєве зменшення викидів забруднюючих речовин та утворення небезпечних відходів, введення стандартів екологічного користування та забезпечення екологічних прав громадян.

Тривалий період розвитку України на фоні хижацького ставлення до її навколишнього природного середовища призвів до різкого загострення еколого-економічного стану країни. Як зазначає Б. Данилишин, головними причинами такої ситуації стали три групи чинників [93, с. 111]:

- політичні – надмірна мілітаризація суспільства, першочергово промислового розвитку (саме тут найбільше ігнорувалися вимоги екологічної безпеки, відсутньою була цілісна екологічна політика, в тому числі в руслі формування відповідного рівня екологічної свідомості суспільства);
- економічні – екстенсивно-затратний розвиток економіки як наслідок нераціональної галузевої і територіальної структури господарства, зумовленої потребами радянського споживчого ринку;
- організаційно-технологічні – практично повна відсутність необхідної екологічної інфраструктури, технологічна відсталість не лише виробництва, а й очисного обладнання

Крім того, ми можемо додати освітні, культурні та інформаційні фактори незадовільного екологічного становища нашої країни. Усі вони так чи інакше знаходять відбиття у правових нормах, еколого-правовому статусі індивідів, держави, юридичних осіб тощо.

Визначення поняття «екологічні права та обов'язки громадян» знаходить своє відображення на межі таких галузей права, як теорія прав людини та екологічного права. У сучасних умовах екологічні права людини та громадянина в Україні, правовий захист і гарантії їх здійснення, а також обов'язки в екологічній сфері є складовою загального конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні. У свою чергу, вони мають самостійну систему, яка складається з конституційних норм, загальних екологічних норм і правил, а також із прав, обов'язків щодо охорони та раціонального використання окремих природних ресурсів і територій.

Поняття про екологічні права поки що не склалося у класичну самодостатню концепцію. Традиційно їх розташовують у групі соціально-культурних та економічних прав: поряд з правом на освіту, охорону здоров'я,

працю, що не зовсім правильно. Екологічні права неможливо віднести до будь-якої з усталених категорій прав людини. Вони мають окремі риси, властиві позитивним та негативним, цивільним та колективним правам людини. Специфіка екологічних прав полягає у тому, що основою їхньої реалізації в інтересах людини та суспільства є збереження іншої об'єктивно існуючої системи – природного середовища, з незліченою кількістю чинників, об'єктів та організмів. Саме тому у справі реалізації екологічних прав особливо важливою є проблема об'єктивної оцінки стану довкілля.

Екологічне право загалом, як система правових норм та принципів, що регулюють суспільні відносини з питань, які стосуються довкілля, перебуває у стані динамічного розвитку. Воно втілює у собі найрізноманітніші та часом суперечливі риси публічного та приватного права. Отже, є підстави для виокремлення екологічних прав у самостійний розділ, який займає особливе місце у структурі прав людини.

Екологічне право сформувалося у вітчизняній правовій системі порівняно недавно. В юридичній літературі питання про нього як про галузь права вперше було поставлено О. Колбасовим у 1976 році, становлення ж основ наукової концепції та нормативної системи екологічного права у його сучасному розумінні припадає на кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст.

Питанням обґрунтування юридичної природи екологічного права та його місця в правовій системі присвячено низку праць як вітчизняних, так і російських учених, зокрема, Ю. Шемшученка, В. Петрова, О. Колбасова, Ю. Вовка, В. Єрофєєва. В. Попов здійснив систематизацію наукових концепцій щодо розуміння природи екологічного права, які зводяться в основному до трактування галузі як самостійної або комплексної [115, с. 9]. Більшість вітчизняних дослідників схиляються до думки про те, що екологічне право виступає комплексною галуззю [359, с. 325-326]. Проте й комплексність тлумачиться неоднозначно, в першу чергу, в частині елементів, які її формують, а також співвідношення з іншими складовими системи права.

З нормативного погляду екологічне право – це система правових норм, що регулюють суспільні відносини на основі спільного предмета правового регулювання, яким є відносини в галузі охорони, використання, відтворення всіх природних ресурсів, екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища в цілому, цінних природних об'єктів і комплексів, екосистем та ландшафтів, клімату, життя і здоров'я людей від негативного впливу забрудненого довкілля [168, с. 63].

Екологічне право має важливе значення у системі заходів щодо раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища. Воно формує систему правових методів регулювання екобезпеки поряд з організаційно-адміністративними й економічними методами. Розвиток його зумовлений необхідністю встановлення науково обґрунтованих правил поведінки у системі людина — природа. Під правовою охороною навколишнього середовища в Україні розуміють сукупність встановлених державою правових норм, спрямованих на виконання заходів з охорони навколишнього середовища й оптимізації його якісного складу, раціонального використання природних ресурсів та збереження заповідних територій і об'єктів [115, с. 95]. Необхідно розрізняти такі сегменти правової охорони довкілля: система законодавчих норм і правил; державний контроль за їх дотриманням і виконанням; відповідальність за порушення норм екологічного законодавства.

Особливістю екологічного права є високий рівень кодифікованості джерел екологічного законодавства. В роки становлення екологічного законодавства в незалежній Україні основним нормативно-правовим актом став Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [290], який акумулював у собі суспільні відносини за приналежністю, використанням, відтворенням, забезпеченням екологічної безпеки, охороною генетичного фонду живої природи, ландшафтів та об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною держави. Нині екологічне право в Україні конституюється як самостійна галузь права. Воно відображає узагальнений

інтерес, узаконену суспільну потребу в збереженні, раціональному використанні та відтворенні природних ресурсів, охороні ландшафтів, екосистем і навколишнього природного середовища в цілому як умови подальшого існування людської цивілізації.

Під суб'єктами екологічного права слід розуміти учасників екологічних правовідносин, тобто фізичних осіб або органи (організації), які уповноважені на певну поведінку природоохоронного або природоресурсного характеру. Різноманітність і складність екологічних відносин зумовлює різноплановий характер самих суб'єктів, їх статус та взаємовідносини. З одного боку, нормами екологічного права врегульовані проблеми використання природних ресурсів, з іншого — охоплюються природоохоронні проблеми. Суб'єкт екологічних правовідносин можна класифікувати за кількома обставинами. Насамперед, це – фізичні особи (громадяни України, іноземці та особи без громадянства), юридичні особи, держава Україна та іноземні держави, а також український народ. Крім того, суб'єкти можуть різнитися за напрямками здійснюваного владного впливу під час існування екологічних правовідносин і, відповідно, характеру прав і обов'язків – це суб'єкти, які мають владні повноваження стосовно інших (наприклад, спеціально уповноважені державні контролюючі органи), та суб'єкти, які зазнають владного впливу.

Складність функціонування екологічного права проявляється в тому, що сучасна екологічна ситуація загалом характеризується як потенційно небезпечна і така, що в майбутньому очікується погіршення природного середовища людини, що має антропогенне походження. Сьогодні стан природного середовища вже не дає можливості задовольняти всі насущні потреби людей і звужує перспективні сфери самореалізації людини. Тому вчені та філософи звертаються до механізмів формування нової особистості, в тому числі за рахунок виховання екологічної свідомості [21, с. 360].

Сфера права лежить у діяльнісному полі людини, а формування нової особистості має скоріше когнітивно-аксіологічну природу. Як визначав свого часу І. Кант, моральний закон всередині людини єдиний може забезпечити

функціонування правової держави. Формувати систему екологічних правовідносин неможливо без зміни морального ставлення до проблем взаємин «людина – природа».

Екологічні права людини і громадянина – це встановлені та гарантовані державою можливості у сфері використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та гарантування екологічної безпеки [40]. Вони пов'язані з охороною, використанням і відтворенням природних ресурсів, гарантуванням екологічної безпеки, запобіганням і ліквідацією негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереженням природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною.

Конституція України від 28 червня 1996 року, тобто Основний Закон України, має найвищу юридичну силу. Відповідно вона є основним джерелом усіх галузей права, у тому числі й екологічного. Конституційне закріплення екологічних відносин, перш за все, стосується екологічних прав людини, її місця в державі та суспільстві. Потрібно відзначити, що за весь час конституційного розвитку нашої держави, вперше лише у чинній Конституції України було закріплено положення про визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України) [164].

Врегулювання природоресурсових відносин на конституційному рівні передбачається статтями 13 та 14 Конституції України. Так, на підставі ч. 1 ст. 13 Конституції України: «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією» [164].

Ч. 2 ст. 13 Основного Закону України наділяє кожного громадянина правом користування природними об'єктами відповідно до вимог закону. Важливою конституційною гарантією є норма, яка встановлює, що власність надає не тільки конкретні повноваження, але й зобов'язує, а тому не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству (ч. 3 ст. 13 Конституції України). У цьому контексті держава повинна забезпечувати захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання, виходячи з рівності їх перед законом (ч. 4 ст. 13 Конституції України) [164].

Проголошення у ст. 14 Конституції України землі основним національним багатством, що перебуває під охороною держави, створило необхідні умови для зміцнення в Україні законності у сфері земельних відносин, а також зумовило необхідність пошуку нових і вдосконалення існуючих засобів для її забезпечення. Згідно з конституційними положеннями в Україні природні ресурси можуть перебувати у праві власності: по-перше, Українського народу (ст. 13 Конституції України); по-друге, громадян (конкретно на землю) (ст. 14 Конституції України); по-третє, юридичних осіб (конкретно на землю) (ст. 14 Конституції України); по-четверте, держави (конкретно на землю) (ст. 14 Конституції України); по-п'яте, територіальних громад (ст. 142 Конституції України) [164].

Стаття 16 Конституції України визначила забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу обов'язком держави.

Основним (фундаментальним) екологічним правом є право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. В цілому, формування екологічних прав почалося з визнання саме цього права, яке в еколого-правовій літературі прийнято розглядати як ядро всієї системи екологічних прав, на реалізацію і захист якого спрямовані інші екологічні права громадян [86]. Найважливіше положення щодо екологічних прав людини закріплено в ст. 50 Конституції України, яка передбачає, що: «кожен має право на безпечне для життя і

здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення» [164].

Конституція України закріпила низку екологічних прав людини і громадянина, зокрема, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Однак одним з головних актів чинного законодавства України є ухвалений за п'ять років до ухвалення Конституції України Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991р.) [290], що заклав підвалини всього подальшого регулювання відповідної сфери. Охорона навколишнього середовища розглядається цим Законом як неодмінна умова сталого розвитку суспільства, як інтегральне поняття, що поєднує не тільки його класичне, суто охоронне, розуміння, а й екологічну безпеку та раціональне використання природних ресурсів. На ґрунті цього Закону протягом наступних років розвивались, розширюючи його базові положення, земельне, водне, лісове законодавства, законодавство про надра, про охорону атмосферного повітря, про охорону і використання рослинного та тваринного світу та інше спеціальне законодавство. Отже вперше в Україні екологічні права громадян були визначені у ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Кожний громадянин має право на:

а) безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище;

б) участь в обговоренні та внесення пропозицій до проектів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь у прийнятті рішень з цих питань;

в) участь у розробленні та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;

г) здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;

г) об'єднання в громадські природоохоронні формування;

д) вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом;

е) участь у публічних слуханнях або відкритих засіданнях з питань впливу запланованої діяльності на навколишнє природне середовище на стадіях розміщення, проектування, будівництва і реконструкції об'єктів та у проведенні громадської екологічної експертизи;

є) отримання екологічної освіти;

ж) подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, завданої їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище;

з) оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом [290].

Закон передбачає взаємодію людини і природи на території України на основі таких принципів: пріоритетність вимог екологічної безпеки, додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів; гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей; екологізація матеріального виробництва; збереження просторової та видової різноманітності й цілісності природних об'єктів, комплексів; науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства; обов'язковість екологічної експертизи;

безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів; стягнення збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів, компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища; вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва.

Згідно зі ст. 298 Цивільного кодексу України, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля належить до особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи [356]. Натомість, це означає, що особисті немайнові права тісно пов'язані з фізичною особою, тому вона не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, як особисте немайнове право, належить кожній фізичній особі і ним вона володіє довіку. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля базується на взаємодії людини і навколишнього природного середовища. Людина може зазнавати негативного впливу від прояву техногенної або природної небезпеки, тому вимагає державного захисту та забезпечення.

Екологічні права громадян забезпечуються:

а) проведенням широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища;

б) обов'язком міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації народногосподарських об'єктів;

в) участю громадських об'єднань та громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища;

г) здійсненням державного та громадського контролю за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

г) компенсацією в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

д) невідворотністю відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

е) створенням та функціонуванням мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації.

Цілісну структуру екологічного законодавства доповнюють інші нормативні акти, а також норми кримінального, адміністративного та цивільного права, які мають природоохоронний зміст. Такими нормативно-правовими актами є: Земельний кодекс України (2001 р.), Водний кодекс України (1995 р.), Лісовий кодекс України (1994 р.), Кодекс України про надра (1994р.), Закони України «Про природно-заповідний фонд» (1992 р.), «Про охорону атмосферного повітря» (1992 р.), «Про тваринний світ» (2001р.), «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» (1995р.), «Про екологічну експертизу» (1995 р.), «Про виключну (морську) економічну зону України» (1995 р.), «Про питну воду та питне водопостачання» (2002 р.), «Про утилізацію радіоактивних відходів» (1995 р.), «Про відходи» (1998 р.) тощо. Кожен з цих законодавчих актів регулює особливості використання та охорони окремих природних ресурсів, основи державного і громадського управління у відповідній сфері, здійснення контролю і визначення юридичної відповідальності за правопорушення.

Земельний кодекс України визначає механізм і порядок використання, охорони і відтворення земельних ресурсів країни. Він визначає форми власності на землі, пріоритети використання земельних угідь, окреслює питання охорони цінних і продуктивних земель, передбачає кримінальну, адміністративну, цивільну відповідальність за порушення вимог земельного

законодавства. Крім того, в Україні прийнято закони «Про охорону земель», «Про землеустрій» та інші нормативні акти, які стосуються раціонального використання і охорони земельних ресурсів.

Водний кодекс України є правовою базою охорони водних ресурсів країни від надмірного використання, забруднення, виснаження. Він визначає порядок і механізм раціонального водокористування, пріоритет питного і побутового водокористування.

Кодекс України про надра є правовою базою раціонального надрокористування, встановлення порядку використання мінеральної сировини і передачі прав на її використання, охорони родовищ корисних копалин, недопущення шкідливого впливу гірничих робіт на навколишнє середовище і умови проживання населення тощо.

Лісовий кодекс України регулює відносини з використання, охорони і відтворення лісів, окреслює завдання щодо підвищення їх продуктивності.

Закон України «Про природно-заповідний фонд» визначає правові засади визначення, виділення, організації, охорони і використання територій природоохоронного призначення, відтворення їх природних комплексів. Законом передбачено можливість формування широкої структурної природоохоронної організації території країни: природні і біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи та низка інших об'єктів.

Прикладами спеціальних нормативно-правових актів антропоохоронного законодавства, які врегульовують конкретно екологічну безпеку громадян, є закони України: «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 року № 4004-XIP, «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», «Про правовий режим надзвичайного стану» тощо

Крім актів щодо ресурсного регулювання, в Україні ухвалено низку законів екологічного спрямування як загального характеру (у законодавстві

ЄС дістали назву «горизонтального» законодавства) і таких, що регулюють окремі сфери суспільно розвитку. Серед актів так званого «горизонтального» законодавства є закони, якими регулюють основи екологічної безпеки: «Про екологічну експертизу» (1995 р.); «Про пестициди та агрохімікати» (1995 р.); «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» (1995 р.); «Про поводження з радіоактивними відходами» (1995 р.); «Про об'єкти підвищеної небезпеки» (2001 р.); «Про екологічний аудит» (2004 р.) та деякі інші.

Залежно від спеціалізації та призначення нормативно-правових актів, що регулюють суспільні екологічні відносини, вони поділяються на дві групи. До першої групи нормативно-правових актів належать такі, які регулюють ті чи інші спеціалізовані екологічні відносини, наприклад Закон України «Про тваринний світ». Так, у законах України «Про пестициди і агрохімікати», «Про відходи» чітко прописано порядок і правила накопичення, зберігання, перевезення, утилізації і знищення цих небезпечних речовин. Другу групу становлять акти, присвячені регулюванню певних екологічних відносин у складі інших правовідносин, наприклад Закон України від 14 лютого 1992 року «Про колективне сільське господарство», Закон України «Про підприємства в Україні», який передбачає необхідність застосування екологічної паспортизації, та Закон України «Про підприємство та підприємницьку діяльність» – необхідність компенсації шкоди, яка виникає внаслідок забруднення довкілля.

Особливий еколого-правовий режим для окремих територій встановлює інша група «горизонтальних» законів екологічного спрямування. Це, зокрема, закони: «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» (2000 р.); «Про правовий режим надзвичайного стану» (2000 р.); «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» (1991 р.); «Про мораторії на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону» (2000 р.); «Про курорти» (2000 р.) та інші. Україна в цій сфері керується також підписаними і ратифікованими міжнародними угодами, указами і

розпорядженнями Президента України, постановами Кабінету Міністрів України, відомчими (галузевими) інструкціями, методиками і наказами.

Природно, що майже всі права будь-якої людини не можуть бути абсолютними, оскільки їхнє необмежене використання вступає у протиріччя з правами інших людей та суспільства. Важливим та складним аспектом проблематики прав людини є обмеження їхньої дієздатності. У Конституції України інтереси охорони довкілля, як передумова екологічної безпеки, є підставою певного обмеження інших прав людини, зокрема, економічних та майнових, а також безумовне виконання суб'єктами права відповідних екологічних обов'язків.

Обов'язок виникає та реалізується в суспільстві на основі етичних норм та паралельно з правом і служить засобом забезпечення прав інших людей. Екологічні права також найтіснішим чином пов'язані з відповідальністю та обов'язками. Теорія прав людини наголошує на рівності людей, а тому неявно говорить і про рівну відповідальність. Але між етикою прав і етикою відповідальності є суттєва відмінність. Етика відповідальності наголошує на тому, що відповідальність є не рівною, а різною. У кого більше можливостей, у того й більше відповідальності – це твердження може застосовуватися по відношенню до людей, юридичних осіб та до держав. У міжнародних правових актах зафіксовано принцип різної відповідальності економічно-розвинутих та бідних країн. Від людини відповідальність вимагає здатності враховувати суспільні інтереси та природні обмеження і знаходити оптимальні шляхи для своєї діяльності.

При огляді Конституції та законів України, можна визначити цілий перелік обов'язків, які покладаються на громадян, у тому числі екологічних. Ст. 66 Конституції України зобов'язує громадянина «не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки» [164]. Вищезазначені положення Конституції України є суттєвими складовими екологічної політики України, яка направлена на покращення стану навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки

людини і підвищення раціональності використання природних ресурсів. Обов'язки громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища визначено у ст. 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Таким чином, серед комплексу обов'язків зазвичай виділяють:

1. Загальні обов'язки громадян передбачені Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища»:

- берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства;
- здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, екологічних нормативів та лімітів природовикористання;
- не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів;
- вносити плату за спеціальне природовикористання;
- сплачувати штрафи за екологічні правопорушення [290].

2. Спеціальні обов'язки громадян передбачені системою екологічного законодавства та впливають із умов права власності на природні ресурси, природокористування і реалізації громадянами екологічно небезпечної діяльності:

а. Обов'язки майнові:

- своєчасно вносити плату за забруднення навколишнього природного середовища та понадлімітне використання природних ресурсів;
- ефективно використовувати природні ресурси, здійснювати комплекс заходів щодо їх відновлення;
- проводити заходи щодо попередження негативного впливу діяльності на стан навколишнього середовища (забруднення, засмічення, виснаження);
- запроваджувати новітні технології, устаткування та методи діяльності спроможної негативно впливати на стан навколишнього природного середовища і здоров'я людей.

б. Обов'язки немайнові:

- одержувати дозволи на здійснення діяльності, спроможної негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, здоров'я людей;
- передавати екологічно небезпечні об'єкти на екологічну експертизу;
- дотримуватись висновків державної екологічної експертизи;
- надавати органам екологічного контролю відомості про характер екологічно небезпечної діяльності.

Громадяни України зобов'язані виконувати й інші обов'язки у галузі охорони навколишнього природного середовища відповідно до законодавства України. Так, наприклад, згідно з Законом України «Про тваринний світ» громадяни зобов'язані: охороняти тваринний світ і середовище перебування диких тварин; сприяти відтворенню відновлюваних об'єктів тваринного світу; використовувати об'єкти тваринного світу відповідно до закону; відшкодовувати шкоду, заподіяну ними тваринному світу внаслідок порушення вимог законодавства про охорону, використання і відтворення тваринного світу [292].

На даний час діють близько 30 нормативно-правових документів, які містять норми економічної відповідальності за порушення екологічного законодавства. Контроль їх дотримання покладено на 9 міністерств і центральних органів виконавчої влади. Так, правом економічних санкцій до порушників наділені Мінприроди, МОЗ, МВС, прокуратура, центральні органи виконавчої влади, до відання яких входить експлуатація і охорона окремих природних ресурсів (вод, ґрунтів, надр, лісів та ін.).

Як ми бачимо, Україна має розгалужену систему норм та інституцій, що відповідають за реалізацію прав та обов'язків громадян в екологічній сфері, проте певним викликом є їхня відповідність світовим та європейським стандартам. Ще на початку 90-х років ХХ ст. Українська РСР була учасницею 18 багатосторонніх міжнародних договорів у сфері охорони довкілля. За останні роки Україна, вже у статусі самостійної держави, приєдналась більш

як до 20 багатосторонніх конвенцій екологічного спрямування. Серед них Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (підписано в травні 1992 р., ратифіковано в жовтні 1996 р.) та Кіотський протокол до неї (підписано в грудні 1997 р., ратифіковано в лютому 2004 р.), Конвенція ООН про біологічне різноманіття (підписано в червні 1992 р., ратифіковано в листопаді 1994 р.) та Картахенський протокол про біобезпеку до цієї Конвенції (приєднання в вересні 2002 р.), Конвенція Єспоо «Про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті» (підписано в лютому 1991 р., ратифіковано в березні 1999 р.), Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер (приєднання в липні 1999 р.) й низка інших. На цей час Україна є Стороною близько 50 багатосторонніх міжнародних договорів з охорони довкілля. Питання її участі в інших конвенціях та угодах є на стадії вирішення.

На даний час однією із базових підвалин екополітики у світі визнана концепція сталого розвитку (sustainable development). Основні положення концепції сформульовані у доповіді «Наше спільне майбутнє», підготовленій Міжнародною комісією з навколишнього середовища та розвитку (1987 р.). Зокрема, у цій доповіді зазначалося, що сталий розвиток передбачає задоволення потреб теперішніх поколінь людей та не становить загрозу можливості задоволення аналогічних потреб прийдешніх поколінь [220, с.50-51]. Саме таке формулювання сутності сталого розвитку широко застосовується сьогодні як базове у багатьох країнах.

Якщо аналізувати екологічне законодавство загалом, то сам термін «сталий розвиток» зустрічається в його нормах неодноразово. Наприклад, Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» (преамбула); «Про відходи» (ст. 5); «Про екологічну мережу» (ст. 1); Лісовий кодекс України (статті 19, 34, 48, 55-56) та ін. Проте чи стала концепція сталого розвитку як така або європейські стандарти захисту довкілля та прав людини основою екологічної політики в Україні? Як стверджують деякі

дослідники екологічної політики та права, достатніх підстав, щоб дати абсолютно ствердну відповідь на це питання, мабуть, немає [325].

Слід звернути увагу, що, на відміну від вітчизняного законодавства, законодавство багатьох держав — членів Європейського Союзу як такий термін «екологічні права» часто не містить. Закріплене прямо чи посередньо в конституціях і законодавчих актах ряду країн основне (фундаментальне) екологічне право окремо не виділяється [339]. Так, основне екологічне право закріплено в конституціях Португальської Республіки як «право на здорове навколишнє середовище» (ст. 66), Королівства Іспанія як «право на навколишнє середовище, що сприяє розвитку особистості» (ст. 45), Королівства Бельгія як «право на здорове навколишнє середовище» (ст. 23); Фінляндської Республіки як «право на здорове навколишнє середовище» (параграф 20); Республіки Болгарія як «право на здорове і сприятливе навколишнє середовище» (ст. 55); Королівства Норвегія як «право на навколишнє середовище, що зберігає здоров'я» (параграф 110-в) [146].

Посереднє закріплення основного фундаментального права, через екологічні обов'язки держави, визнається вченими у конституціях Грецької Республіки, Італійської Республіки, Чеської Республіки, Федеративної Республіки Німеччини. Зокрема, відповідно до положень ст. 20-а Основного Закону Федеративної Республіки Німеччини держава, усвідомлюючи свою відповідальність перед майбутніми поколіннями, охороняє навколишнє середовище як основу життя на землі в рамках конституційного устрою і відповідно з законом і правом за допомогою виконавчої влади і правосуддя. До речі, Німеччина вважається лідером серед країн ЄС щодо регулювання у сфері екологічної безпеки, де регулювання зосереджено на рівні федеральних земель і місцевих органів влади. На рівні земель регулювання екологічної безпеки організоване по-різному, що пов'язано з різним розміром і структурою земель. Але фактично розходження міститься в назві, а не у функціях. На рівні урядів найвищим органом в організаційній ієрархії всі землі мають у своєму розпорядженні власне екологічне міністерство [346].

Також серед країн, що досягли найбільших успіхів в екологічному регулюванні, Швеція займає провідні позиції. 1996 рік став початком екологічної модернізації Швеції, коли уряд проголосив, що Швеція повинна стати рушійною силою і моделлю екологічної сталості. Традиційна для Швеції мета побудови «держави добробуту» трансформувалася в побудову «держави зеленого добробуту», яка мала бути реалізованою на трьох головних завданнях: (1) більш ефективне використання енергії та сировини; (2) використання відновлюваних матеріалів та рециклінг; (3) вдосконалення управління такими природними ресурсами як земля, вода та біологічне різноманіття.

В країнах Європейського Союзу екологічні права особи прийнято розділяти на три категорії: по-перше, це права з галузі публічного права: право на судовий захист від дій екологічних порушників, право оспорювати в суді дії уряду, а також процедурні права, такі як доступ до інформації і право участі в прийнятті рішень в галузі охорони навколишнього середовища (участь в оцінці впливу на навколишнє середовище тощо). По-друге, це права з галузі приватного права: право на судовий захист при безпосередньому завданні шкоди позивачу і право застосування положень обмежувальних угод. Третю категорію становлять права, що зазвичай включаються в перелік основних прав чи в так званий «стандарт» прав людини, такі як право на сприятливе навколишнє середовище чи право на інформацію про навколишнє середовище [144]. Дещо інша класифікація екологічних прав громадян прийнята в українській науці. Зокрема, в еколого-правовій літературі за юридичним значенням екологічні права прийнято поділяти на: 1) конституційні; 2) інші, передбачені чинним законодавством [155].

Протягом усього існування ЄС як єдине інтегроване об'єднання удосконалює правову основу в галузі регулювання екологічної безпеки. Діяльність Співтовариства щодо охорони довкілля почалася у 1972 році ухваленням кількох послідовних програм дій, заснованих на вертикальному та галузевому підходах до вирішення екологічних проблем. А наприкінці 80-х

років ХХ-го століття в Західній Європі в умовах глибокої екологічної кризи, коли стало зрозуміло, що традиційна відокремлена екологічна політика у більшості випадків неспроможна запобігти тиску, який спричиняє суспільство на довкілля, виникла Концепція «Інтеграції екологічної політики» (ІЕП). ІЕП є постійним ітеративним процесом, який забезпечує, щоб екологічні питання були враховані в усіх процесах творення інших політик, що загалом вимагає змін в системі управління та процедурах таким чином, щоб екологічні вимоги почали розглядатися на якомога ранній стадії планування і продовжували враховуватися належним чином під час впровадження.

Позитивні зміни, до яких має призвести така інтеграція, визначаються за 4-ма основними програмними напрямками, а саме:

- 1) більш інтегрований процес прийняття урядових рішень;
- 2) вдосконалення основних умов, тобто, ефективного впровадження та контролю;
- 3) специфічні результати інтегрованої екологічної політики у вигляді інструментів, які покращують водночас і економічну ефективність, і екологічну якість;
- 4) вдосконалення якості даних та аналітичної інформації для формування політики у формі інтегрованого екологічного обліку та ін.

Важливим кроком стало підписання Амстердамського договору (1999), у якому закріплений принцип сталого розвитку як одна з цілей Європейського Співтовариства, а високий рівень екологічного захисту визначений як один з абсолютних пріоритетів ЄС. У 2010 році Європейською Комісією було прийнято нову всеохоплюючу стратегію для зеленого зростання, інновацій та робочих місць: «Європа 2020. Стратегія для розумного, сталого та інклюзивного зростання», основною метою якої є вивести Європу із кризи та підготувати економіку ЄС до входу у наступне десятиліття, а також до проблем сталого зростання, ефективності використання ресурсів та старіння населення, як основи для загальноєвропейської Стратегії 2020.

Загалом, починаючи з 1972 року, Співтовариство ухвалило близько 300 законодавчих актів, що переважно стосувалися обмеження забруднення довкілля шляхом впровадження стандартів мінімізації викидів, зокрема у сфері поводження з відходами, забруднення водних ресурсів та атмосферного повітря. Однак впровадження такої законодавчої бази саме по собі не змогло запобігти забрудненню навколишнього середовища. Стала очевидною абсолютна необхідність узгоджених дій в цьому напрямі на європейському та світовому рівні.

Таким чином, джерела європейського права навколишнього середовища включають норми первинного права, норми вторинного права, прецедентне право, міжнародні договори чи так зване третинне або додаткове право. Усі джерела європейського права пов'язані ієрархічною системою, в якій вищою юридичною силою наділені джерела первинного права [371]. На основі первинного права органи Європейського Союзу приймають норми вторинного права. Відносно самостійними групами є норми прецедентного права та міжнародні договори.

Норми, закріплені в установчих договорах та в договорах, що їх доповнюють, отримали назву первинного права. Норми, що стосуються охорони навколишнього середовища, закріплені Договором про заснування Європейського Співтовариства, в основному, в розділі XIX «Навколишнє середовище». Тут визначаються мета, принципи, форми та способи дій Європейського Співтовариства під час створення і реалізації своєї політики у сфері охорони навколишнього середовища. Стаття 175 визначає також зобов'язання та повноваження деяких органів Європейського Союзу щодо здійснення політики в сфері охорони довкілля [106]. Положення розділу «Навколишнє середовище» доповнюються закріпленими в ст. 95 Договору про заснування Європейського Співтовариства нормами, що дають можливість Співтовариству здійснювати заходи щодо зближення екологічного законодавства держав-членів.

Основоположним, констатуючим документом для ЄС є Хартія основних прав Європейського Союзу, у ст. 37 якої визначається, що високий рівень захисту навколишнього середовища і покращення його якості повинні стати складовою частиною політики Європейського Союзу і забезпечуватися згідно з принципом стійкого розвитку [350]. На сучасному етапі розвитку права Європейського Союзу становлення механізму захисту екологічних прав громадян є істотним його напрямом.

До норм вторинного права ЄС належать директиви, регламенти, рішення, рекомендації та висновки. Стаття 249 Договору про заснування Європейського Співтовариства передбачає, що «для виконання своїх завдань та згідно з положеннями цього Договору, Європейський Парламент спільно з Радою, Рада і Комісія приймають регламенти, директиви і рішення та дають рекомендації й висновки» [106]. Директиви своїми нормами закріплюють мінімальні стандарти, яких потрібно дотримуватися, тому держави-члени можуть вживати більш суворих заходів, ніж передбачено. Наприклад, багато директив у сфері охорони навколишнього середовища закликають держави-члени самостійно визначати зони в межах їх території, згідно з критеріями, встановленими директивою. У директиві завжди вказується період часу, протягом якого слід інкорпорувати норми директиви у національне право, і якщо окрема держава-член незалежно від причини не приведе своє законодавство у відповідність із директивою протягом вказаного періоду часу, то це вважається порушенням зобов'язань, які випливають з установчого договору, і тягне за собою відповідні дії з боку Європейської Комісії [371]. Щороку в Європі приймаються тисячі рішень у сфері захисту навколишнього середовища. Наприклад, Директиви щодо брудних промислових виробництв торкаються 52 тисяч об'єктів. Близько 15% європейської території складається із зон захисту природи [108]. Для адекватного порівняння національної екологічно-правової бази забезпечення екобезпечного розвитку із європейськими нормами, слід мати на увазі, що екологічне законодавство Європейського Союзу розвивалося на протязі останніх 30-ти років і наразі

складається з близько 300 правових актів, включаючи директиви, регламенти, рішення і рекомендації на додачу до значної кількості комюніке та інших політичних документів. Основу екологічного законодавства складають близько 70 Директив та 21 Регламент, які вважаються джерелами *acquis* (спільними і обов'язковими для виконання членами – курсив наш) ЄС у сфері охорони довкілля [227, с. 15].

Окрім правових норм, у країнах Європейської співдружності екологічне регулювання також поєднує збалансовані адміністративно-контрольні та фінансово-економічні важелі, які дозволяють ефективно регулювати питання охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки. У червні 1993 р. в рамках ЄС були прийняті основні принципи і положення екологічного обліку, які набули чинності в квітні 1995 р. Змінилися і пріоритети у боротьбі з забрудненням атмосфери. Головні програми спрямовані не на введення в дію очисного обладнання, а на створення екологічно чистих технологій. В цих країнах діють понад 200 чітких механізмів реалізації екологічного законодавства, застосовується близько 150 видів екологічних податків, структура і тарифні ставки в яких затверджено національними парламентами [351, с. 395]. Причому ці механізми мають свої специфічні риси, які обумовлені особливостями власних екологічних проблем, а також сформованістю політичного, економічного, соціального середовищ та специфікою національного управління.

Для вирішення завдань екологічної безпеки в єдиному Європейському екологічному просторі діє регіональна екологічна організація – Європейське агентство з навколишнього природного середовища (ЕЕА), агенція ЄС для забезпечення незалежною інформацією про стан навколишнього середовища. Також використовують назви – Європейське екологічне агентство (ЄАД), Європейське агентство з охорони довкілля. Агенція здійснює достовірну експертизу щодо оцінки ступеня екологічної небезпеки, сприяє розробці екологічного законодавства і запобігання зміні клімату, запобігання втратам біологічного різноманіття і розуміння його просторової зміни, захист

людського здоров'я і якості життя, використання і управління природними ресурсами і відходами, створенню умов для реалізації програм у сфері регулювання екологічної безпеки. Європейське співтовариство має широку компетенцію в галузі регулювання екологічної безпеки. При цьому компетенція ЄС в галузі регулювання екологічної безпеки є спільною з державами-членами ЄАД. ЄАД налічує 32 країни-члени (27 країн ЄС разом з Ісландією, Ліхтенштейном, Норвегією, Швейцарією та Туреччиною) і шість країн, що співпрацюють з ЄЕА (Албанія, Боснія та Герцеговина, колишня республіка Югославії Македонія, Сербія та Чорногорія) [346].

Європейська екологічна інформаційна та наглядова мережа (Eionet) – це мережа співпраці ЄАД та країн-партнерів. ЄАД відповідальна за розвиток мережі і координування її дій. Для цього ЄАД тісно співпрацює з національними фокусними групами (focal points), зазвичай, це національні екологічні агентства або міністерства охорони природи. Вони відповідальні за координування національних мереж, що включають багато установ (всього близько 300) [120].

Наразі до основних напрямів правового регулювання ЄС в галузі екобезпечного розвитку належать:

- екологічна стандартизація, оцінка впливу на навколишнє середовище;
- збирання й оброблення екологічної інформації, моніторинг навколишнього середовища;
- екологічна сертифікація;
- екологічний менеджмент і екологічний аудит;
- розвиток механізму фінансування; захист екологічних прав [346].

Зрозуміло, що введення такої розгалуженої системи екологічних норм, інституцій та управлінських практик в сферу поточної політики постає складним і не завжди безперечним завданням, тим більше, що, як ми описали вище, європейські країни, дотримуючись спільних засадничих норм зберігають і власні правові системи – у тому числі, у галузі екологічного

законодавства. Однак для окреслення основних напрямків вдосконалення вітчизняного екологічного законодавства мають бути окреслені головні засадничі пріоритети, на яких варто зосередитись. Нагадаємо, що для класифікації законодавства в сфері охорони навколишнього середовища використовують його поділ на «горизонтальне» та «вертикальне». «Горизонтальне» – пов'язане з загальними питаннями у сфері охорони довкілля, воно застосовується для регулювання різних питань, що стосуються навколишнього середовища. Сюди можна віднести законодавство щодо доступу до екологічної інформації, оцінки впливу на навколишнє середовище, звітування про імплементацію директив у сфері охорони довкілля. До «вертикального» законодавства належать нормативно-правові акти, які регулюють конкретні сфери діяльності, наприклад, поводження з відходами, охорона вод, біорізноманіття та ін.

Важливим для становлення українського законодавства з екології та прав людини є імплементація та гарантування виконання норм «горизонтального» законодавства і, тим більше, вже ратифікованих норм Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Оргуської конвенції) [35]. В Оргуській конвенції екологічна інформація подається шляхом її розподілу за певними категоріями (типами) і стосовно кожної з них надається, як приклад, відповідний перелік видів відомостей [42]. Конвенція закріпила обов'язковий мінімальний обсяг відомостей, що входять у поняття «екологічної інформації», а за кожною країною залишається право і можливість розширення цього поняття у національному законодавстві. Отже, обов'язок держав полягає у тому, щоб не робити обсяг відомостей, закладений у визначення екологічної інформації, меншим чи вужчим. На жаль, в українському законодавстві у свій відбулося звуження поняття «екологічної інформації». У ст. 25 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачено відповідний перелік інформації, яку слід вважати екологічною. Це інформація про:

- стан навколишнього природного середовища чи його об'єктів – землі, вод, надр, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу та рівні їх забруднення;
- біологічне різноманіття і його компоненти, включаючи генетично видозмінені організми, та їх взаємодію із об'єктами навколишнього природного середовища;
- джерела, фактори, матеріали, речовини, продукцію, енергію, фізичні фактори (шум, вібрацію, електромагнітне випромінювання, радіацію), які впливають або можуть вплинути на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей;
- загрозу виникнення і причини надзвичайних екологічних ситуацій, результати ліквідації цих явищ, рекомендації щодо заходів, спрямованих на зменшення їх негативного впливу на природні об'єкти та здоров'я людей;
- екологічні прогнози, плани і програми, заходи, в тому числі адміністративні, державну екологічну політику, законодавство про охорону навколишнього природного середовища;
- витрати, пов'язані із здійсненням природоохоронних заходів за рахунок фондів охорони навколишнього природного середовища, інших джерел фінансування, економічний аналіз, проведений у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються довкілля [290].

Аналізуючи положення Оргуської конвенції, Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» можна зробити висновок про те, що основними ознаками екологічної інформації є її відкритість, прозорість, достатність та ефективність доступу до неї. Відкритість екологічної інформації полягає в тому, що така інформація не може бути ні таємною, ні віднесеною до інформації з обмеженим доступом, а повинна бути загальнодоступною. Це підтверджує ст. 50 Конституції України, де передбачено, що «кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також

право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена»[164].

Однак, на практиці Положення про порядок надання екологічної інформації, затверджене наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 18.12.2003 р. № 169 [250] майже 10 років зумовлювало ускладнений порядок надання такої інформації, її недоступність для широкого загалу та окремих громадян. Так у п. 3. 6 Положення про порядок надання екологічної інформації було сформульовано нонсенс: «У запиті про надання екологічної інформації може бути відмовлено, якщо вона становить державну таємницю» [250], що прямо суперечить ст. 50 Конституції України.

Значним кроком уперед в галузі реалізації інформаційно-екологічних прав громадян став Закон України «Про доступ до публічної інформації», від 13.01.2011 [283], який докорінно змінив правове співвідношення індивід – держава, у тому числі в галузі реалізації екологічно-інформаційних прав. Він чітко окреслив принципи, гарантії, відповідальність та строки надання інформації, що знаходиться у розпорядженні державних органів та підприємств, а також усіх суб'єктів господарювання, які володіють: 1) інформацією про стан довкілля; 2) інформацією про якість харчових продуктів і предметів побуту; 3) інформацією про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, що сталися або можуть статися і загрожують здоров'ю та безпеці громадян, і при чому в Ст. 7 Закону зазначається, що така інформація не може бути віднесена до конфіденційної [283].

Важливим публічним правом країн – членів Європейського Союзу є право на судовий захист (право на доступ до правосуддя). Згідно зі ст. 1 Орухської Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, від 25 червня 1998 року «право на доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища» є засобом забезпечення захисту

«права кожної людини нинішнього і прийдешніх поколінь жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я та добробуту» [163, с. 296].

Так, в країнах Європейського Союзу право на доступ до правосуддя з екологічних справ, як і раніше, регулюється національним законодавством держав – членів Союзу, які умовно можна поділити на чотири основні групи:

- можливість звернення до суду за захистом екологічних прав кожної особи (Голландія, Ірландія);
- можливість звернення до суду за захистом екологічних прав кожної зацікавленої особи (Франція, Великобританія, Іспанія, Швеція, Фінляндія);
- можливість звернення в суд за захистом екологічних прав тільки при порушеннях індивідуальних прав особи (Німеччина);
- можливість звернення до суду за захистом екологічних прав, надана відповідним асоціаціям (Італія, Греція) [341, с. 19-20].

В останні роки Європейський Суд з прав людини закріпив найважливіші елементи прецедентного права в сфері охорони довкілля, зокрема щодо обов'язку держав-членів визначати особливі заповідні зони та надавати правовий статус для їх охорони, що мав би обов'язкову юридичну силу для усіх національних органів. У судових рішеннях, що стосуються охорони довкілля, часто розглядається застосування та імплементація тієї чи іншої директиви, даються уточнення або визначення певних термінів і їх застосування, закріплюється розмежування повноважень між державами-членами та Європейським Співтовариством з конкретних питань та ін.

Судова форма є найбільш ефективною формою захисту порушеного суб'єктивного екологічного права. Судовий захист прав взагалі і екологічних зокрема гарантує ст. 55 Конституції, відповідно до положень якої права і свободи людини і громадянина захищаються судом, кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб та ст. 11 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища», згідно з

положенням якої порушені права громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища мають бути поновлені, а їх захист здійснюється в судовому порядку відповідно до законодавства України [290].

Як слушно зазначає Н. Кобецька, право на звернення до суду по захист свого порушеного права (право на доступ до правосуддя), будучи, з одного боку, самостійним екологічним правом, одночасно визначає механізми захисту інших екологічних прав. На підставі аналізу положень Орхуської конвенції та інших норм законодавства вчена виділяє такі форми доступу до правосуддя при захисті екологічних прав: оскарження рішень, дій (бездіяльності) державних органів та інших суб'єктів, що порушують національне екологічне законодавство; позовна форма захисту, яка реалізується шляхом подання позовів про припинення небезпечної для середовища діяльності, відшкодування заподіяної шкоди тощо) [155].

Як ми бачимо з проведеного аналізу, навколишнє середовище посідає одне з центральних питань у політиці Європейського Союзу. Тому угода про асоціацію між Україною та ЄС міститиме зобов'язання української сторони перейняти стандарти чистого довкілля, адаптувати національне законодавство до європейського екологічного права, а також найголовніше — забезпечити правосуддя у сфері захисту навколишнього середовища [108].

Співробітництво між Україною та Європою у сфері захисту навколишнього середовища має практичне (вирішення конкретних проблем) і політичне значення (зближення з Європейським Союзом). Голова представництва Єврокомісії в Україні Жозе Мануель Пінту Тейшера відзначив: «Перед Україною буде поставлене завдання не просто створити законодавчі рамки у сфері захисту навколишнього середовища. Найголовніше завдання, яке постане перед Україною, – це забезпечення практичного виконання указаних норм» [32]. Головним документом, що визначає основи співпраці України та Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища, є Угода про партнерство і співробітництво між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами і Україною, підписана у 1994 р. В

Угоді, зокрема, говориться, що Сторони «розвивають та зміцнюють співробітництво між ними в галузі охорони навколишнього середовища та охорони здоров'я» [341, с. 179]. Законом України від 21 листопада 2002 р. було схвалено Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [287, с. 12]. А Законом України від 18 березня 2004 р. було затверджено саму програму [285, с. 367].

Проте, незважаючи на достатньо високий рівень посилення співпраці України з ЄС, питання охорони навколишнього середовища та сталого розвитку не набули пріоритетності в рамках проведення політичного діалогу на найвищому рівні. Уже впродовж 13 років накопичується вантаж не виконаних Україною зобов'язань за Конвенцією про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті (Конвенція Еспо). Двома Нарадами Сторін Конвенції поспіль Україна визнавалася країною-порушницею Конвенції у зв'язку із недотриманням її положень при проектуванні та будівництві глибоководного судноплавного каналу (ГСК) «Дунай-Чорне» море через гирло «Бистре» (за скаргою Румунії). Україна досі не ратифікувала Протокол про стратегічну екологічну оцінку (СЕО) до Конвенції Еспо. Хоча планом заходів щодо виконання у 2012 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС було передбачено прийняття відповідного закону [45], його проект не був погоджений Урядом та не подавався до Парламенту.

Складність полягає у практичній відсутності протягом минулих десятиріч чіткої довготермінової стратегії екологічної політики, яка б мала першочергове значення, а не сприймалася за залишковим принципом в якості фасадного «проєвропейського» атрибуту. Тривалий час єдиним документом, який визначав засади національної екологічної політики України, були Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки (1998 р.) [233, с. 248]. Їх реалізація передбачалась у три етапи, часові рамки яких досить нечітко визначались. Так, в Основних напрямках указувалося, що: перший етап

охоплює період з 1997 р. по 2000 р., другий етап розрахований на 10-15 років, починаючи з 1998 р., здійснення заходів третього етапу «фрагментарно ... розпочалось у 1996 р., а більш широке – відповідно до темпів стабілізації економіки країни» [там само]. Також у документі зазначалося, що завдання третього етапу повинні виконуватись із урахуванням основних засад концепції сталого розвитку. Аналіз змісту документу дозволяє зробити висновок, що в Основних напрямках дана концепція та її основні ідеї належно враховані не були [325].

У 2007 році вже за умов врахування необхідності гармонізації українського законодавства з європейським в Україні була схвалена Концепція національної екологічної політики на період до 2020 р. (далі – Концепція) [166], яка на даний момент часу визначає спрямованість дій держави у природоохоронній сфері. Аналізуючи зміст Концепції, можна дійти висновку, що саме її норми є пріоритетними при формуванні, подальшому розвитку та реалізації екологічної політики України. На обґрунтування необхідності «розроблення оновленої національної екологічної політики» в Концепції наводяться такі аргументи:

- відсутність ефективної системи управління у сфері охорони навколишнього природного середовища;
- значно повільніші, порівняно з очікуваними, темпи проведення структурних реформ і модернізації технологічних процесів;
- ряд подій міжнародного характеру (наприклад, Всесвітній саміт зі сталого розвитку (2002 р.); Конференція міністрів навколишнього середовища «Довкілля для Європи» (2003 р.) та наявність в Україні зобов'язань за відповідними міжнародними договорами.

Правда, затвердження Кабінетом Міністрів України Комплексної програми не знівелювало потребу прийняття спеціального закону про основні засади сталого розвитку України, на що неодноразово зверталась увага як теоретиків, так і практиків [44; 214; 325; 338]. Значна частина науковців та громадськості наголошує, що перш за все, є нагальна потреба у прийнятті

Екологічного кодексу України і детально відобразити у ньому положення про громадський контроль у сфері екології. Також є необхідність у розробці нормативних актів, які закріплять сучасні методики розрахунку екологічної шкоди і замінять собою акти радянських часів.

Значний крок щодо втілення у життя Концепції національної екологічної політики було зроблено із прийняттям Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» 21 грудня 2010 року[289]. В ньому було більш чітко деталізовано принципи Концепції, передбачено практичні кроки щодо їхнього втілення, наближено зміст стандартів реалізації та захисту екологічних прав до європейських. Серед основних принципів національної екологічної політики, викладених у цьому Законі, вказані і такі як:

- посилення ролі екологічного управління в системі державного управління України з метою досягнення рівності трьох складових розвитку (економічної, екологічної, соціальної), що зумовлює орієнтування на пріоритети сталого розвитку;
- врахування екологічних наслідків під час прийняття управлінських рішень при розробленні документів, які містять політичні та/або програмні заходи державного, галузевого (секторального), регіонального та місцевого розвитку;
- міжсекторальне партнерство та залучення зацікавлених сторін;
- державна підтримка та стимулювання вітчизняних суб'єктів господарювання, які здійснюють модернізацію виробництва, спрямовану на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище [289].

Відповідно до п. 4.8 Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI «Приведення у відповідність екологічного законодавства України із положеннями джерел *acquis communautaire* в першу чергу необхідно здійснити за такими напрямками:

- забезпечення наскрізності екологічної політики, її інтеграції до політик державного, галузевого (секторального), регіонального та місцевого розвитку;

- моніторинг і оцінка якості атмосферного повітря, зокрема щодо загальнопоширених забруднюючих речовин, зонування території України, планів поліпшення якості атмосферного повітря в зонах і агломераціях; регулювання зменшення вмісту сірки у пальному;

- перегляд нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах під час виробництва певних категорій транспортних засобів в Україні;

- перегляд нормативів якості поверхневих вод, які використовуються для потреб централізованого водопостачання і для культурно-побутового користування, очищення комунальних стоків, запобігання забрудненню внаслідок змиву нітратів із сільськогосподарських земель;

здійснення контролю за поводженням з такими видами відходів, як використані хімічні джерела струму, ртутні, у тому числі компактні, відпрацьовані оливи, електронне обладнання, не придатні до використання транспортні засоби;

- впровадження комплексної/інтегрованої дозвільної системи для стаціонарних джерел викидів (у першу чергу енергогенеруючих);

- ліцензування виробництва, застосування, імпорту і експорту небезпечних хімічних речовин, контроль за їх вмістом у продукції та безпечне видалення» [140, с. 19].

На основі цієї Стратегії 25 травня 2011 року за № 577-р. розпорядженням Кабінету Міністрів був затверджений України Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища України на 2011-2015 роки (далі – НПД) Цінність і унікальність НПД для України полягає в тому, що він є першим документом такого рівня, що був запланований, створений і затверджений згідно з усіма європейськими стандартами. Крім того Національним планом дій передбачається інтеграція цих положень у регіональну політику, а також на місцевому рівні. Відповідно до п. 2 Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 року № 577

міністерствам, іншим центральним та місцевим органам виконавчої влади доручено за погодженням з Мінприроди привести до 30 червня 2012 р. галузеві програми розвитку, програми з охорони навколишнього природного середовища та місцеві програми економічного і соціального розвитку у відповідність зі Стратегією та НПД [140, с. 23].

Для якісної реалізації Стратегії державної екологічної політики та Національного плану досі потрібне суттєве реформування державного врядування в природоохоронній сфері. Наразі неурядові екологічні організації та аналітичні центри негативно оцінюють наслідки адміністративної реформи, розпочатої ще в грудні 2010 року. Ослаблено й так не надто впливову позицію Міністерства екології та природних ресурсів України, особливо в частині контролю за будівництвом потенційно екологічно небезпечних об'єктів, а також обмеження можливостей громадськості брати участь у нагляді за господарською діяльністю, яка має вплив на навколишнє середовище.

Серйозною проблемою є відсутність адекватної і автентичної реакції державних органів на громадські дії. Тобто про неефективність прокурорського нагляду за дотриманням екологічного законодавства, відсутність законодавчого регулювання на рівні діяльності відомств і територіальних управлінь, неузгодженість існуючої політико-правової системи держави у сфері регулювання відносин щодо використання навколишнього природного середовища з численними відомчими і місцевими актами, відсутність ефективної схеми узгодження відомчих актів із загальнодержавними законодавчими актами, включаючи конституційні вимоги [298].

При підготовці екологічних секторальних та місцевих планів і програм інформування та залучення зацікавленої громадськості є законодавчо обов'язковим, починаючи з ранньої стадії. Багаторічний досвід Мінприроди, а також задокументований міжнародний досвід доводять, що участь громадськості у підготовці планів і програм, а також інших рішень, що стосуються довкілля, суттєво підвищує якість цих рішень / документів, а

також сприяє укріпленню суспільної підтримки державної політики. Постановою Кабінету Міністрів України від 29 червня 2011 р. № 771 затверджено Порядок залучення громадськості до обговорення питань щодо прийняття рішень, які можуть впливати на стан довкілля. Окрім вказаних документів наказами Мінприроди від 18.12.2003 № 168 і N 169 затверджені Положення про порядок надання екологічної інформації та Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля.

Для гарантування і енергетичної, і екологічної безпеки та забезпечення сталого розвитку Україна має запровадити європейську модель екологічної експертизи. Саме європейська модель екологічної експертизи є тією «золотою серединою» між ліберальною інвестиційною політикою без урахування екологічних наслідків і надмірною зарегульованістю дозвільної системи. Навіть більше, після приєднання до Енергетичного співтовариства 2011 року Україна зобов'язалася гармонізувати свій інститут екологічної експертизи з європейським уже до кінця 2012 року [193], хоча цей процес ще далекий від завершення. 2011 року внаслідок лібералізації інвестиційної політики в Україні відбулося фактичне скасування інституту оцінки впливу на довкілля (ОВД), або державної екологічної експертизи. Лібералізацію інвестиційної політики виправдано тим, що забюрократизована дозвільна система сприяла корупції та стримувала інноваційний потенціал приватного сектора. Проте дозвільна система, яка виникла після спрощення, а також практика ухвалення державних рішень в енергетиці не сприяють забезпеченню екологічної безпеки країни [193].

У цьому контексті зрозуміло, що органи державного управління мають бути дійсно відділені одні від одних, тобто повинен реалізовуватися принцип незалежності в діяльності різних гілок влади, кожна з яких має виконувати свої функції. Крім того, важливими є механізми екологічного моніторингу, експертизи, судового захисту екологічних прав та доступу громадськості до прийняття рішень. Повинен реалізовуватися і справді альтернативний підхід до оцінки стану довкілля та комплексний підхід до збереження його

людиновимірності, тобто забезпечуватися основне право людини на збереження сприятливого для життя, здоров'я та достатку навколишнього середовища [300, с. 204].

Екологічне законодавство в Україні дійсно прогресує та вдосконалюється у бік європейських стандартів захисту довкілля та прав людини, але ще не є досконалим. Незважаючи на існування розвиненої системи національного законодавства України у сфері охорони довкілля, існує необхідність його вдосконалення практично щодо усіх моніторингових питань. Важливим аспектом тут є можливості застосування норм і досвіду правового регулювання екобезпеки інших країн, які досягли в цій галузі вагомих досягнень. Під час розробки нового законодавства України у сфері охорони довкілля необхідно особливу увагу звернути на питання відповідності такого законодавства нормам і стандартам ЄС, беручи до уваги, що майбутня Угода про асоціацію між Україною та ЄС головним чином зосереджена на питаннях адаптації. У процесі адаптації в сфері охорони довкілля необхідно перейти від процесу планування такої адаптації безпосередньо до процесу реалізації [234, с. 14].

Але й при існуючій правовій базі складним залишається питання виконання вимог екологічного законодавства, ігнорування ряду положень та норм екологічного законодавства та низький рівень екологічної та правової освіти широкого загалу українських громадян. Отже, розвиток екологічного законодавства вимагає поширення екологічних знань, що набуваються завдяки екологічній освіті як елемента загальної системи освіти. Безпосередньо соціальними аспектами забезпечення екобезпечного розвитку є: фахова освіта, виховання, пропаганда. Під їх дією формуються екологічно спрямовані якості населення, а саме: екологічна культура, мислення, світогляд. Результат розвитку останніх виявляється в зміщенні акцентів у системі «суспільство – навколишнє середовище». Відбувається вплив на основні суспільні процеси (політичні, нормативно-правові, економічні, техніко-технологічні, соціально-психологічні), які безпосередньо реалізують принципи екологічної безпеки

[362]. Процес формування екологічної правосвідомості здійснюється в тісному взаємозв'язку трьох елементів: еколого-правової просвіти, еколого-правової освіти та еколого-правового виховання. Тільки в сукупності ці елементи можуть забезпечити умови формування у індивідів необхідного рівня екологічної правосвідомості та еколого-правової культури [61].

Підвищений інтерес до еколого-правової освіти зумовлений необхідністю:

1) ефективного застосування природоохоронного законодавства з метою забезпечення екологічних прав громадян;

2) об'єктивного осмислення ролі та місця законодавчих і підзаконних актів, кількість яких постійно зростає, у системі права; регулювання екологічних правовідносин;

3) творчого обґрунтування низки нових законодавчих положень, концептуальних підходів до врегулювання екологічних правовідносин; проведення їх наукової класифікації за галузевими, функціональними, інституційними ознаками;

4) своєчасної систематизації та відтворення новаційних процесів у підручниках та інших навчально-методичних матеріалах; створення оптимальної навчально-методичної бази для об'єктивного сприйняття студентами й іншими категоріями освітян (магістрами, аспірантами, докторантами тощо) еколого-правових явищ, специфіки їх відображення в екологічному законодавстві та праві;

5) формування у студентської молоді виважених еколого-правових поглядів, прогресивного еколого-правового світогляду;

6) оволодіння навичками вирішення сучасних еколого-правових питань на макро- і мікрорівнях за допомогою державно-правових засобів; створення широкої мережі закладів по проведенню просвітницької еколого-правової діяльності.

Відмітимо, що питання екологічної освіти відображені ще у базовому Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25

червня 1991 року [290], який закріпив серед низки екологічних прав громадян право на одержання екологічної освіти (п. «ж» ст. 9). Важливою гарантією реалізації останнього повинна стати відповідна система законодавчого забезпечення, правова основа, яка б повно та досконало врегулювала суспільні відносини в галузі екологічної освіти. Одночасно із закріпленням суб'єктивного права громадян на екологічну освіту тут установлюється юридичний обов'язок одержання екологічних знань для всіх посадових осіб, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів і призводить до впливу на стан навколишнього природного середовища [318, с. 84]. Закон визначає, що підвищення екологічної культури суспільства і професійна підготовка спеціалістів мають забезпечуватися загальною обов'язковою комплексною освітою та вихованням у галузі охорони навколишнього природного середовища в дошкільних закладах, у системі загальної середньої, професійної, вищої освіти, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів (ст. 7).

Низка важливих положень щодо екологічної освіти встановлена «Основними напрямками державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, затвердженими постановою ВР України № 188\98-ВР від 5 березня 1998 року [233]. Серед завдань, які необхідно здійснити для реального досягнення основних пріоритетів у цій галузі, передбачається створення системи екологічної освіти, виховання та інформування громадян (розділ II). Розроблення і впровадження програм екологічної освіти та виховання є одним з основних завдань першого з трьох етапів реалізації Основних напрямів, що передбачалося завершити в 1997–2000 роках (розд. IV).

Активізація освітньої та просвітницької діяльності з питань сталого розвитку визнається необхідною в «Комплексній програмі реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003–2015 роки», затвердженій постановою Кабінету Міністрів України № 634 від 26 квітня 2003 року. Оскільки одним із компонентів

сталого розвитку є охорона навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки, невід'ємним елементом освіти в цій галузі має бути екологічна освіта. На виконання цієї Програми передбачається зміцнити зв'язки між наукою та освітою в інтересах сталого розвитку на всіх рівнях з метою обміну знаннями, досвідом і передовою практикою, а також створити правові засади для організації науково-освітніх центрів. Здійснення цих заходів покладено на Національну Академію наук України, Міністерство освіти і науки України, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, обласні Київську та Севастопольську міські державні адміністрації. Здійснення заходів з екологічної освіти і виховання передбачається також у законодавчих актах у галузі охорони та відтворення окремих природних об'єктів.

Регулювання ще одного з існуючих напрямів еколого-освітньої діяльності здійснюється законодавством про природно-заповідний фонд та екологічну мережу України. Так, Законом України «Про природно-заповідний фонд» від 16 червня 1992 року [291] встановлюється, що одним із видів використання територій і об'єктів природно-заповідного фонду є використання їх в освітньо-виховних цілях (ст. 9). Еколого-освітня діяльність є завданням природних заповідників (ст. 15), національних природних і регіональних ландшафтних парків (ст. 20, 23). З метою ведення навчальної та освітньої роботи створюються ботанічні сади (ст. 31) та зоологічні парки (ст. 35). На територіях і об'єктах природно-заповідного фонду на основі укладених угод може проводитися навчально-виховна робота навчальних закладів (ст. 42). Відповідно до цього Закону розроблено «Положення про еколого-освітню діяльність заповідників і національних природних парків України» [248], причому одним з основних напрямів такої діяльності є еколого-правова освіта – ознайомлення з нормативно-правовими актами в галузі заповідної справи, включення екологічного законодавства до експозиції музеїв природи.

Також «Загальнодержавною програмою формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки», затвердженою Законом України від 21 вересня 2000 року [285] з метою підвищення рівня екологічної

освіти, виховання, культури населення та його активізації, передбачається створення громадських еколого-експертних центрів, які сприятимуть усвідомленню проблеми збереження ландшафтного різноманіття, розробка пропозицій щодо участі молоді у виконанні заходів щодо формування національної екологічної мережі на підставі досвіду позашкільної екологічної освіти і забезпечення широкої поінформованості громадян (п. 13, розд. III).

Крім екологічного законодавства України, деякі правові засади реалізації права громадян на екологічну освіту містяться в законодавстві України про освіту. Так, у «Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»)), затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 року № 896, та в «Національній доктрині розвитку освіти», затвердженій Указом Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002 [218], серед шляхів реформування гуманітарної загальноосвітньої підготовки передбачається формування правової та екологічної культури, що має стати основною метою та пріоритетним напрямом реформування системи національного виховання. Також у цих документах зроблено спробу визначити основний зміст екологічної освіти на стадії дошкільного виховання, у загальній середній та позашкільній освіті.

Рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України від 20.12.2001 року затверджена Концепція екологічної освіти [287], яка набуває сьогодні ваги актуального і важливого державного документа. Концепція складена з урахуванням сучасного стану і перспектив розвитку суспільного знання, спрямована на перебудову змісту освіти й виховання відповідно вимогам часу та основним положенням Національної доктрини розвитку освіти у XXI столітті та базується на парадигмі «Україна – поступ у XXI століття».

У Концепції екологічна освіта розглядається як неперервний процес, що охоплює всі вікові, соціальні та професійні групи населення, а також всі рівні освіти: дошкільне виховання, загальну середню екологічну освіту, середню професійну екологічну освіту, вищу екологічну, післядипломну екологічну освіту. Одним із принципів державної політики у галузі екологічної освіти

Концепція визначає її комплексність та безперервність процесу екологічного навчання в системі освіти. Оскільки у дошкільному вихованні головну роль відіграє родинне виховання, у даній статті автор акцентує увагу на двох головних рівнях екологічної освіти: загальній середній екологічній освіті, яка у свою чергу охоплює початкові, основний та старші класи, та вищій екологічній освіті, яка за одним з напрямків стосується формування екологічної культури фахівців за різним фахом [287].

Необхідно мати на увазі, що екологічна освіта до цих пір розкидана по навчальних закладах різного відомчого підпорядкування, не існує єдиної системи екологічної освіти, особливо на рівні вищої освіти. Вимагає покращення екологічна освіта в середній школі, оскільки предмет екологія або інвароментологія і донині не є базовим предметом освіти, а є предметом факультативним або таким, який може додаватись на розсуд до основного змісту освіти. Тим часом у переважній більшості європейських країн та в інших розвинених країнах світу цей предмет є базовим, тобто обов'язковим для вивчення. Екологічне просвітництво через засоби масової інформації здійснюється недостатньо, оскільки практично не існує на загальнонаціональному рівні. Це утруднює інформування населення у сфері навколишнього середовища [298].

Загальновідомо, що активізувати набуття екологічних знань необхідно, в першу чергу, у загальноосвітній школі, адже у переважній більшості саме підлітки є порушниками екологічного законодавства, навіть не усвідомлюючи, яких збитків спричиняє їх поведінка навколишньому середовищу. Тому вивчення екологічного права в рамках дисципліни «Основи права» є недостатнім і не відповідає потребам у підвищенні екологічної культури. Екологічна освіта та виховання у загальноосвітній школі – це формування особистості учня, його уміння передбачати наслідки своєї поведінки в природі та суспільстві. Учні повинні вчитися розуміти системний принцип організації життя та природи і таких цінностей, які становлять необхідну передумову існування нації, держави й особистості в ній.

Мінімізація негативного впливу соціогенних чинників формування екологічної небезпеки забезпечується підготовкою кваліфікованих фахівців, які, на думку О. Шмандія та В. Бахарєва, відіграють у суспільстві роль імпактних «центрів концентрації екологічного мислення» [362]. Такі фахівці повинні володіти основами психології і педагогіки, ораторського мистецтва; знаннями причин виникнення і шляхів усунення екологічних проблем; гнучкістю мислення і творчим підходом до наукового пізнання.

Одним з першочергових завдань є розробка програми курсу з екології відповідно до вимог часу, профілю ВНЗ та особливостей регіону. У зв'язку з цим, разом з обов'язковим курсом базових екологічних знань, повинно бути впроваджено спеціальний курс залежно від профілю вищого навчального закладу. Специфіка еколого-правової освіти полягає в тому, що вона повинна базуватися на принципі «випереджаючого відображення». У свідомості людини повинна відбуватись постійна оцінка можливих наслідків втручання у природу як безпосередніх, так і майбутніх, з позицій не тільки добробуту людини, а й гармонізації відносин в системі «суспільство-природа». Еколого-правові знання є умовою правомірної поведінки людини. Вони забезпечують можливість правильної орієнтації в обставинах і прийняття рішення з врахуванням наслідків екологічно значимої поведінки, оцінки і реакції на них зі сторони держави і суспільства. Отже, перед вищою школою у процесі підготовки кваліфікованих кадрів виникають завдання: еколого-правової просвіти, освіти та виховання всіх, хто навчається та професійної підготовки тих, які в процесі трудової діяльності будуть пов'язані з впливом на навколишнє природне середовище та з діяльністю по охороні довкілля [280].

Про необхідність формування екологічного світогляду в студентів суспільних наук, до яких належить і юридична галузь, наголошується в екологічній програмі ЮНЕСКО «Людина та біосфера» (МАВ – Man and Biosphere). Одним із пріоритетних напрямків програми є «розвиток потенціалу», який розвивається через програми освіти, підвищення екологічної свідомості громадян. У межах програми розробляються основи

збалансованого використання та збереження біологічного різноманіття, які передбачають міждисциплінарний підхід, демонстрацію та навчання з питань управління та використання природних ресурсів [385].

У Концепції екологічної освіти України екологічний світогляд визначається як один із основних компонентів екологічної культури, а одним із завдань вищої освіти є формування у студентів високої екологічної культури, глибоких екологічних знань та екологічного світогляду [287].

Згідно з Стратегією ООН у сфері освіти в інтересах сталого розвитку одним із основних стратегічних напрямків розвитку освіти є підвищення рівня світогляду молоді на всіх рівнях освіти, у тому числі і на рівні вищої освіти, задля подальшої професійної діяльності на благо збалансованого майбутнього. Серед мір, пропонованих Стратегією, особливе місце займає відображення принципів збалансованого розвитку у всіх предметах, курсах та програмах, що сприятиме зміцненню зв'язку між природничими та суспільними науками в рамках міждисциплінарних та спеціалізованих досліджень [297].

Хоча проблема формування екологічного світогляду останнім часом привертає все більше уваги науковців (С. Влащенко, І. Воронцова, П. Полещук, С. Разметаєв), закономірності та особливості формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів потребують додаткового вивчення. Зокрема, до цього часу не розглядалась проблема формування екологічного світогляду студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів, які в процесі свого професійного становлення мають зробити вибір щодо своєї ролі на шляху до суспільства збалансованого розвитку. Адже саме цим людям у подальшій професійній діяльності доведеться приймати важливі екологічні рішення. Тому позитивне вирішення судових справ на користь природи залежить від екологічного світогляду фахівців юридичної галузі. Одним із головних завдань вишу юридичного профілю є забезпечення умов для оволодіння знань про людину, природу і суспільство, що є передумовою їхньої подальшої екологічно доцільної професійної діяльності.

На думку О. Крюковської, екологізація навчальних дисциплін та програм підготовки у вищих навчальних закладах наряду з професійною підготовкою засобами базової екологічної освіти має стати одним із пріоритетних «важелів у вирішенні надзвичайно гострих екологічних і соціально-економічних проблем сучасної України» [173]. Таким чином, екологічна освіта студентів юридичних спеціальностей набуває нині особливої ваги, оскільки, саме вони в майбутньому будуть регулювати взаємовідносини у системі «людина – природа». Такий підхід допомагає закласти базу, яка буде сприяти у майбутньому більш свідомому розумінню студентами екологічних проблем при вивченні курсів адміністративного, цивільного, екологічного права тощо.

Не викликає заперечень, що необхідність знань екологічного права стає чи не найбільш важливою умовою, коли молода людина виходить на простір самостійного життя. Прикро, коли людина з вищою освітою демонструє відсутність знань екологічного законодавства, своїх прав і обов'язків в сфері екології. Зокрема, мова йде про вищу освіту, яку здобувають студенти економічних та технічних вузів, адже вивчення такого предмету як «Екологічне право» взагалі не передбачається, що безумовно не відповідає положенням Концепції щодо безперервної екологічної освіти.

У зв'язку з цим, слід наголосити на тому, що з метою підвищення рівня правової освіти населення, створення належних умов для набуття громадянами правових знань, а також забезпечення їх конституційного права – знати свої права і обов'язки – в Україні з 2001 р. діє Національна програма правової освіти населення [219], затверджена Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. У Загальних положеннях Програми сказано, що потребують вирішення на державному рівні питання подальшого розвитку правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян в одержанні знань про право. Однак, відповідно до Концепції розвитку вищої юридичної освіти в Україні «наразі українська система вищої юридичної освіти не набула тих якісних характеристик, які б дозволили

поставити її в один ряд з системами юридичної підготовки більшості країн Європи та провідних країн світу, в яких екологізація знань займає одне із чільних місць серед пріоритетних напрямків розвитку освіти» [219]. Отже конвергенція екологічної та правової освіти, введення їх елементів у масову еколого-правову просвіту населення є перспективним та нагальним напрямком в сфері як професійної, так громадської освіти.

Розвиток екологічного права, законів та інших нормативно-правових актів, що є носіями норм цього права, не є безконфліктним, у процесі його здійснення виникають суперечності у регулюванні тих чи інших відносин між нормами різних нормативно-правових актів, диспропорції у співвідношенні між законами та підзаконними актами на користь останніх тощо. Зазначена обставина обумовлює потребу в постійному пошуку варіантів удосконалення правового регулювання відповідних суспільних відносин. Хоч вирішується це різними способами в основі їх лежить усвідомлення того, що правові норми, що регулюють відповідну сферу суспільних відносин, знаходяться у взаємозалежності й мають бути узгоджені [285, с. 19].

Отже, існуючі економіко-правові механізми за умови їх незмінності, без впровадження надійних природоохоронних регуляторів при формуванні ринкових відносин призведуть до негативних наслідків. Мається на увазі, що в умовах конкуренції, намагання отримати якомога більші прибутки в найближчий період, підприємці використовуватимуть екстенсивні форми рекреаційного природокористування, приховуватимуть шкідливі викиди, результати надмірної експлуатації, щоб запобігти штрафам тощо. Тобто всі нововведення повинні бути екологічно орієнтованими, базуватись на виборі найкращих альтернатив використання природних ресурсів, ресурсозберігаючих технологій тощо.

Таким чином можемо дійти висновків, що екологічна та правова освіта є дуже важливими у світі екобезпечного розвитку країни. Формування екологічно-орієнтованого світогляду у суспільстві є одним з наріжних каменів побудови сталого, здорового та екобезпечного суспільства. Тому отриманню

екологічних знань через систему загальної середньої та вищої освіти має бути приділено більше уваги. Екологічних знань потребують і ті, хто здобуває правову освіту, адже екологічне право – є однією з найбільш динамічних галузей права, яка знаходиться на межі прав людини та екологічних стандартів розвитку суспільства. Екологічним правам людини, обов'язкам та стандартам приділяється велика увага в законодавстві Європейського Союзу та країн-членів. І Україна, яка оголосила євро інтеграційний рух одним з пріоритетів зовнішнього розвитку, стикається із необхідністю гармонізації власного законодавства, зокрема екологічного.

Слід відзначити, що в Україні більшість питань реалізації екологічних прав формулюються у Конституції України та Законі «Про охорону навколишнього середовища» 1991 року, і безперечно, деякі норми галузевого законодавства вимагають суттєвого оновлення та наближення до європейських. Зокрема йдеться про питання судового захисту екологічних прав, екологічній експертизі, участі громадськості у прийнятті рішень, пов'язаних із екологією, дієвими механізмами отримання екологічної інформації, освіти тощо. Незважаючи на певні не врегульовані питання, можемо сказати, що наближення вітчизняного законодавства до європейських норм в галузі екологічного права є інтенсивним та стратегічно необхідним процесом, який здатен забезпечити екобезпечне, зелене та здорове майбутнє нашої країни.

5.3. Умови подолання екологічних криз як праксеологічної засади екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства

Ще зовсім недавно люди пишалися своїми перемогами над природою. Природні ресурси здавалися нескінченними, а численні зв'язки з природою ігнорувалися. Протягом життя лише одного покоління наших сучасників до проблем людства додалася нова, не зовсім звичайна проблема. Вперше за свою історію воно змушене вдаватися до переоцінки власного місця і значення в

системі земної природи. Сучасна екологічна криза виявилася явищем абсолютно нового порядку. По-перше, його походження пов'язано з тим, що світова популяція як біологічний вид, розпочала потужну перетворюючу діяльність щодо біосфери, спрямовану виключно для задоволення власних потреб, по-друге, ця діяльність з роками тільки посилюється, по-третє, більшість наслідків такої діяльності мають незворотній характер.

Наразі, як зазначає проблема суспільство – природа стоїть у центрі уваги світової спільноти. Продовжується період поглибленого вивчення причин виникнення екологічної кризи, пошуків можливих шляхів виходу з неї, опрацювання і впровадження суспільно-політичних заходів щодо збереження довкілля, відновлення зруйнованого навколишнього природного середовища.

Хаотичне, некомпетентне використання природи призвело до виникнення системи надзвичайних ситуацій. Безумовно, багато з цих проблем сягають корінням углиб історії людства. Однак лише безпрецедентний розвиток продуктивних сил та функціонування в умовах конкуренції, хаотичності, браку відповідних знань загострили їх й надали глобального характеру.

В Україні екологічна проблематика нині поступово, але все більш рельєфно, постає як найбільш гостра, актуальна, як така, що потребує концентрації наукових і практичних зусиль для її першочергового дослідження і вирішення. І це – не випадково. Чисті повітря, вода, харчі, природне середовище є найбільш важливими ресурсами життєдіяльності людини. На жаль, статистика засвідчує, що майже 10% території України перебуває у стані глибокої екологічної кризи, близької до катастрофи. У такому ж стані знаходиться майже 70% земельних ресурсів. Якщо додати до цього забруднення води і повітря (щорічно в атмосферу викидається майже 100 млн. тон шкідливих речовин) та хижацьке ставлення до природи з боку технічно недосконалих хімічних і ряду техніко-технологічних виробництв, неважко зрозуміти загрозу здоров'ю і самому життю людей, про актуалізацію якої все більш наполегливо сигналізують вчені-екологи та екологічно

стурбована громадськість. Екологічна безпека в Україні стає проблемою, яка потребує негайного вирішення.

Саме зазначені позиції дають підстави погодитися з тим, що наявність загрози системної кризи, для сучасної цивілізації, посилює інтерес до проблеми безпеки за усіма її аспектами, адже попри поширену думку, відповідно якої технічні досягнення надають захищеності сучасній спільноті, людство залишається наодинці як зі стихійними лихами, які до сьогодні є мало вивченими і непередбачуваними, так і потерпає від наслідків власного нераціонального впливу на навколишнє середовище. Тому, як зазначає Н. Олександрович, «в умовах переходу до сталого розвитку, коли єдиним імперативом екосоціального розвитку стає екологічна оптимізація антропогенної діяльності, морально-особистісні якості людини набувають особливого значення» [3, с. 82]. Саме тому як результат міжнародних досліджень з'являється концепцією людського розвитку, що була оприлюднена міжнародною організацією «Програма розвитку ООН – ПРООН» (United Development Program), де безпека людини визначається як право вибору в умовах свободи і захищеності, а також повної впевненості у тому, що ці можливості збережуться і на завтра [74, с. 142].

Таким чином, сьогодні стає очевидним, що однією з найактуальніших проблем сучасності є проблема безпеки людської цивілізації. Насамперед – це пошук шляхів і засобів нейтралізації і подолання негативних тенденцій, які становлять реальну загрозу для безпечного існування суспільства.

Аналіз антропогенного впливу на природні екосистеми свідчить, що швидкість деградації довкілля набула таких масштабів, що вийшла за межі швидкості біологічного пристосування живих організмів до середовища існування, тобто втрачена стійкість екосистем. «Якщо за акумулюючий показник антропогенного «тиску» на навколишнє середовище взяти здоров'я населення, то об'єктивні медичні дані свідчать про все зростаючий вплив екологічних чинників на фізичний потенціал нашого суспільства» [67, с. 12],

зазначає І. Волошин. Тому на перший план стратегії виживання людства висувуються питання екологічно безпечного існування (проживання) людини.

Проблеми навколишнього середовища, як правило, впливають на життя країни як вирішальний фактор або як складова національного добробуту й потенційних можливостей держави. Отож національна й міжнародна безпека неможлива без урахування екологічного фактору. Це призвело до формування нового напрямку в екологічній сфері діяльності – екологічна безпека.

Екологічна безпека (екобезпека) являє собою соціоприродну та наукову реальність, є об'єктом дослідження різних наук (природничих, соціальних, юридичних та ін.), оскільки охоплює складний комплекс взаємозв'язків людини з навколишнім природним середовищем. Екобезпека — категорія соціальна, притаманна людському суспільству, формується в межах суспільних відносин. Зазначена категорія характеризується, по-перше, як вічна цінність людського суспільства, що ґрунтується на певній системі гарантій екологічної безпеки співіснування природи і людини. Йдеться про безпеку людини в процесі: взаємодії з природним середовищем, з небезпечними речовинами (радіоактивними, хімічними, токсичними тощо), використання руйнівних або небезпечних технологій і процесів, здійснення різноманітних впливів на довкілля тощо. Вона може бути пов'язана і з не контрольованими людиною процесами (стихійні сили природи). По-друге, при забезпеченні екологічної безпеки враховуються закони природи, за якими розвиваються екологічні об'єкти. По-третє, екобезпека здійснюється під контролем держави, яка утворює цілу систему спеціальних органів. По-четверте, основою правової форми є екологічне право як самостійна правова галузь. Правове забезпечення екобезпеки є одним з основних принципів цього права.

За сучасних умов екобезпека стає чи не найважливішою у соціальній політиці. Розвиток науки і техніки сучасної цивілізації супроводжується виникненням ризиків, що можуть зробити проблематичним майбутнє благополуччя людства. Їх вирішення виявлене як пов'язане з тими чинниками, що формують особистість – насамперед, світоглядом та свідомістю людини.

Негативні зміни світогляду та свідомості змістовно проявляються як деформація цілей і цінностей людської діяльності, як втрата духовних вимірів та духовно-етичних чинників діяльності [24, с. 14]. Одночасно на планеті відбуваються вельми комплексні процеси, які філософи й представники багатьох інших наук найчастіше об'єднують терміном «глобалізація» й акцентують їх провідні протиріччя: – між репродуктивними можливостями біосфери підтримувати стан, прийнятний для цивілізації, і стратегією індустріального глобального використання біосфери; – між стратегією, яка прийнята світовим співтовариством, і цілями його розвитку; – між інтересами нинішнього покоління, яке проводить політику розширеного самовідтворення, й інтересами нащадків, яких така політика позбавляє стартових умов; – між «першим світом», що споживає понад 80% світових ресурсів, і експлуатованим «третьім світом», що забезпечує добробут та розвиток» [189].

Ідеологію і пріоритет екобезпечного розвитку вже було закріплено в Декларації «Про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 р., де наголошувалось в окремому розділі про те, що Україна самостійно встановлює порядок охорони природи на своїй території та використання власних ресурсів, що Україна дбає про екологічну безпеку громадян і т.д. Таким чином, уже в цьому доленосному документі була зафіксована принципова орієнтація держави на забезпечення екобезпечного розвитку.

Екологічна небезпека та екологічна безпека – це поняття, якими окреслюється той чи інший стан навколишнього середовища. За якісними показниками стан довкілля можна представити трьома рівнями, де його якість розглядається як сукупність природних та «набутих» властивостей, сформованих під впливом антропогенної діяльності, які відповідають встановленим екологічним, санітарно-гігієнічним нормативам, що забезпечують умови для розвитку і відтворення живих організмів, у тому числі життєдіяльності людини. Найвищий якісний рівень природного середовища являє собою чисте природне середовище. У цьому разі забруднення природного середовища є мінімальним, воно не спричиняє змін нормального

екологічного стану в певному регіоні. До другого рівня слід віднести сприятливе природне середовище. Тут забруднення природного середовища можливе в межах, які не впливають на стан здоров'я людини і коли відсутні будь-які неприємні фактори, викликані специфікою окремих виробництв. До третього рівня можна віднести безпечне природне середовище. На відміну від другого рівня тут допускається можливість наявності в природному середовищі певного регіону незагрозливих для людини негативних факторів.

Категорія «екологічна безпека» з'явилась в українському законодавстві з прийняттям Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. У подальшому вона отримує конституційне закріплення, її забезпечення та захист віднесено до обов'язків і найважливіших функцій держави, а також є справою всього українського народу (статті 16, 17 Конституції України). Поряд з людиною, її життям і здоров'ям, честю й гідністю, недоторканністю безпека проголошується і визначається Основним Законом найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Вимоги екологічної безпеки знаходять своє закріплення в обов'язкових нормах, правилах, стандартах щодо охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів тощо. Так, у ст. 33 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачена система екологічних нормативів. Вони встановлюють гранично допустимі викиди та скиди в навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин, рівні допустимого шкідливого впливу на нього фізичних та біологічних факторів. Законодавством України можуть встановлюватися також нормативи використання природних ресурсів та інші екологічні нормативи [290, с. 124]

Згідно з підручником «Екологічне право України» екологічна безпека (екобезпека) являє собою «соціоприродну та наукову реальність, є об'єктом дослідження різних наук (природничих, соціальних, юридичних та ін.), оскільки охоплює складний комплекс взаємозв'язків людини з навколишнім природним середовищем» [115, с. 115].

Екологічна безпека для людини – це кількісна оцінка можливих змін в природних комплексах і екосистемах при яких не порушуються їх основні структурні і функціональні характеристики, тобто стан при якому взаємодія природного комплексу і людини визначається, як стійкий. Такий стан є можливим лише за умови усвідомлення особистістю природного середовища як соціалізації природи та набуття нею екологічної свідомості та культури, які повинні проявлятися в екологічній поведінці особистості.

Варто згадати також М. Хилька та А. Толстоухова, які, розглядаючи питання про суспільну систему, тип соціально-економічних відносин як причину екологічної кризи, зазначають, що «по-перше, соціальні системи мають сенс і виправдання лише тією мірою, якою вони здатні розкрити можливості і прагнення кожного суб'єкта зробити його життя більш яскравим, повним, щасливим; по-друге, сама система формується відповідно до ідейних настанов, ідеалів, запитів і очікувань людей; по-третє, жодній із соціальних систем не вдалося забезпечити екологічно збалансований напрям розвитку, який передбачає і розвиток культури. Тоді, можливо, визначальною причиною екологічної кризи буде небачена до цього часу криза духовної культури. І для цього є підстави, адже більшість людей нині перестала шукати духовний сенс життя, вона шукає матеріальних життєвих благ»[336, с. 22]. Занепокоєння людей накопиченням матеріальних цінностей перетворило природу на бездуховне середовище проживання, а найвища істота в цьому середовищі дозволяє собі підкорювати і споживати, використовуючи науковий доробок і технічні засоби. Екобезпека держави розглядається як сукупність умов збереження спроможності країни ефективно захищати свої економічні інтереси, задовольняти потреби суспільства і держави у довгостроковій перспективі, генерувати інноваційні зрушення в економіці з метою підтримання її конкурентоспроможності, протистояти зовнішнім економічним загрозам, як найповніше реалізовувати національні конкурентні переваги у міжнародному поділі праці [337, с. 24]. Але така екобезпека не є стійкою, оскільки суперечить безпеці екологічній та принципам стійкого розвитку.

Моральний аспект взаємодії людини і природи особливо чітко вимальовується з точки зору розвитку самої людини. Між багатством природного оточення і багатством людської свідомості існує глибока внутрішня єдність. Світ людини – це і є світ природи. І зовсім не випадково колективний розум завжди виступав проти безглуздої жорстокості, хижацького ставлення до природи, стверджуючи любов до неї. Аналіз стану довколишнього середовища України за останні роки [209, с. 22] показав, що організація системи моніторингу та регулювання якості довкілля в більшості випадків не призводить до бажаних наслідків і екологічна ситуація продовжує погіршуватись, навіть в разі зниження рівня виробництва. Очевидне неприйняття екологічних реалій викликано відсутністю розуміння ступеню екологічної небезпеки.

Це означає, що крім загальних і конкретних знань, що визначаються рівнем освіти і специфічної діяльності, людині необхідно повернутись до осмислення свого значення і місця зокрема та людського суспільства загалом в нових умовах існування на Землі. Нам всім слід підготуватись до необхідності обмеженого використання природних ресурсів, що обумовлено обмеженістю природно-ресурсного потенціалу, місткістю біосфери, вичерпністю ресурсів та простору Землі. Суспільство сталого розвитку може функціонувати тільки на базі суттєво інших споживацьких інтересів і мотивацій діяльності [240].

Екологічна освіта на початку третього тисячоліття стала необхідною складовою гармонійного, екологічно безпечного розвитку. Екологічне виховання, інформування населення, підготовка висококваліфікованих фахівців, в програмних документах найвизначнішого міжнародного форуму ХХ сторіччя в Ріо-де-Жанейро (1992), присвяченого навколишньому середовищу і сталому розвитку, названі одним з найважливіших і необхідних засобів здійснення переходу до гармонійного розвитку всіх країн світу. Це положення підкреслюється і в останніх міжнародних документах (міжнародний звіт з підготовки національних доповідей про виконання країнами «Порядку денного на ХХІ сторіччя» та ін.). Концепція екологічної

освіти України, як елемент концепції гармонійного розвитку держави, набуває сьогодні ваги актуального і важливого державного документа. Підготовка кадрів з високим рівнем екологічних знань, екологічної свідомості і культури на основі нових критеріїв оцінки взаємовідносин людського суспільства й природи (не насилля, а гармонійне співіснування з нею), повинна стати одним з головних важелів у вирішенні надзвичайно гострих екологічних і соціально-економічних проблем сучасної України. (повтор с. 341).

На сучасному етапі діяльність у галузі екологічної освіти і виховання розуміють як інтегративну, цілісну, багатоаспектну, спрямовану на формування особистісних якостей, що вступає у протиріччя з практикою підготовки майбутніх фахівців у ВНЗ. Нова, гуманістично–орієнтована парадигма освіти, соціальні перетворення у суспільстві та загострення екологічних проблем передбачають підготовку фахівця нового типу – людей з гуманістичною спрямованістю, професіоналів з високим рівнем екологічної культури. Водночас зазначимо, що до цього часу у багатьох ВНЗ домінує предметна система навчання, результатом чого є фрагментарність знань студентів, відсутність мотивів професійної діяльності у галузі екологічної практики та освіти і виховання [210, с. 5].

Найважливіші завдання екологічної освіти, виконання яких позначається на збереженні й раціональному використанні природних комплексів України, стосуються формування у молоді інформованості та когнітивних способів аналізу взаємовідносин людини і природи, емоційно позитивного ставлення до її охорони та мотиваційних засад активного впливу на навколишнє середовище. Вони пов'язані з низкою об'єктивних чинників, насамперед, з необхідністю усвідомлення громадянами України того, що, розбудовуючи власну державу, необхідно долучитися до вирішення екологічних проблем на основі з'ясування залежності рівня життя від ступеня розвитку й упровадження екологічно чистих і ресурсозберігаючих технологій.

Процеси суспільно-державних перетворень в Україні, що спричинили зміни в соціальних структурах, наповнили їхнє функціонування новим

еколого-спрямованим змістом, детермінували потреби у розробці вихідних засад удосконалення та підвищення ефективності освіти щодо забезпечення екологічної освітньої підготовки молоді, що в подальшому позначається на її екологічній практичній діяльності.

Екологічно зорієнтована і спрямована освіта має забезпечити реальні можливості керуватися у власній екологічній діяльності аналізом зразків світової практики з метою їхнього використання для позитивного розв'язання екологічних проблем в Україні. Усе це переконливо свідчить про необхідність обґрунтування педагогічною наукою й практикою закономірностей та специфіки реалізації екологічної освіти не лише на інформативному рівні, а й на творчо-пошуковому, що базується на усвідомленні причинно–наслідкових зв'язків у процесі екологічної освіти, яку учні здобувають на етапі вивчення природничо-наукових дисциплін.

Екологічна освіта, як цілісне культурологічне явище, що включає процеси навчання, виховання, розвитку особистості, повинна спрямовуватися на формування екологічної культури, як складової системи національного і громадського виховання всіх верств населення України (у тому числі через екологічне просвітництво за допомогою громадських екологічних організацій), екологізації навчальних дисциплін та програм підготовки, а також на професійну екологічну підготовку через базову екологічну освіту. Предметом екологічної педагогіки є проблема екологічного виховання та освіти, а предметом екології культури – проблема впливу природи на культуру, у вузькому розумінні – питання збереження культурного середовища [248]. Екологічна педагогіка та екологія культури є важливою ланкою освіти професійних кадрів, бо допомагають формувати наступність та відтворюваність екологічних знань.

Водночас більшість з них у своїй майбутній професійній діяльності безпосередньо чи опосередковано матимуть справу з природними ресурсами, їх використанням, переробкою, що впливає на довкілля через виробничі процеси. Тому кожен випускник повинен чітко уявляти собі локальну,

державну та планетарну значущість екологічних проблем і свідомо та кваліфіковано підходити до їх розв'язання в процесі роботи за своїм фахом.

Водночас аналіз стану екологічної освіти у професійно–технічних та вищих навчальних закладах свідчить, що в цій галузі існують значні недоліки, зокрема у більшості з них акцентується увага на освітньо–інформаційних аспектах і не докладається належних зусиль для перетворення знань у конкретні переконання та вчинки; недостатньо використовуються можливості екологізації предметів загальноосвітнього і професійно–технічного циклів; екологічні знання учнів мають недостатню професійну спрямованість, що призводить до розриву між вивченням теоретичного матеріалу та практикою. Тому екологічна освіта у професійно–технічних навчальних закладах всіх рівнів та профілів вимагає наукового обґрунтування та комплексу навчально–виховних заходів [344, с. 3].

Під екологізацією освіти загалом розуміють систему заходів, спрямованих на забезпечення у навчальному процесі всіх рівнів освіти (початкова, середня, вища) поглиблених екологічних знань та їх практичне застосування [105, с. 245]. Нині в сфері освіти, під час впровадження програми екологізації, гостро постає питання щодо ефективності відповідних заходів. Це, насамперед, пов'язано із проблемою методичної організації екологічної освіти. Використовуються два підходи: або введення окремого предмету «екологія» у зміст навчальної підготовки на різних освітніх рівнях (який найчастіше реалізується), або екологізація всіх навчальних предметів. Тому всебічна екологізація освіти є чинником підвищення ефективності навчання та гуманітарного виховання як учнів, так і студентів. Адже передбачається розширення та вдосконалення системи природоохоронної діяльності та підготовки молоді, переведення її на якісно новий рівень. Можна зауважити, що процес екологізації освіти на всіх рівнях відбувається не надто результативно і прискорено.

Отже, насамперед необхідні активні дії держави для надання екологічній освіті пріоритетів у розвитку, найважливішими з яких є: удосконалення

законодавчих основ екологічної освіти населення; розробка науково-обґрунтованої державної стратегії розвитку екологічної освіти населення і програми її реалізації; вжиття організаційних заходів, спрямованих на створення ефективної інфраструктури екологічної освіти і виховання; державна і громадська підтримка екологічної освіти і поширення екологічної інформації; міжнародне співробітництво в галузі екологічної освіти.

Крім того, слід висунути такі завдання у сфері екологізації освіти:

- втілення в практику положень Закону про екологічну освіту;
- доопрацювання і затвердження стандартів у галузі екологічної освіти;
- широке впровадження нових дистанційних форм екологічного навчання (в т.ч. через сервісні послуги Інтернету);
- активний розвиток неформальної екологічної освіти із залученням провідних учених-екологів, митців, літераторів;
- підготовка і видання типових програм з екологічних дисциплін, посібників і підручників з екології для шкіл і вузів;
- створення на всіх рівнях освіти сучасних екологічних лабораторій;
- розвиток регіональних, державних екологічних програм з обов'язковим передбаченням питань екологічної освіти і виховання [342].

Але було б несправедливо будувати всю екологію тільки навколо людини. Та й власне екологія виникла для вирішення задач взаємодії всього живого з неживою природою й організмів між собою. Людина – такий же організм, і відокремлення її від тварин та рослин дикої природи суттєво буде позначатися на її здоров'ї. Заміна, а тим більше знищення, природного середовища спричиняє згубні наслідки для життя людини. Екологічні знання дозволяють їй переконатися в цьому, приймати правильне рішення з метою охорони природи, у тому числі і на побутовому рівні. Вони дозволяють їй розуміти, що людина і природа – єдине ціле і уявлення про можливості панування над природою досить примарні та небезпечні. Екологічно освічена

людина не допустить стихійного ставлення до навколишнього середовища та власного життя. Вона боротиметься проти екологічного варварства, а якщо таких людей буде більшість, вони забезпечать нащадкам нормальне екологічне життя, перетворюючи не природу, а «дику» цивілізацію, знаходячи шляхи взаємодії природи та людства [85, с. 165].

Екологічна складова освіти не повною мірою є надбанням сучасності, бо її елементи можна знайти у освітніх системах минулого. «Повчання», написане Володимиром Мономахом 1117 року, можна вважати першим програмно-методичним збірником, в якому зроблено спробу обґрунтувати значення виховання та освіти, роль праці та природної культури людини. Цей перший методичний лист нащадкам про цінність природи, вміння користуватися її багатствами, піклуватися про неї, можна вважати початком вітчизняної натуралістичної педагогіки. У XVII столітті Ян Амос Коменський звернув увагу на природна доцільність усіх речей, тобто на те, що всі процеси в людському суспільстві протікають згідно з процесами природи. У своїй праці «Велика дидактика» він стверджував, що природа розвивається за певними законами, а людина – це частина природи. Отже, у своєму розвитку людина підкоряється одним і тим же загальним законам і закономірностям природи.

Ще видатний вітчизняний педагог К.Ушинський відзначав, що логіка природи є найдоступнішою і найкориснішою для учнів. Він закликав розширити спілкування учнів з природою. У його книгах приділяється велика увага виховному впливу природи, у них він звернувся до логіки природи, зазначаючи, що учні можуть не лише вивчати матеріал про природу у книжках, а й самостійно працювати з природним матеріалом, в природних умовах.

В.Сухомлинський своїм досвідом переконливо показував, що турботливе ставлення до природи формується лише тоді, коли дитина поліпшує навколишнє середовище своєю працею. Для реального втілення цього положення в дії він пропонував створювати живі куточки, де всі

можуть доглядати за тваринами, організовувати «пташині» і «тваринні» лікарні, саджати дерева, що можливим було лише за умови організації еколого-натуралістичної роботи учнівської молоді [36].

Головною метою екологічної освіти є розвиток екологічної культури особистості. У її структурі можна виокремити екологічні знання, екологічні ціннісні відносини (світогляд) і екологічну діяльність. Це основні компоненти екологічної культури. В спеціалізованих курсах екології для ВНЗ, крім загальних екологічних питань, що складають основу екологічних знань, повинно бути розглянуто:

- стан екологічних систем і ландшафтів, наявність і місце мешкання рідкісних та зникаючих видів, рослин і тварин, занесених до Червоної книги;
- техногенні фактори впливу та перетворення природи, їх екологічні наслідки і тенденції подальшого розвитку;
- природоохоронні заходи, їх достатність і можливі альтернативні підходи, засновані на національних традиціях природокористування;
- наявність, площі і стан охоронних природних територій і пам'ятників природи, природних об'єктів, що мають особливе культурне, наукове, історичне або рекреаційне значення, їх достатність для реалізації цілей охорони генофонду рослинних популяцій і тварин;
- комплексні екологічні програми і територіальні схеми комплексної охорони природи і раціонального використання її ресурсів;
- питання здоров'я населення в зв'язку з конкретними екологічними ситуаціями, форми та засоби підтримки та пропагування здорового способу життя, не шкідливого ані для людини, ані для природи;
- шляхи стабілізації і покращення екологічної ситуації, що склалася, якщо вона несприятлива, та виявлення можливостей безпосередньої участі в цьому процесі кожного [101, с.209].

Закріпити позитивні кроки в галузі екологічної освіти можна тільки в разі широкого використання доступної населенню, і перш за все студентству, екологічної інформації, що може бути досягнуто активним залученням в

екологічну просвіту і виховання засобів масової інформації. До цього часу система екологічної просвіти в Україні відсутня, а окремі, часом змістовні передачі по телебаченню не в змозі компенсувати її відсутність.

Проблема формування особистості належить до фундаментальних не лише в педагогічній, але й у соціальній, політичній, культурній сферах суспільного життя. Адже всі перетворення, що відбуваються в суспільстві взагалі та в одній із найскладніших і людиномістких з них – у сфері освіти зокрема, зосереджуються на особистості – головній дійовій особі та суб'єктові суспільно-історичного процесу. У сучасних складних і повних суперечностей процесах, пошуках, спрямованих на утвердження української державності, осмислення реалій XXI століття, педагоги повинні зберігати баланс, тримати в полі зору соціально-політичні, ідеологічні й соціальні процеси, що змінюються повсякчасно [232, с. 5].

Неперервність екологічної освіти передбачає необхідність одержання людиною екологічної інформації, що відповідає можливостям її виховання та адекватного реагування на екологічну ситуацію, що склалася. При цьому екологічна інформація повинна бути достатньо повною, однозначною і зрозумілою. Враховуючи ці обставини, а також всезагальність і міждисциплінарність екологічної освіти, в її складі повинно бути посилено напрямки, що належать до формування морального, психічного та фізичного здоров'я населення, в свою чергу взаємопов'язаних з економічними і соціальними умовами [101, с. 210].

Беручи до уваги системний характер проблем екології, їхню органічну кореляцію з усіма політичними, соціальними та економічними чинниками, стратегія екологічної безпеки України вбачається як одна з фундаментальних складових національної безпеки держави. В основі такої політики має бути загальноновизнаний у цивілізованому світі постулат щодо пріоритетності прав людини. Одним з таких безперечних прав є право громадян на екологічну безпеку. Воно гарантується комплексом політичних, юридичних, економічних, технологічних і гуманітарних чинників [2].

Можна констатувати, що перебудова, демократизація і реформи, перехід до ринкових відносин лише більше виявили важливість екопроблем, а не призвели до їх вирішення. Основні причини такого становища, ймовірно, випливають із сфери людської діяльності, нерозуміння суспільством суті екокризи. На сьогоднішній день екоосвіта відіграє визначну роль в захисті навколишнього природного середовища. Від рівня, ємності, глибини цієї освіти залежить вирішення проблем сталого розвитку, майбутнє нашої нації.

Проблема екологічної освіти і виховання населення Землі постає у світовому баченні як головний чинник можливості подальшого буття та життєдіяльності людей. На сучасному етапі розвитку суспільства для глибокого розуміння проблем навколишнього середовища у всій складності й визначенні шляхів їхнього розв'язання потрібен новий тип освіти. У міру того, як наше розуміння взаємозв'язків між діяльністю людини і проблемами довкілля поглиблюється, основні принципи екологічної освіти можуть стати тим стрижнем, навколо якого формуватиметься майбутня стратегія загальної освіти, буде виховано громадян з новим світоглядом і новими ціннісними орієнтаціями, що більшою мірою відповідатиме потребам сучасного суспільства і природи.

Освіта визнана міжнародним співтовариством фундаментальним інструментом для захисту навколишнього середовища і просування ідей сталого розвитку. Цьому передували дві причини – перша стосується необхідності докорінної зміни світогляду, парадигми розвитку людства в цілому та кожної окремої людини для забезпечення виходу на траєкторію сталого розвитку. Саме це й може забезпечити галузь освіти. Друга причина полягає в досить парадоксальному висновку, що інших шляхів до сталого розвитку, ніж через освіту, немає – а ні удосконалення технологій, а ні економічні інструменти принципово не можуть забезпечити цього переходу.

Виокремлення та аналіз проблем залежності глобального сталого розвитку від освітніх процесів у постіндустріальному суспільстві. Глобальні зміни в сучасній освітній економіці, які відбуваються внаслідок виникнення й

поширення новітніх технологій і виробничих процесів, зумовлюють і високу залежність подальшого розвитку кожної країни від здатності її громадян здобувати, передавати й новітні знання як у виробничій сфері, так і в щоденному житті. У сучасній парадигмі виробництва знання стають центральним елементом і саме тому зміни в освіті можуть стати вирішальним фактором розвитку кожної держави в тому числі і України.

У зв'язку із цим, ті проблеми, що стояли перед людством протягом усієї історії його існування, поступово набувають характеру та масштабів глобальних. Це, насамперед, проблеми екології, виснаження природних ресурсів, збереження миру, ріст народонаселення, подолання бідності і голоду, неграмотності, проблеми етнічних груп, тероризму, поширення ідей фундаменталізму тощо. Глобальні проблеми є результатом з одного боку величезних масштабів людської діяльності, що радикально змінює природу, суспільство, спосіб життя людей, а з іншого боку – нездатності людини раціонально розпорядитися цією могутньою силою.

Ще одним головним завданням освіти сьогодні є створення механізму оптимального переведення соціальної системи зі стану в стан. Історично таким механізмом була соціальна революція, освіта забезпечувала лише еволюційні проміжки розвитку. По суті й соціальні революції виникали лише тому, що людині бракувало знань, які дозволяли б оптимально здійснювати великі, глобальні соціальні трансформації. Подібне знання могло б позбавити світ від революційних потрясінь, зробити його розвиток суто еволюційним.

Механізмом, що забезпечує еволюційний режим трансформації суспільства в сучасних умовах може стати лише освіта: революційні, силові методи у сучасних умовах є занадто небезпечними.

5.4. Напрями модернізації парадигми екологічної освіти України як основи державної екобезпечної політики трансформаційного суспільства

Екологічна освіта та виховання спрямовані на формування особистості, яка у повсякденному житті дотримуватиметься норм екологічно грамотної поведінки та підтримуватиме практичні дії державних установ та приватних осіб щодо захисту довкілля. Виховання почуття особистої відповідальності за все живе на Землі, бережливого ставлення до навколишнього середовища, розширення екологічних знань, культури повинні стати рисою характеру кожної людини і це повинно закладатись у якісно новому, цілісному підході до виховання особистості в єдиному процесі безперервної освіти.

Тому 20 грудня 2001 р. рішенням колегії Міністерства освіти і науки затверджено «Концепцію екологічної освіти України». В концепції зазначено: «Екологічна освіта на порозі третього тисячоліття стала необхідною складовою гармонійного, екологічно безпечного розвитку. Екологічне виховання та інформування населення, підготовка висококваліфікованих фахівців названі в програмних документах найвизначнішого міжнародного форуму ХХ ст. в Ріо-де-Жанейро (1992), присвяченого навколишньому середовищу і сталому розвитку, одним із найважливіших і необхідних засобів здійснення переходу до гармонійного розвитку всіх країн світу» [177, с. 51]. Це положення підкреслюється і в останніх міжнародних документах (міжнародний звіт «Ріо+5», «Керівництво з підготовки національних доповідей про виконання країнами «Порядку денного на 21 сторіччя» та ін.).

Парадигма екологічної освіти України, як елемент гармонійного розвитку держави, набуває сьогодні ваги актуального і важливого державного документа. Підготовка громадян з високим рівнем екологічних знань, екологічної свідомості і культури на основі нових критеріїв оцінки взаємовідносин людського суспільства й природи (не насильство, а гармонійне співіснування з нею), має стати одним із головних важелів у вирішенні гострих екологічних і соціально-економічних проблем сучасної України».

Згідно з концепцією, безперервна екологічна освіта охоплює екологічне виховання та навчання від дошкільного віку, екологічної підготовки в школі, а також вивчення екології на охорони довкілля в закладах освіти I, II, III та IV рівня акредитації.

В комплекс безперервної екологічної освіти включається також підвищення кваліфікації, що проводиться періодично з циклічністю в п'ять років, перепідготовка кадрів та їх цільове навчання.

Виховання у людей дбайливого ставлення до природи має починатись з дитячих років - найбільш активного періоду формування світогляду людини, характеру, звичок, ставлення до навколишнього світу. Таке ставлення формуватиметься, якщо поєднувати інтелектуальну та практичну діяльність молоді, прищеплюючи їй уміння виконувати певну практичну роботу з вивчення, збереження та відтворення конкретних природних об'єктів.

Екологічне виховання дітей у дошкільних закладах здійснюється відповідно до навчально-виховних програм, затверджених Міністерством освіти і науки, молоді і спорту України – «Малюшко», «Дитина», «Українське дошкільня» та методичних рекомендацій до них. У концепції дошкільного виховання особлива увага приділяється вирішенню завдань екологічного та фізичного виховання дітей, оволодіння ними знаннями про природу рідного краю, її видову різноманітність та формування у них ціннісного ставлення до природи. «Базовий компонент дошкільної освіти в Україні визначає державні вимоги до рівня освіченості, розвиненості та вихованості дитини в усіх освітніх лініях. Зокрема зміст освітньої лінії «Дитина у природному довкіллі» містить доступні дитині дошкільного віку уявлення про природу планети Земля та Всесвіт, розвиток емоційно-ціннісного та відповідального екологічного ставлення до природного довкілля» [34, с. 4].

Висвітлюючи стан екологічної освіти у загальноосвітніх та позашкільних закладах слід підкреслити важливу роль у цьому Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді та його центрів в

областях, які плідно співпрацюють як зі шкільними закладами, так і з громадськими екологічними організаціями.

Поряд з поширенням гуртків, клубів традиційного спрямування (юнатські, екологічні, екологічно-краєзнавчі, - а також польових практикумів, екологічних відео лекторіїв, «зелених» та «голубих» патрулів, екологічних постів тощо) заслуговують на увагу також нетрадиційні форми: організація позашкільної освіти: екологічні ігротеки, диспут-клуби, дитячі екологічні парламенти.

Останнім часом серед школярів знову значного поширення набула науково-дослідна робота. Так, тільки на Луганщині у міжнародних дослідних проєктах взяли участь понад 1000 учнів. Було запропоновано юним екологам шахтарських міст селищ розробку двох проєктів «Вивчення учнівською молоддю водних артерій Луганщини» і «Терикон», метою якого є озеленення териконів. Спільно з Луганським та Донецьким обласними еколого-натуралістичними центрами було оголошено регіональний проєкт «Ковиловий степ», присвячений вивченню рослинного і тваринного світу степів.

У загальноосвітніх та позашкільних закладах України щорічно оновлюються форми екологічної просвіти. Так, «за сприяння обласного управління освіти і науки Закарпатський еколого-натуралістичний центр започаткував у всіх районних, міських відділах освіти та в кожній позашкільній еколого-натуралістичній установі створення екологічних відеотек. Кожна відеотека одержала по 8 відеофільмів, що створені Науково-виробничим підприємством «Еко-Україна» на екологічну, природоохоронну та історико-краєзнавчу тематику» [147]. За відгуками з відділів освіти, еколого-натуралістичних установ, ці відеофільми з успіхом використовують під час проведення районних і міських семінарів і та на уроках і масових виховних заходах в окремих школах області. На черзі розповсюдження відеофільму «Ойкос» запрошує в Карпати».

За даними Департаменту загальної середньої та дошкільної освіти Міністерства освіти і науки, молоді і спорту на вивчення навчального

предмету «Екологія» в 11 класі відведено 17 годин на рік, згідно типових навчальних планів, затверджених наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 27.08.2010 р. № 834. Навчальний предмет «Екологія» також вивчається, як профільний в класах екологічного, географічного, біотехнологічного, хіміко-технологічного та аграрного профілів. На вивчення предмету «Екологія» на профільному рівні відведено 70 годин на рік в 10 класі та 70 годин на рік в 11 класі.

Особливу увагу Міністерство приділяє організації та проведенню Всеукраїнським масовим заходам з учнівською молоддю екологічного спрямування. Відповідно до Положення про Всеукраїнські учнівські олімпіади, турніри, конкурси з навчальних предметів, конкурси-захисти науково-дослідницьких робіт, олімпіади зі спеціальних дисциплін та конкурси фахової майстерності Міністерством щороку проводяться:

- Всеукраїнський конкурс-захист науково-дослідницьких робіт учнів-членів Малої академії наук України (відділення екології);
- Всеукраїнська учнівська олімпіада з екології учнів 9-11 класів, яка проходить у формі захист екологічних проектів. Переможці Всеукраїнської учнівської олімпіади беруть участь у Міжнародній олімпіаді з екології, яка проходить у Туреччині. Українські школярі неодноразово ставали її переможцями.

У 2010-2012 рр. Національним еколого-культурним центром учнівської молоді спільно з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка проведено три Всеукраїнські форуми учнівської та студентської молоді «Дотик природи».

Протягом 2012 року проведено 29 масових заходів, в яких взяли участь понад 5,5 тис. учнів (вихованців, слухачів). Найбільшою популярністю серед дітей та молоді мали Національний тур «ІнтелЕкоУкраїна» Міжнародного конкурсу «Intel ISEF»; Міжнародний конкурс молодіжних проектів з енергоефективності «Енергія і середовище»; Тиждень Всеукраїнських та міжнародних науково-освітніх проектів «Україна-Європа-Світ-2012», у рамках

якого було проведено Всеукраїнський конкурс юних раціоналізаторів і винахідників «Природа-людина-виробництво-екологія»; XI Всеукраїнський конкурс-огляд колективів екологічної просвіти; VI Всеукраїнський збір учасників екологічних експедицій, походів, польових практик; VI Всеукраїнський зліт учнівських лісництв; Всеукраїнський юнацький фестиваль «В об'єктиві натураліста».

«Важливими для виховання екологічної культури школярів стали трудові акції, присвячені Міжнародному Дню Землі, Дню Довкілля в Україні та Міжнародному дню лісництва; Всеукраїнська природоохоронна акція «Збережемо українські степи»; екологічна акція «Чиста планета – чиста хата» тощо» [114].

Екологічна освіта у вищих навчальних закладах, залежно від рівня їхнього науково-педагогічного потенціалу, потреб регіону має чотири освітньо-кваліфікаційних рівні: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст і магістр. У «Переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями» введено окремий напрям «Екологія» за спеціальностями «Екологія та охорона навколишнього середовища», «Прикладна екологія» (за галузями) та «Експлуатація апаратури контролю навколишнього середовища».

У навчальних планах всіх вищих закладів передбачено загальноосвітній курс «Основи екології» в обсязі 54 годин. Міносвіти і науки розроблено та затверджено програму курсу, який охоплює найголовніші теоретичні та практичні питання екологічної науки. Тим не менше, важливим завданням розвитку вузівської екологічної освіти є розробка програм навчальних дисциплін екологічного напрямку: підготовка нових підручників та посібників з екологічних дисциплін, створення мережі опорних кафедр екології, активізація міжнародних зв'язків у галузі екологічної освіти, зокрема стажування українських студентів у провідних навчальних закладах Європи, США, Канади.

Узагальнюючи та популяризуючи передовий педагогічний досвід у сфері екологічної освіти та виховання, Ліга здійснює видання «Бібліотеки ВЕЛ» у серіях «Екологічна освіта та виховання» [199, с. 427], «Природоохоронні акції». З метою інформування громадськості про стан довкілля вона розпочала видання серії карт «Стан довкілля в Україні».

Велику роботу з питань екологічного виховання та навчання проводить Національний екологічний центр України. Свої освітні програми він провадить за двома напрямками організація роботи школярів і молоді з вивченням та охорони малих річок та видання популярної літератури з природоохоронної тематики.

Всеукраїнська дитяча спілка «Екологічна варта» веде активну практичну роботу у галузі екологічної освіти і виховання. Це створення та впровадження у діяльність нових освітніх програм, таких, як «Вартівські вміння», «Програми вартівських зборів», проведення «Школи лідера-еколога», це постійна просвітницька діяльність у шкільних осередках «Екологічної варти».

З метою формування екологічної культури молоді, залучення дітей і підлітків до природоохоронного руху, пошуку та підтримки талановитих дітей і підлітків, розвитку нових творчих напрямів діяльності молоді започатковано Всеукраїнський фестиваль екологічної творчості «Свіжий вітер». Такі фестивалі підвищують ефективність екологічної освіти та екологічної активності населення завдяки рекламним акціям та співпрацею з засобами масової інформації, яка має можливість впливати практично на все населення країни, формуючи громадську думку й відношення до тих чи інших процесів, об'єктів і явищ. Адже, «у світлі останніх наукових досліджень прийнято розглядати журналістику як орган соціальної дії, як канал соціального управління, визнаючи її здатність впливати на динаміку суспільних процесів. У цьому є свій резон, тому що особливо зростає роль журналістики в період суспільної ломки і потрясінь. Саме засоби масової інформації «долучають величезні маси людей до аналізу різних явищ і пошуку шляхів виходу з кризи в економічній, духовній, соціальній сферах» [33, с. 32]. Крім можливостей

ефективного, оперативного і максимально широкого розповсюдження екологічної інформації, можливостей в домашніх умовах виконувати екологічний всеобуч, засоби масової інформації мають ще й ту перевагу, що можуть оперативно попередити про екологічну небезпеку, навчати способам поведінки в умовах надзвичайних екологічних ситуацій, сприяти відведенню екологічних катастроф.

В зв'язку з цим висока якість, правдивість, обґрунтованість, цілеспрямованість екологічних програм для засобів масової інформації є одним з головних факторів ефективної екологічної освіти.

Отже, аналіз сучасного стану екологічної освіти України свідчить про середні показники її розвитку, які необхідно вдосконалювати. Тому доречним буде висвітлити пропозиції щодо розвитку екологічної освіти. У навчальні плани середніх шкіл та дошкільних закладах необхідно впровадити обов'язковий курс «Екологічна культура». Метою даного курсу повинні стати виховання системи цінностей у дітей та юнацтва щодо збереження і відновлення природних ресурсів. Навчання здійснювати за такими напрямками: збереження існуючих природних багатств; невиснажливе природокористування; вивчення наслідків забруднення та деградації довкілля; вміле поводження з відходами; пропагування збереження зелених насаджень; пропагування охорони водних ресурсів; вивчення особливостей стану довкілля у регіонах. Збільшення кількості еколого-виховних та еколого-освітніх програм у засобах масової інформації, проведення навчальних семінарів на екологічну тематику для керівників різних галузей, депутатського корпусу, держслужбовців, освітян, працівників медичної галузі та ін. забезпечить формування екологічної культури та активної громадської позиції людства щодо вирішення проблем захисту навколишнього середовища і сталого розвитку. Виховання у молодого покоління екологічної культури допоможе відновити втрачену рівновагу і гармонію у відносинах «людина - природа». Адже екологічна культура – це частина загальної культури особистості. Рівень екологічної культури визначає результат виховання,

головною функцією якого є підготовка підростаючого покоління до життя в цьому світі. Без змін в культурі природокористування не можна розраховувати на позитивні зміни в екології, саме культура здатна привести у відповідність діяльність людини з біосферними і соціальними законами життя. Тому екологічна культура повинна стати провідним компонентом загальної культури людини і новим способом єднання людини з природою.

Висновки до п'ятого розділу

Інструменти державного регулювання екобезпечного розвитку України як організаційно-правової засади формування екологічної відповідальності – це формування екологічних компетентностей. Сформовані інструменти державного регулювання екобезпечного розвитку України як організаційно-правової засади формування екологічної відповідальності приводять до сталого розвитку, під яким слід розуміти економічне зростання та недопущення нанесення непоправної шкоди природі – першооснові існування людства, його здорового фізичного і духовного розвитку в довгостроковій перспективі, що і є основою екологічної освіти екобезпеченого розвитку трансформаційного суспільства.

Екологічне право – це система правових норм, що регулюють суспільні відносини на основі спільного предмета правового регулювання, якими є відносини в галузі охорони, використання, відтворення всіх природних ресурсів, екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища, цінних природних об'єктів і комплексів, екосистем та ландшафтів, клімату, життя і здоров'я людей від негативного впливу забрудненого довкілля.

Умови подолання екологічних криз як праксеологічної засади екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства зводяться до виявлення антропогенного впливу на природні екосистеми. У теоретичному плані – це антропоекологія - наука про взаємодію людини та екосередовища

(природного і соціального), яка свідчить, що вивчення структури, функціонування і розвитку антропогенної взаємодії – важлива передумова оптимізації і гармонізації природного середовища та подолання екологічних криз, що приведе до екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства. Загрози економічній безпеці – це явища, процеси, дії, що приводять до руйнації та деградації господарства країни, пониження життєвого рівня населення, втрати країною економічної самостійності, деградація її індустриального і технологічного потенціалу, криміналізація господарського життя, економічна дезінтеграція. Декларація тисячоліття – документ надзвичайної ваги, що був прийнятий Асамблеєю ООН 8 вересня 2000 р. при участі голів держав і урядів країн - членів ООН, які заявили про свою повагу до природи та загального обов'язку з управління глобальним економічним і соціальним розвитком, в основі якого протидія екологічним кризам та антропогенному впливу на природні екосистеми та забезпечення збалансованого сталого розвитку.

Напрями модернізації парадигми екологічної освіти України як основи державної екобезпечної політики трансформаційного суспільства, в основі яких парадигма екологічної освіти України як елемент гармонійного розвитку держави, що набуває сьогодні ваги важливого державного документа, так як модернізаційні процеси мають низьку ефективність. Екологічне виховання та інформування населення, підготовка висококваліфікованих фахівців названі в програмних документах найвизначнішого міжнародного форуму ХХ ст. в Ріо-де-Жанейро (1992), присвячених пошуку засобів та інструментів здійснення гармонійного і збалансованого екологічного розвитку. В основі парадигми екологічної освіти трансформаційного суспільства - збалансовано-гуманістичний тип розвитку суспільства з врахуванням інтересів майбутніх поколінь, орієнтація на всебічний розвиток особистості та культивування біосфери, подолання деструкції об'єктів природи, оточуючого середовища та формування управлінських механізмів, які зможуть впливати на виникнення нових ефективних структур стабільного розвитку соціуму. Оптимізація цих

процесів приводить до сталого розвитку, під яким слід розуміти економічне зростання та недопущення нанесення непоправної шкоди природі – першооснові існування людства, його здорового фізичного і духовного розвитку в довгостроковій перспективі, що і є основою екологічної освіти екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства.

ВИСНОВКИ

1. Здійснено експлікацію екологічної проблематики трансформаційного суспільства у ретроспективі філософського дискурсу через призму екології як міждисциплінарної науки і доведено впровадження політики екобезпечного розвитку в Україні. Усвідомлення загострення екологічної ситуації, як в Україні (східні регіони), так і в світі взагалі, потребує переходу до вирішення нових проблем та завдань життєдіяльності та співіснування світу, соціуму, людини. Екологія повинна давати відповіді на те, яким чином досягти раціонального і комфортного буття людини у суспільстві. Осмислення, суперечностей у розвитку людини і природи, посилення ролі держави і суспільства у перетворенні природи, відповідальність людини і держави – це відображення суперечностей, які виникають у системі взаємозв'язків суспільства з природним середовищем і потребують свого невідкладного вирішення.

2. Проаналізовано чинники детермінації трансформаційного суспільства і доведено, що трансформаційне українське суспільство знаходиться у напрямі пошуку нової екологічної системи цінностей. У цих умовах зростає роль філософії освіти, яка адекватно реагує на виклики суспільства, дозволяє осмислити інваріантні цінності для системи екологічної освіти. Зроблено висновок, що процес перетворень щодо збереження і стабілізації суспільства можливий в рамках проекту філософії освіти. Сучасна специфіка освіти як чинник забезпечення стійкого розвитку суспільства полягає в аксіологізації сфери екологічної освіти. Під аксіологізацією екобезпечного розвитку розуміється пріоритет ціннісних орієнтацій трансформаційного суспільства, що досягається завдяки освіті, оскільки саме вона формує і виробляє адаптаційні можливості людини до умов функціонування через виховання нових поколінь за допомогою світогляду, культури і знання.

Розроблено понятійно-категоріальний апарат трансформаційного суспільства як середовища екобезпечного сталого розвитку, що представляє

собою сукупну взаємодію різноманітних життєвих чинників, найбільш вагомими серед яких є: характер способу життя, загальна спрямованість виробництва та споживання, екологічна спрямованість свідомості, зокрема, громадської думки, інформованість людей щодо стану справ екологічної обізнаності. Формування понять «екологічної культури», що визначає характер взаємовідносин між суспільством, людиною і природою у процесі створення і освоєння матеріальних і духовних благ, сприяє досягненню екобезпечної життєдіяльності та включає: захищеність від викликів, ризиків, загроз; стан стійкого існування (розвитку) об'єкта, при яких відсутня ймовірність бажаних змін будь-яких характеристик життєдіяльності особистості і є першочерговим невідкладним завданням екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства. Безпека суспільства передбачає наявність суспільних інститутів, правових норм, розвинутих форм суспільної (екологічної) свідомості, що гарантують реалізацію та захист цих умов.

3. *Визначено методологічні засади екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства та доведено, що методологічні засади екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства – це використання системного, структурно-функціонального, інституційного, цивілізаційного методів з метою формування системи ефективних показників екобезпечного розвитку, що приводить до сталого розвитку. Цивілізаційний підхід до екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства виходить з репрезентації екологічної політики, представленої у вигляді когнітивних моделей сталого розвитку як міри розвитку цивілізаційності. Удосконалення методологічних засад трансформаційного суспільства дозволило зробити висновок, що у сучасному суспільстві зростає значимість концепції сталого розвитку, тому що поглиблюється зростаюча гомогенізація економічних, соціальних та політичних форм, які детермінуються культурним розмаїттям глобальної трансформації людства. Зважаючи на специфіку трансформаційного суспільства як складного середовища екобезпечного розвитку, доцільно використовувати такі підходи до його аналізу: системний,*

соціально-діяльнісний, особистісний і синтезувати їх у єдиний системно-діяльнісно-особистісний. Цей підхід може бути реалізований в контексті використання принципів, до яких належать принципи взаємного зв'язку, субординації, ієрархії, гуманістичної цілеспрямованості, обліку зовнішніх впливів, оперативності управління, процесуальності.

4. *Виявлено специфіку екологічної проблематики в індустріальному суспільстві та її вплив на формування освітньої парадигми екобезпечного розвитку* та доведено, що екологічна освіта людини визначається сукупністю знань про особливості взаємодії людини з суспільством та природою, а екологічне виховання є складовою частиною екологічної освіти, що має набагато складнішу значимість. Головна мета освітньої парадигми екобезпечного розвитку повинна спиратись на принцип формування всебічно розвинутої (цивілізованої) людини, яка б гармонійно поєднувала інтереси і високий професіоналізм з загальними цінностями та інтересами (національними, загальнолюдськими, глобальними, екологічними). Саме освіта є наріжним каменем створення нового стабільного порядку, здатного найповніше відповідати цінностям трансформаційного суспільства та гармонізувати основні економічні та соціальні сили сучасності.

5. *Розкрито місце і роль екологізації освітнього процесу як головного завдання модернізації освіти XXI століття*, в контексті чого доведено, що освіта, як цілісне культурологічне явище, включає в себе процеси навчання, виховання, націлених на розвиток особистості. Доведено, що екологічна освіта озброює людину необхідними знаннями про особливості взаємодії людини, суспільства і природи, визначає вплив на них антропогенних факторів, що породжують несприятливі наслідки. Сам процес формування екологічної освіти вважається цілеспрямованим за умови реалізації освітніх і виховних екокультурних цілей і завдань. Екологічну культуру визначено як цілісну систему, яка детермінована екологічними знаннями, мисленням, культурою екологічно оправданих вчинків, що характеризуються ступенем їх перетворення у щоденну норму поведінки та діяльності.

6. З'ясовано міжнародні виміри стратегії освіти сталого розвитку суспільства в контексті екологічної політики, що виходять з положень Конференції ООН з навколишнього середовища й розвитку, що відбулася у 1992 р. в Ріо-де-Жанейро, на якій розглядалися проблеми майбутнього планети Земля. Міжнародні виміри стратегії освіти сталого розвитку суспільства націлені на забезпечення стабільного соціально-економічного зростання з урахуванням існуючого стану навколишнього середовища і раціонального використання, охорони та відтворення природно-ресурсного потенціалу, здорове і повноцінне існування людини у гармонії з природою та означає міру і спосіб включеності людини у діяльність щодо досягнення сталого розвитку, підтримки оточуючого середовища з метою прогресивного розвитку суспільства, міру відповідальності людини перед суспільством і суспільства перед людиною за стан природи і раціональне використання природних ресурсів.

Здійснено компаративний аналіз міжнародних та національних освітніх стандартів екобезпечного розвитку у напрямі гармонізації відносин «людина-природа» та доведено, що найважливішим завданням людства сьогодні постає створення моделі життєздатного суспільства, яке вміє задовольняти потреби всіх своїх членів, не прирікаючи на злидні майбутні покоління, а реальна екологічна політика направлена на формування нової парадигми існування людства. Отже, освіта у зазначеному контексті - це один з найважливіших механізмів (поряд із заходами політичного й економічного характеру) у напрямі розвитку екологічної культури та гармонізації відносин у системі „людина-природа”.

7. Проаналізовано екологічні стандарти як необхідну умову імплементації зарубіжного досвіду освіти екобезпечного розвитку у вітчизняний освітній простір та доведено впровадження екологічної сертифікації, що ставить за мету розв'язання нагальних завдань діяльності держави з екологічного розвитку. Доведено, що екологічні стандарти як необхідна умова імплементації зарубіжного досвіду освіти екобезпечного

розвитку у вітчизняний освітній простір сприяють формуванню концепції сталого розвитку, націленої на комплексне врахування трьох найважливіших аспектів навколишнього середовища - збереження природи, розвитку суспільства й економіки. Така освіта повинна забезпечити можливість участі кожної людини у вирішенні й попередженні соціо-еколого-економічних проблем.

8. *Обґрунтовано значення екологічної освіти для процесу формування культури екобезпечного сталого розвитку трансформаційного суспільства та виявлено місце і роль екологічного виховання в системі освітньої діяльності як чинника цивілізаційного розвитку суспільства, що відбувається в рамках екологічної освіти шляхом формування екологічної свідомості та культури. Виділено низку складових екологічної свідомості, зокрема: екологічні знання; розуміння себе частиною природи, екологічне мислення (рівень знань, культури, осмислення екологічних явищ, свідомого ставлення до природи, уміння приймати адекватні, розумні рішення по відношенню до природного середовища); екологічні переконання (інтелектуально обґрунтоване, емоційно пережите, морально усвідомлене ставлення до дійсності; принципи, життєві позиції, якими людина керується у своїй діяльності); екологічна відповідальність цілеспрямовано, добровільно турбуватися, передбачати, дотримуватися вимог діяльності у природному середовищі); екологічні почуття (форма відображення, ставлення людини до предметів та результатів своєї діяльності); екологічна поведінка та діяльність у навколишньому природному середовищі, потреби в спілкуванні з природою; екологічна позиція (система потреб, мотивів, цілей, переконань людини, адекватна поведінка в конкретній ситуації, готовність брати участь у охороні та поліпшенні стану навколишнього середовища); екологічні уміння та навички (охорона природи та активна боротьба з порушниками, що у сукупності представляють сучасну освітню парадигму екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства.*

9. *Визначено напрями формування екологічної культури як чинника екобезпечного сталого розвитку на основі принципів коеволюції (ноосфери), в контексті яких коеволюційна складова антропоєкологічної освіти актуалізує перегляд ставлення до природи на всіх рівнях управління, змушує змінити стиль діяльності керівників та їх відношення до природи, можливість переоцінки життєвих цінностей та вироблення ноосферних імперативів поведінки, що передбачає нові взаємовідносини людини з природою, соціумом, культурою. Принципово важливим питанням екобезпечного розвитку сьогодні є трансформація ціннісної сфери екологічної свідомості. Нами доведено, що екобезпечний розвиток як спосіб господарювання є передусім екологічно орієнтованим типом соціально-економічного розвитку, основними складниками якого є поняття «екологічної безпеки», збалансованість потреб і інтересів різноманітних соціальних суб'єктів, регулювання та контроль за процесами, що відбуваються у системі «природа-суспільство».*

10. *Сформовано механізм інформаційного забезпечення та управління процесами екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства, в основі якого ефективність надання інформації щодо екологічної ситуації, тенденцій її розвитку та відповідних загроз, можливостей та завдань мінімізації та вирішення визначається функціонуванням державної системи моніторингу довкілля, що включає: екоінформаційні бази даних, кадастрові системи інформаційного контролю стану природного середовища та природних ресурсів; міжнародні екоінформаційні системи глобальних (у тому числі космічних) спостережень за станом окремих підсистем біосфери; екоінформаційні системи контролю стану здоров'я населення; геоінформаційні системи управління використання природних ресурсів; екоінформаційні системи забезпечення обґрунтованих управлінських рішень.*

11. *Сформовано інструменти державного регулювання екобезпечного розвитку України як організаційно-правової засади формування екологічної відповідальності, до яких належать сформовані інструменти державного*

регулювання екобезпечного розвитку України як організаційно-правової засади формування екологічної відповідальності, приводять до сталого розвитку, під яким слід розуміти економічне зростання та недопущення нанесення непоправної шкоди природі – першооснові існування людства, його здорового фізичного і духовного розвитку в довгостроковій перспективі, що і є основою екологічної освіти екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства.

12. *Розкрито суть екологічного права та його роль в екобезпечному розвитку морально-аксіологічного підґрунтя трансформаційного суспільства* та визначено, що екологічне право – це система правових норм, що регулюють суспільні відносини на основі спільного предмета правового регулювання, якими є відносини в галузі охорони, використання, відтворення всіх природних ресурсів, екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища, цінних природних об'єктів і комплексів, екосистем та ландшафтів, клімату, життя і здоров'я людей від негативного впливу забрудненого довкілля.

Розкрито умови подолання екологічних криз як праксеологічної засади екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства та проаналізовано антропогенний вплив на природні екосистеми. У теоретичному плані – це антропоєкологія - наука про взаємодію людини та екосередовища (природного і соціального), яка свідчить, що вивчення структури, функціонування і розвитку антропогенної взаємодії – важлива передумова оптимізації і гармонізації природного середовища та подолання екологічних криз, що приведе до екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства. Загрози економічній безпеці – це явища, процеси, дії, що приводять до руйнації та деградації господарства країни, пониження життєвого рівня населення, втрати країною економічної самостійності, деградація її індустріального і технологічного потенціалу, криміналізація господарського життя, економічна дезінтеграція. Декларація тисячоліття – документ надзвичайної ваги, що був прийнятий Асамблеєю ООН 8 вересня 2000 р. при участі голів держав і урядів

країн - членів ООН, які заявили про свою повагу до природи та загального обов'язку з управління глобальним економічним і соціальним розвитком, в основі якого протидія екологічним кризам та антропогенному впливу на природні екосистеми та забезпечення збалансованого сталого розвитку.

13. *Розроблено напрями модернізації парадигми екологічної освіти України як основи державної екобезпечної політики трансформаційного суспільства*, в основі якого парадигма екологічної освіти України, як елемент гармонійного розвитку держави, що набуває сьогодні ваги важливого державного документа, так як модернізаційні процеси мають низьку ефективність. Екологічне виховання та інформування населення, підготовка висококваліфікованих фахівців названі в програмних документах найвизначнішого міжнародного форуму ХХ ст. в Ріо-де-Жанейро (1992), присвячених пошуку засобів та інструментів здійснення гармонійного і збалансованого екологічного розвитку. В основі парадигми екологічної освіти трансформаційного суспільства - збалансовано-гуманістичний тип розвитку суспільства з врахуванням інтересів майбутніх поколінь, орієнтація на всебічний розвиток особистості та культивування біосфери, подолання деструкції об'єктів природи, оточуючого середовища та формування управлінських механізмів, які зможуть впливати на виникнення нових ефективних структур стабільного розвитку соціуму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агацци Е. Людина як предмет філософії // Питання філософії. 1989. № 2.
2. Азаров С. І. Про використання терміну «екологічна безпека» в Україні / С. І. Азаров, Ю. В. Литвинов, В. Л. Сидоренко // Екологічні науки. — 2012. — №2. — С. 12-16.
3. Акимова Т. А. Основы экоразвития : Учебное пособие / Т. А. Акимова, В. В. Хаскин. — М. : Изд-во Рос. экон. акад., 1994. — 312 с.
4. Акимова Т. А. Экология. Природа – Человек – Техника: Учебник для вузов / Т. А. Акимова, А. П. Кузьмин, В. В. Хаскин. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. — 343 с.
5. Акопян В. Г. Головні контури сучасної екологічної парадигми розвитку цивілізації / В. Г. Акопян // Нова парадигма. – Вип. 96. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – С. 63-74.
6. Акопян В. Г. Екологічний аспект стратегії сталого людського розвитку/ В.Г. Акопян// Гілея : науковий вісник : Зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 50 (8). – С.329-335.
7. Александрович Н. О. Формування екологічної людини як завдання сучасної освіти для сталого розвитку / Н. О. Александрович // Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи. – К.: ВЕЛ, 2001. – С.82-83.
8. Андреев М.Д. Экологическое воспитание и просвещение как эмоционально-ценностное отношение к природе / М.Д. Андреев // Фундаментальные исследования. – 2009. – №7. – С. 76-78.
9. Андрейцев В.І. Екологічне право : Курс лекцій / В.І. Андрейцев. – К. : Вентурі, 1996. – 207 с.

10. Андрусевич А. Неурядові екологічні організації в Україні: проблеми становлення та розвитку [Електронний ресурс] / А. Андрусевич. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n41texts/andrusevych.htm>.
11. Андрущенко В. Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів / В. Андрущенко // Філософія освіти. – 2005. – № 1. – С. 5-17.
12. Анісімов В. М. Соціальна сфера та проблема сталого розвитку і екологічної безпеки суспільства в трансформаційний період / В.М. Анісімов // Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях : Матер. наук.-практ. конф. м. Бахчисарай, 16-17 квітня 2009 р./ НДІ сталого розвитку та природокористування. – Сімферополь : «СОНАТ», НДІ СРП, 2009. – С. 5-7.
13. Анісімова Г. В. Статистичне дослідження екологічної складової сталого розвитку регіону / Г. В. Анісімова, Н. В. Скоробогатова // Вісн. Житомирського держ. технологічного ун-ту. – 2011. – № 2 (56). – Ч. 2. – С. 194 – 199.
14. Апель К.-О. Екологічна криза як виклик дискурсивній етиці // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія: підручник / Апель К.-О. – К.: Лібра, 1999. – с. 413 – 454.
15. Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності / К.-О. Апель // Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – С. 46-60.
16. Ахизер А. С. Социальная философия марксизма и экологические проблемы // Социальные проблемы экологии и современность / Ред. кол.: И.Т. Фролов (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1978. – с. 57-67.
17. Ахияров К. Ш. Экологическое образование: опыт, прогнозы : [монография] / К. Ш. Ахияров, Т. И. Петрова, Л. Г. Наумова ; М-во образования Рос. Федерации. Стерлитамак. гос. пед. ин-т. – Стерлитамак : Стерлитамак. гос. пед. ин-т, 2001. – 139 с.

18. Баландин Р. К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. – М.: Мысль, 1988. – 391 с.
19. Балезин В.П. Право природопользования в СССР / В. П. Балезин // Научно-технический прогресс и правовая охрана природы / Под ред. В.В. Петрова. - М.: Изд-во Моск.ун-та, 1978. – 312с.
20. Бачинський Г. А. Соціоекологія: Український шлях у майбутнє // Універсум. – 1996. – № 2. – с. 18-23.
21. Беленька Г. Дошкільнятам про світ природи: старший дошкільний вік: навч.-метод. Посібник / Г. Беленька, Т. Науменко, О. Половіна. – К.: Генеза, 2013. – 112с.
22. Биктимирова З.З. Безопасность в концепции развития человека / З.З. Биктимирова // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С.135-143.
23. Бідзюра І. Філософське обґрунтування ідеї сталого розвитку / І. Бідзюра // Людина і політика. – 2004. – №3. – С.130-136.
24. Білик Л.І. Екологічна відповідальність як духовна якість особистості [Електронний ресурс] / Л.І. Білик. – Режим доступу : http://novyn.kpi.ua/2005-1/01_Biluk.pdf.
25. Білоножко В.Я. Необхідність забезпечення формування екологічної культури студентів аграрних ВНЗ / В.Я.Білоножко, М.В.Шемякін, С.П.Полторецький // Наука і методика: Зб. наук. праць / Редкол.: А.Ф.Бойчук та ін. – К.: Аграрна освіта, 2006. – Вип.6. – С. 162-168.
26. Білявський Г.О. Першочергові завдання вдосконалення екологічної освіти і виховання в Україні /Г.О.Білявський, В.М.Богомолов // Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи. – Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2002. – С .50-56.

27. Білявський Г. О. Нові концептуальні підходи до розвитку екологічної освіти в Україні на початку ХХІ століття / Г. О. Білявський, В. М. Боголюбов // Наукові записки НаУКМА: Спец. випуск. – 2000. – Т.18. – Ч. 2. – С. 300-305.

28. Білявський Г. О. Нові тенденції вдосконалення екологічної освіти як важливого фактора гармонійного розвитку / Білявський Г. О., Ракша Л. В., Нагорнюк О. М. // Освіта і управління. – 2003. – №8. – С. 80-91.

29. Білявський Г. О. Основи екологічних знань: Підручник / Г. О. Білявський, Р. С. Фурдуй. – К. : Либідь, 1995. – 328 с.

30. Блацишин О. И. Человечество перед лицом глобальных экологических проблем / О. И. Блацишин // Ноосфера і цивілізація. — 2011. — Вип. 10-11. — С.204-208.

31. Бобылев С. Н. Экономическая эффективность сохранения биоразнообразия / С. Н. Бобылев, П. В. Михаленко // Эколого-экономический механизм сохранения биоразнообразия особо охраняемых природных территорий : III Междунар. науч.-практ. конф., 4-6 сент. 2008 г. : тезисы докл. – Брест : Альтернатива, 2008. – С. 23–25.

32. Боголюбов В. М. Концептуальні підходи до формування освіти для сталого розвитку / В. М. Боголюбов // Збірник наукових статей «III-го Всеукраїнського з'їзду екологів з міжнародною участю». – Вінниця, 2011. – Том.2. – С.665-667.

33. Боголюбов С.А. Экологическое право. Учебник для вузов / С.А. Боголюбов. – М. : Издательство НОРМА – ИНФРА М, 2001. – 448 с.

34. Богуш А. М. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні (нова редакція) / А. М. Богуш. – К.: Видавництво, 2012. – 26с.

35. Бондар О. І. «РІО+20» – шлях до сталого розвитку: оцінки та перспективи / О. І. Бондар // Екологічні науки. – 2012. – №1. – С. 3-14.

36. Бондар О.І. Сучасний стан та перспективи розвитку української системи технічного регулювання в галузі охорони навколишнього природного середовища, екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів [Електронний ресурс] / О.І. Бондар, В.Є. Барановська, С.В. Берзіна. – Режим доступу до ресурсу: <http://eco.j.dea.gov.ua/wp-content/uploads/2013/02/CURRENT.pdf>
37. Борейко В. Е. Введение в природоохранную этику / В. Е. Борейко. – [2-е. изд.]. – К. : Вища школа, 1999. – 125 с.
38. Бохан А. Екологізація підприємництва – визначальна складова безпеки розвитку суспільства / А. Бохан // Вісн. Київського нац. торгівельно-економічного ун-ту : Наук. журнал. – 2009. – №. 6. – С. 60-67.
39. Браун Л. У теплі Сонця і Землі / Л. Браун, К. Флайвін, С. Постель // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1992. – січень. – С. 28-31.
40. Бринчук М. М. Теоретические основы экологических прав человека / М. М. Бринчук // Государство и право. – 2004. – № 5. – С. 5-15.
41. Бромлей Ю.В. Культура и этические аспекты экологии // Общество и природа: Исторические этапы и формы взаимодействия / Отв. ред. М. П. Ким. – М. – Наука, 1982. – с. 85-95.
42. Будзан Л. Поняття екологічної інформації / Л. Будзан // Вісник
43. шкільної природничої освіти / Н. Буринська // Біологія і хімія в шк.. – екологічної адвокатури. – 2006. – №30. – С. 9-12.
44. Будыко М. И. Глобальная экология / М. И. Будыко – М.: Мысль, 1977. – 327 с.
45. Буравльов Є. Сталий (низькоентропійний) розвиток: український вимір // Вісник НАН України. – 2010. – № 9. – С. 12-23.
46. Буринська Н. Сучасні підходи до 1996. – № 1. – С.2-3.

47. Буркинський Б.В. Еколого-економічні орієнтири стратегії сталого розвитку України / Б.В. Буркинський, В.М.Степанов, С. К. Харычков // Проблеми сталого розвитку України.-К.:БМТ.-1998. – С. 100-111.
48. Бюффон Ж. Природна історія. – Париж. – 1749-1788.
49. Вайцеккер Э. У. Політика на Землі. Реальна екологічна політика в століття захисту навколишнього середовища [Текст] / Эрнст Ульрих фон Вайцеккер. – Дармштадт: б. и, 1989. – 176 с. – С .24.
50. Валентей С. Д. Развитой социализм: экологическая политика. – М.: Экономика, 1984. – 104 с.
51. Валешний В.В. Екологічна культура особистості // «Здоровий спосіб життя: проблеми та досвід»: Міжнар. наук.-практ. конф., 19-20 квіт. 2007 р.: Тези доп. – Д., 2007. – 35 с.
52. Варго О. М. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / О. М. Варго. – Харків, 2006. – 17 с.
53. Васюта С. Проблеми екологізації суспільно-політичної думки в контексті національно-державного відродження України // Ойкумена. – 1994. – № 1-2. – с. 75-87.
54. Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори / Г. Ващенко. – Дрогобич: Відродження, 1997. – 214с.
55. Вебер М. Про внутрішнє покликання до науки// Вебер М. Соціологія. Політика. Загальноісторичні аналізи. — К.: Основи, 1998. — 335 с.
56. Веклич О. Современное состояние и эффективность механизма экологического регулирования / О. Веклич // Экономика Украины. – 2003.– № 10. – С. 62-70.
57. Веклич О. Теоретичні засади еколого-економічної моделі ринкової реформи в Україні / О. Веклич // Экономические инновации. – 2005. – Вып. 7. – С. 95–99.

58. Вербицький В.В. Розвиток позашкільної еколого–натуралістичної освіти в Україні: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / В.В.Вербицький; Київск. нац. ун–т. ім. Т.Шевченка. – К., 2004.

59. Верестун Н. О. Роль екологічної культури у збалансованому розвитку суспільства / Н. О. Верестун // [Електронний документ] Зб. Матер. II-го Всеукр. з'їзду екологів з міжнар. участю. Центр екологічної освіти та інформації – 2007. – Т. 2. – Режим доступу: http://eco.com.ua/sites/eco.com.ua/files/lib1/konf/2vze/zb_m/0156_zb_m_2VZE.pdf

60. Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление / В Вернадский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vernadsky.lib.ru/e-texts/archive/thought.pdf>

61. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста / В.И. Вернадский. - М.: Наука, 1988. – 520 с.

62. Вершок И.Л. Об экологическом правосознании / И. Л. Вершок // Государство и право. – 2003. – № 3. – С.42-49.

63. Висоцька О. Є. Освіта для сталого розвитку [Текст]: науково-методичний посібник / О. Є. Висоцька. – Дніпропетровськ : Роял Принт, 2011. – 200 с. – С. 5

64. Власенко І. В. Економіка природокористування та екологізація навколишнього середовища / І. В. Власенко // Інноваційна економіка: Всеукр. науково-виробничий журнал. – 2012. – № 10. – С. 154 – 165.

65. Воронкова А. Г. О формировании политической экологии во Франции (Методологические проблемы исследований)// Проблемы и перспективы экологического образования и воспитания : тез. докл. к республ. науч.–метод. конф. (23–25 апреля 1990 г.). – Запорожье, 1990. – С. 25-27.

66. Волкова Н. П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н. П. Волкова – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 576с.
67. Володін П.В. Проблема формування екологічної свідомості особи // Гуманітарний вісник ЗДІА. – Вип. 37. Запоріжжя, 2010. – С. 43-53.
68. Волошин І. М. Методика дослідження проблем природокористування / І. М. Волошин — Львів: ЛДУ, 1994. – 160с.
69. Вороніна Л. П. Структура діяльності вчителя щодо здійснення міжпредметних зв'язків / Л. П. Вороніна // Педагогіка. – К.,1984. – Вип. 23. – с.76-80.
70. Вылегжанина Е.Е. Сохранение биосферы и международная ответственность / Е.Е. Вылегжанина. – М. : Протеже, 1993. – 59 с.
71. Гавриленко Б. Б. Соціальна екологія: навч. посібник для студ. інж. та екон. спец. вищих навч. закл. / Б.Б.Гавриленко. – Запоріжжя: Дике Поле, 2001. – 227 с.
72. Гайденко П. П. Эволюция понятия науки: Становление и развитие первых научных программ / П. П. Гайденко. – М.: Наука, 1980. – 567 с.
73. Гайнріх Дітер. Екологія: dvt–Atlas / Дітер Гайнріх, Манфред Гергг : [пер. с 4–го нім. вид.]. – К.: Знання-Прес, 2001. – 288 с.
74. Галушкина Т.П. Экономические инструменты экологического менеджмента (теория и практика) / Т.П. Галушкина. — Одесса: Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины, 2000. — 280 с.
75. Гардашук Т. В. Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст / Т. В. Гардашук – К.: ТОВ «ВПЦ «Техпринт»», 2000. – 268 с.
76. Гвоздева Л.А. Формирование социально-экологической компетентности студентов в естественно-научном образовании [Електронний

ресурс] / Л.А. Гвоздева, Ю.Н. Широбокова. — Режим доступа : <http://scientific-notes.ru/pdf/032-026.pdf>.

77. Гвоздик П. О. Систематизація як перспективний напрямок розвитку джерел екологічного права України / П. О. Гвоздик // Вісн. Запорізького нац. ун-ту. — 2011. — № 2. — С. 17-23.

78. Геккель Э. Красота форм в природе. — СПб.: Издательство Вернера Регена, 2007. — 144 с.

79. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века: (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций). / Гершунский Б.С. — М.: Совершенство, 1998 — 608 с.

80. Гессен С.И. О понятии и цели нравственного образования. / Гессен С.И. — Саранск, 1998. — С.157. — Приложение 1 (Материалы II Всероссийской научной конференции: «Российское зарубежье: образование, педагогика, культура. 20-е - 50-е гг. XX века»).

81. Гиросов Э.В. Экологическое сознание как условие оптимизации взаимодействия общества и природы //Философские проблемы глобальной экологии.- М.: Наука, — 1983. — С. 145-153.

82. Глазачев С.Н. Глобальные вызовы современности и миссия образования [Электронный ресурс] / С.Н. Глазачев. — Режим доступа : <http://www.ecogeo.info/publications/8/>

83. Головач Н. А. Формування понять сталого розвитку та їх категоризація / Н. А. Головач // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. — К., 2011. — Вип. 48. — С. 520-523.

84. Голубев Г. Глобальная экологическая перспектива: прошлое, настоящее, будущее (ЮНЕП) / Г. Голубев.-М.: «Интердиалект», 2002. — 503с.

85. Голубець М. А. , Кримський С. В., Крисаченко В. С. Екологія і культура. — К.: Наукова думка, 1991. — 260 с.

86. Горелов А. А. Социальная экология / А. А. Горелов. – М. : ИФ РАН, 1998. – 262 с.
87. Грицкевич С. Г. Конституційні екологічні права в системі конституційних прав людини і громадянина / С. Г. Грицкевич // Право України. – 2001. – № 8. – С. 54-57.
88. Громадська оцінка екологічної політики в Україні. Доповідь українських громадських екологічних організацій. – Київ, 2003. – 139 с.
89. Грушкевич Т.В. Інформаційно-правове забезпечення конституційних екологічних прав : автореф. дис. ... к. ю. н. : 12.00.07 / Т.В. Грушкевич ; Національний університет державної податкової служби України. – Ірпінь, 2012. – 20 с.
90. Гузенко Т. Екологія як безперечний тренд інформаційного суспільства / Т. Гузенко // Гуманітарний вісник ЗДІА. — 2011. — Вип. 45. — С. 95—102.
91. Гумбольдт А. Картины природы / Пер. с нем. Т. И. Коншиной под ред. С. В. Обручева. — [4-е рус. изд.] — М.: Географгиз, 1959.
92. Дажо, Р. Основы экологии : пер. с фр. / Р. Дажо ; Пер. В.И. Назаров ; Ред. В.В. Алпатов . – Москва : Прогресс, 1975 . – 415 с.
93. Данилишин Б. М. Природно-екологічний потенціал в стратегії сталого розвитку України / Б. М. Данилишин // Наука та наукознавство. – 2006. – №3. – С. 94-100.
94. Данилишин Б. М. Устойчивое развитие в системе природно-ресурсных ограничений / Б.М. Данилишин, Л. Б.Шостак. – К. : СОПС Украины НАН Украины, 1999. – 367 с.
95. Данилишин Б.М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України [монограф.] / Б.М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, В. С. Міщенко, В. Я.

Коваль, О. С. Новоторов, М. М. Паламарчук. – Київ, РВПС України. 1999. – 716с.

96. Дарвін Ч. Подорож натураліста навколо світу на кораблі «Бігль». – М. – 1953.

97. Декларация Рио по окружающей среде и развитию // Ойкумена (Український екологічний вісник). –1992. – № 3. – С.23-25.

98. Денисова О.І., Ковганич Г.Г. Модуль «Як стати лідером» // Програма Міністерства освіти і науки України, ПРООН, ЮНЕЙДС «Сприяння просвітницькій роботі «рівний-рівному» серед молоді України щодо здорового способу життя». – К., 2001. – 114 с.

99. Депенчук Н. П. Нравственные аспекты современной экологии. / Н. П. Депенчук, Г. Д. Дроздова // Интегрирующая функция экологии в современной науке. – К.: «Наукова думка», 1987. – с. 17-31.

100. Дергачова В. В. Концептуальні засади сталого розвитку як основа соціально-економічного розвитку регіонів України / В. В. Дергачова // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. –2004. – С.230-235.

101. Державна служба статистики України. Статистична інформація. Захворюваність населення [Електроний ресурс]./ Офіційний сайт Державної служби статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

102. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология : [Учеб. пособие для вузов] / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов н/Д.: Фенікс, 1996. – 476 с.

103. Джефферс Дж. Введение в системный анализ: применение в экологии.–М.:Мир, 1981.– 252 с.

104. Діденко О. А. Екологізація суспільного відтворення: шляхи та механізми здійснення: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01 / О. А. Діденко. — К., 2004. – 21 с.

105. Дідков О. Формування екологічної свідомості та культури засобами освіти та виховання особистості /О. Дідков // Гилея : науковий вісник : Зб. наук. праць. – К., 2012. – Вип. № 63. – С. 470-476.

106. Добров Г. М., Перелет Р.А. НТР и природоохранная политика. – К.: Наукова думка, 1986. – 149 с.

107. Договір про заснування Європейського Співтовариства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : /[http://eu-directory.eu.info/index.php?act=show&doc_id=1&id=74](http://eu-directory.ua.info/index.php?act=show&doc_id=1&id=74)

108. Дубович І.А. Особливості та перспективи екологізації освіти та екологічного виховання населення в Україні / І. А.Дубович // Наук. вісн: Збірник наук.–техн. праць. – Львів, НЛТУУ. – Вип. 16.5.

109. Дудін В. Захист навколишнього середовища – це захист базових прав людини [Електронний ресурс] / В. Дудін // Юридичний вісник. – 2009. – № 15 (719). – Режим доступу: http://www.yurincom.com/ua/legal_bulletin_of_Ukraine/archive/?aid=4024&jid=320

110. Дювиньо П., Танг М. Биосфера и место в ней человека. / Пер. с франц. — М., 1968.

111. Евтеева С. А. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию / С. А. Евтеева, Р. А. Перелета / – М.: Прогресс, 1989. – 376 с.

112. Едвардс В. Влияние физических агентов на жизнь. – М. – 1824.

113. Екологічна безпека України: аналіз, оцінка та державна політика: Монографія / А.Качинський, Г.Хміль. – К.: НІСД, 1997. – 127с. – (Сер. «Екологічна безпека». – Вип.3).

114. Екологічна енциклопедія: у 3 т. / [гол. ред. А. В. Толстоухов]. – К.: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2008. – Т.3. – 472 с.

115. Екологічне виховання учнів як основа для забезпечення екологічного майбутнього людини // Основи екологічних знань. — Тернопіль, 1994.- С.143-148.

116. Екологічне право України : Підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / А.П. Гетьман, М.В. Шульга, В.К. Попов та ін.; За ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. – Х. : Право, 2006. – 384 с.

117. Енергетична стратегія України на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.03. 200 р. № 145-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: [http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg= 145%E0-2006-%F0](http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=145%E0-2006-%F0)

118. Ефимова Е. И. Методические основы становления экологической культуры / Е.И. Ефимова – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 2000. – 260с.

119. Ефимова И.А. Особенности экологических установок современных подростков мегаполиса и малого города [Електронний ресурс] / И.А. Ефимова. — Режим доступу : <http://www.emissia.org/offline/2012/1796.htm>.

120. Євдокимова Т.О. Розвиток екологічної свідомості підлітків - учасників скаутського руху: Дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07 - К., 2007. - 221 с.

121. Європейське агентство з охорони навколишнього природного середовища / Council Regulation (EEC) № 1210/90 of 7 May 1990 on the establishment of the European Environment Agency and the European Environment Information and Observation Network. – Режим доступу : http://www.eea.europa.eu/publications#c9=all&c14=&c12=&c7=en&b_start=0

122. Єгоров Ю.В. Державно-управлінські механізми здійснення політики екологічної безпеки України [Електронний ресурс] / Ю.В. Єгоров. — Режим доступу : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=273>.

123. Жибуль И. Я. Экологические потребности: сущность, динамика, перспективы / И. Я. Жибуль.-М.,1991. – 51с.

124. Жофчак З. З. Важливість формування екологічної культури дитини, її гармонійних відносин з природою в умовах навчально-виховного комплексу культурологічного спрямування / З. З. Жофчак // Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи. – К.: ВЕЛ, 2001. – С.87-90.

125. Завгородня В.М. Теоретико-правовий аналіз природи екологічного права та його місця в системі права України / В.М. Завгородня // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2010. – № 1(3). – С. 81-85.

126. Загороднюк П. О. Екологічна безпека як важлива складова національної безпеки України / П. О. Загороднюк // Екологія довкілля та безпека життєдіяльності. – 2005. – № 4. – С. 5-12

127. Загуменна Н. В. Соціальна трансформація суспільства та її вплив на людину / Н. В. Загуменна // Гилея : науковий вісник : Зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. № 54. – С. 443-447.

128. Засурский Я. Н. Типология периодической печати. / Я. Н. Засурский М.: Изд-во МГУ. 1995. – 144с.

129. Захаренко О.А. Слово до нащадків / О.А.Захаренко. – К.: СПД Богданова А.М., 2006. – 216с
Зверєва І. Д. Екологічне виховання школярів / Під ред. Зверєва І. Д., П. П. Печко. – М.: Педагогіка, 1984. – С.6-30.

130. «Зелена» стратегія регіону : [монографія] / Б. В. Буркинський, Т. П. Галушкіна, В. Є. Реутов, С. К. Харічков [та ін.] ; за наук. ред. Б. В. Буркинського, Т. П. Галушкіної. – Саки : ПП «Підприємство Фенікс», 2011. – 448 с.

131. Зеркалов Д. В. Екологічна безпека та охорона довкілля [Електронний ресурс] : Монографія / Д. В. Зеркалов. – К. : Основа, 2011. – С. 178. – Режим доступу до ресурсу: www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe

132. Зінченко В.В. Глобальні трансформації сучасних парадигм освіти і менеджменту суспільного виховання//Постметодика. – 2013. – № 2. – С.41-48.

133. Зінченко В.В. Соціальна філософія менеджменту і освіти в інституційному вимірі глобального розвитку (інтегративна концептологія). – К.: Люксар, 2011. – 664 с.

134. Зінченко В.В. Сучасний університет, провідні системи вищої освіти: традиції, реформи і модернізаційні моделі в умовах глобалізації //Філософія як культурна політика сучасності. – Острог: Видавництво національного університету «Острозька академія», 2013. – 122 с.– С.57-61.

135. Злупко С. М. Відкриття С. А. Подолинського / С. М. Злупко // Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. – Львів: Істор.-просвіт. організація «Меморіал», 1992. – С. 318-339.

136. Ибрагимова Т.В. Готовность будущего педагога к осуществлению эколого-просветительской деятельности в школе / Т.В. Ибрагимова // Фундаментальные исследования. – 2013. – № 11. – Ч. 7. – С. 1444-1448.

137. Іванова Т. В. Державне управління екологічною безпекою як умова сталого розвитку : Автореф. Дис..д-ра наук з держ. управл. 25.00.02 / Т. В. Іванова; Акад. муніцип. упр. Мін-ва регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства Укр. – К., 2011. – 37 с.

138. Іванова Т. В. Передумови переорієнтації сучасного екологічно небезпечного природокористування в державі / Т. В. Іванова // [Електронний документ] Державне управління: удосконалення та розвиток : Електронне наукове фахове видання. – 2011. – № 1. – Режим доступу до журналу : <http://www.dy.nauka.com.ua>.

139. Ігнатенко М.Г. Екологія і економіка природокористування: навчальний посібник / М.Г. Ігнатенко, В.О. Малєєв. – К. – Херсон : Айлант, 2002. – 287 с.

140. Ільків Л.А. Система екологічного моніторингу довкілля в Україні [Електронний ресурс] / Л.А. Ільків. – Режим доступу : <http://intkonf.org/ken-ilkiv-la-sistema-ekologichnogo-monitoringu-dovkillya-v-ukrayini>

141. Інституційні аспекти управління процесом апроксимації законодавства України до права ЄС. / А. Кундротас, С. Вихрист, Т. Третяк ; Агенція охорони довкілля Швеції; Міністерство екології та природних ресурсів. – К.: МЕПР, 2013. – 134 с.

142. Кавтарадзе Д.И. Природа: от охраны к заботе? // Знание - Сила. - М.; 1990. – №3. – С. 8-13.

143. Каган М.С. Философская теория ценностей / М.С. Каган. – С.-Петербург: Петрополис, 1997. – 205 с.

144. Калашник С.Д. Социально-экономические и экологические факторы формирования государственной политики сохранения природно-ресурсного потенциала / С.Д.Калашник, В.В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2008. – № 3, Т.2. – С.31-43.

145. Калиниченко П. А. Защита экологических прав в законодательстве Европейского сообщества / П. А. Калиниченко, Д. Н. Рациборинская // Экологическое право. – 2003. – № 2. – С. 55-59.

146. Калинникова М.В. Роль вузовского образования в формировании экологической культуры / М. В. Калинникова // Вестник РУДН. – 2003. – № 4–5. – с. 205-209.

147. Калитук Л. А. Теоретико-правові аспекти захисту екологічних прав в Україні та Європейському Союзі / Л. А. Калитук [Електронний ресурс]

// Екологічне право. – 2012. – № 4. – Режим доступу :
<http://vuzlib.com/content/view/1356/34/>

148. Карамушка В.І. Прогностична функція освіти в контексті збалансованого розвитку / В.І. Карамушка // Збірник наукових статей «III-го Всеукраїнського з'їзду екологів з міжнародною участю». – Вінниця, 2011. – Том.2. – С.702–705.

149. Карпинская Р.С. Философия природы: коэволюционная стратегия / Р.С. Карпинская, И.К. Лисеев, А.П. Огурцов – М.: Интерпракс, 1995. – 352 с.

150. Касимова Н.С. Образование для устойчивого развития: Материалы Всероссийского совещания «Образование для устойчивого развития»/ Н. С.Касимова, В. С. Тикунова. - Смоленск: Маджента, 2003. – 160 с.

151. Касьянов Д. В. Наука на варті екобезпечного розвитку людства / Д. В.Касьянов // Гілея : науковий вісник : Зб. наук. праць. – К., 2012. – Вип. 60 (5). – С. 359-365.

152. Качинський А. Б. Екологічна безпека України: системні принципи та методи її формалізації / А. Б. Качинський, Ю. В. Єгоров // Національна безпека: український вимір: щокв. наук. зб. – К., 2009. – Вип. 4. – С.71-79.

153. Кисельов М.М.. Національне буття серед екологічних реалій / М.М Кисельов, Ф.М. Канак. – К.: Тандем, 2000. – 320с.

154. Клочко Т.О. Інформаційне забезпечення моніторингу навколишнього природного середовища матеріалами космічних зйомок / Т.О. Клочко, В.В. Кручина // Открытые информационные и компьютерные интегрированные технологии. – 2012. – №53. – С. 163-169.

155. Книш І. В. Екологічна освіта за доби постнекласики / І. В. Книш // Філософія освіти. – 2007. – 1(6) – С.148-158.

156. Кобецька Н. Р. Суть та особливості принципів екологічного права / Н. Р. Кобецька // Держава і закон: теорія, практика, методика: Збірник

наукових праць. – Вип. III. – Івано-Франківськ: ПЮІ ЛьвДУВС, 2008. – С. 291-296.

157. Ковальчук М.А. Формування екологічної свідомості фахівців через принцип неперервності екологічної освіти / М.А. Ковальчук // Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи. – К.: ВЕЛ, 2001. – С.109-111.

158. Ковтун О. М. Із досвіду екологічної освіти в педагогічному університеті: наукова робота студентів та школярів / О. М. Ковтун, М. С. Махоткіна // Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи. – К.: ВЕЛ, 2001. – С.111-112.

159. Колбасов О. С. Экология: политика и право [монография] / О. С. Колбасов. – М. : Наука, 1976. – 364 с.

160. Колесник М.О. Екологічне виховання учнів на засадах «глибинної екології» в процесі вивчення біології: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / М.О. Колесник; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. – Т., 2003. – 20 с.

161. Колесов П. П. Проблемы судебной защиты экологических прав граждан / П. П. Колесов // Российский судья. – 2004. – № 4. – С. 19-22.

162. Комаров В. Д., Социальная экология: Философские аспекты. – Л.: Наука, 1990. – 215 с.

163. Комплексна програма «ОСВІТА ДЛЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ» на період 2009-2015 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.uondmr.at.ua/kompl.progr.doc>

164. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхус, Данія, 25 червня 1998 року) : ратифікована Законом України від 6 лип. 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 34. – Ст. 296.

165. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; 2005. – № 2. – Ст. 44.

166. Концепція екологічної освіти України // Сучасні проблеми науки та освіти: Матер. до обговорення 5-ї міжнар. науково–практ. конф. 30 квіт. – 10 трав. 2004. – Алушта, 2004. – 24 с.

167. Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 р. № 880-р // Офіційний вісник України. – 2007. – № 79. – Ст. 2961.

168. Корсак К. В. Про можливий розвиток стосунків між екологією та економікою у XXI столітті / К. В. Корсак, О. В. Плахотнік // Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – №25. – С. 87-94.

169. Костицький В. В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка. (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні) [монограф.] / В.В. Костицький. – К.: ІЗПіПЕ, 2003. – 772 с.

170. Кочерга М.М. Інформаційний фактор екологічного менеджменту і аудиту в аграрному секторі економіки [Електронний ресурс] / М.М. Кочерга. — Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1822>.

171. Кравченко С.М. Екологічна етика і психологія людини / Кравченко С.М., Костицький М.В. – Львів: Світ, 1992. – 104 с.

172. Краснова Ю.В. Інформаційно-прогностичні засоби забезпечення екологічної безпеки в галузі авіації / Ю.В. Краснова // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – Юридичні науки. Вип. 87. – С. 52-55.

173. Крисаченко В. С. Некоторые особенности экологизации современной биологии //Методологические аспекты естественнонаучных исследований. – К., –1985. – С. 113 – 134.

174. Крюковська О. А. Екологічна складова в сучасній освіті українців / О. А. Крюковська, Ю. А. Гасило, К. О. Злобіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/_26OINXXI_2009/Ecologia/51333.doc.htm

175. Курняк Л.М. Формування екологічної культури як пріоритет сучасної освітньої політики [Електронний ресурс] / Л.М. Курняк. — Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_56/Kurniak.htm.

176. Кухарь В. П., Зайцев И. Д., Сухоруков Г.А. Экотехнология. Оптимизация технологий и природоиспользования. – К.: Наукова думка, 1989. – 264 с.

177. Куценко В.І. Екологічна безпека – передумова розвитку індустрії туризму [Електронний ресурс] / В.І. Куценко. – Режим доступу : http://tourlib.net/statti_ukr/kucenko2.htm.

178. Кучерявий В.П. Екологія / В.П. Кучерявий. – Львів: Світ, 1995. – 500с.

179. Ламарк Ж. Философия зоологии. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — Т. 1. — 965 с.

180. Ласло Э. Социализировать человеческое сообщество [Електронний ресурс] / Эрвин Ласло // Всемирная Добрая Воля. – 2000. – № 3. – Режим доступу: <http://www.oneworld.ru/lucis-rus/goodwill/wgnl003.htm>

181. Лейбин В. Экология духа: от самоуничтожения к самоспасению / В. Лейбин // Общественные науки и современность. – 1992. – № 5. – С. 163-166.

182. *Линней К.* Благоустройство Природы // Академические известия Санкт-Петербургской Императорской Академии наук. – 1779. – Ч. 1. – С. 49–90.

183. Лисакова І. В. Культурологічний підхід як методологія формування екологічної культури у післядипломній екологічній освіті / І. В. Лисакова // Екологічні науки: науково-практичний журнал / Головний редактор. О.І. Бондар. – К.: ДЕА, 2012.– №1. – С.154-161.

184. Лихачев Д. Экология культуры // Знание – сила. – 1982. – № 6. – с. 22-24.

185. Лозанський В.Р. Екологічне управління в розвинутих країнах світу в порівнянні з Україною / В.Р.Лозанський. – Х.: УкрНДІЕП, 2000. – 68с.

186. Лозовська І. М. Теоретичні основи формування екологічної культури шкільної молоді / І. М. Лозовська // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки . Пед. науки. – 2011. – № 17. – С. 53-57.

187. Лой А. М. Практична філософія сьогодення: предмет і перспективи / А.М. Лой, А.В. Толстоухов // Практична філософія. – 2000. – № 1. – с. 6-19.

188. Лось В. А. Человек и природа: Социал.-философ. аспекты эколог. пробл. – М.: Политиздат, 1978. – 224 с.

189. Лук'янець В.С. Техно-науковий активізм та його вплив на світоглядний інтер'єр екологічної ери / В. С.Лук'янець // Практична філософія. – 2002. – №2 (6). – С.10–25.

190. Лукаш О. А. Проблеми екологічної безпеки в умовах соціо-економічних трансформацій / О. А. Лукаш, В. В. Сабадаш // Сталій розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях : Матер. наук.-практ. конф. м. Бахчисарай, 16-17 квітня 2009 р./ НДІ сталого розвитку та природокористування. – Сімферополь: «СОНАТ», НДІ СРП, 2009. – С. 90-92.

191. Людина і світ. Вступ до екологічної психології: Навч. посібник / Національний гірничий ун-т. – Д. : НГУ, 2006. – 144с.

192. Львовичкіна А.М. Віковий підхід до формування екологічної свідомості, екологічної культури та екологічного способу життя. – В кн.: Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України./ за ред.Максименка С.Д. – К.: 2009, т.7, – вип. 20, – с. 269-272.

193. Магура Н.Л. Формування екологічних знань учнів професійно–технічних закладів освіти у процесі вивчення біології: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Н.Л.Магура; АПН України. Ін–т педагогіки і психології проф. освіти. – К., 2002. – с.16.

194. Малигіна К. Іститут екологічної експертизи в Україні – модернізація на європейський лад / Катерина Малигіна [Електронний ресурс]. // Європейські акценти : видання Міжнародного центру політичних досліджень. – 2012. – Число 16. – Режим доступу: http://icps.com.ua/pub/files/67/66/EF_16_2012_UKR.pdf

195. Мамедов Н. М. Основания экологического образования / Н. М. Мамедов // Философия экологического образования. – М.: / И.К. Лисеев (ред.) . – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – С.72-88.

196. Мамешина О. С. Психологічні особливості формування екологічної культури учнівської молоді / О.С. Мамешина // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи: Збірник наукових праць /За редакцією І.А. Зязюна та Н.Г.Ничкало. – Київ. - 2003. – С.650- 660.

197. Мантатов В. В. Теория устойчивого развития: онтология и методология. Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2009. – 146с.

198. Маркович Д. Социальная экология и экономическое образование / Данило Маркович // Ученые записки. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – С.12-18.

199. Маркович Д. Экологическое образование как составляющая часть общей культуры и профессионального образования / Данило Маркович //

Экологическая культура и образование: опыт России и Югославии. – М., 1998. – С.340–359.

200. Марушевський Г. Б. Етика збалансованого розвитку: Монографія. - К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2008 р. – 430с.

201. Марчук Г. И., Кондратьев К. Я. Приоритеты глобальной экологии. – М.: Наука, 1992. – 263 с.

202. Матвеев А.В. Применение информационных технологий в управлении средой обитания / А.В. Матвеев, В.П. Котов, М.И. Мушкудиани. — СПб. : ГУАП, 2005. – 96 с.

203. Маца К. А. Современный экологический кризис и угроза деантропологизации / К. А. Маца // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 893. – Серія: екологія. – 2010. – С. 12-14.

204. Мельник Л. Г. Основи стійкого розвитку: [навч. посіб.] / За заг. ред. Л.Г. Мельника. – Суми: Університетська книга, 2005. – 654с.

205. Мельничук Н. В. Природно-ресурсний потенціал: суть та значення в контексті сталого розвитку/ Н. В.Мельничук // Вісн. нац. ун-ту водного господарства та природокористування. – Секція: Економіка. – 2009. – Вип. 4 (48). – Ч. 2. – С. 231-237.

206. Мерілін Мелманн. Якщо ми можемо мріяти про щось - можемо це здійснити / Мерілін Мелманн // Освітні коментарі: щомісячник. - 2011. - № 7/9. – С. 2-4.

207. Методичні вказівки до самостійної роботи з дисципліни «Екологічний менеджмент та аудит» (для студентів 5 курсу денної і заочної форм навчання спеціальності 7.070801 „Екологія та охорона навколишнього середовища»). Укл.: Пономаренко Є.Г., Виставна Ю.Ю. - Харків: ХНАМГ, 2007. – 21 с. – С. 9-10

208. Мехеда А. Екологічна освіта на шляху до духовно-екологічної цивілізації – імператив сучасності / А. Мехеда // Педагогічний альманах. – 2011. – № 9. – С. 218-221.

209. Мидоуз Д. За пределами допустимого: глобальная катастрофа или стабильное будущее? / Д. Мидоуз, Й. Рандерс // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. – М. : Academia, 1999. – С. 572-595.

210. Миркин Б. М. Устойчивое развитие: вводный курс : Учеб. пособие / Б. М. Миркин, Л. Г. Наумова. – М. : Университетская книга. – 312 с.

211. Михайлюк С. Я. Аксиологічні основи екологічної етики: автореф. дис... канд. філос. наук : 09.00.07 / С. Я. Михайлюк. – К., 2009. – 16 с.

212. Моисеев Н. Н. Ещё раз о коэволюции / Н. Н.Моисеев // Вопросы философии. – 1998. – №8. – С. 25-32.

213. Молотова О. М. Філософсько-методологічний аналіз процесу трансформації сучасного екологічного світогляду: Автореф. дис...канд. філос. наук 09.00.09 / О. М. Молотова ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН Укр. – К., – 2006. – 19 с.

214. Молотова О. М. Формування екобіоетичного світогляду – фактор оптимізації діяльності особистості / О. М. Молотова [Електронний документ] // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2004. – № 44. – Режим доступу до журналу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_44/Molotova.htm

215. Морозова В. Н. Мировая экологическая политики и международное экологическое сотрудничество [монограф.]. / Н. В. Морозова. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2007. – 126 с.

216. Муза Д. Е. Введение в глобалистику: учебное пособие / Д. Е. Муза. – Донецк: Изд-во «Ноулидж» (Донецкое отделение), 2010. – 240 с.

217. Мусієнко М. М. та ін. Екологія : Тлумачний словник. – К. : Либідь, 2004. – 376 с.
218. Нагорнюк О. М. Екологічна освіта та шляхи її вдосконалення у контексті збалансованого (гармонійного) розвитку / О. М. Нагорнюк // Науковий вісник нац.університету біоресурсів і природокористування України . – 20/03/2011 . – N159. – Ч.4: Педагогіка, психологія, філософія. – С. 148-156.
219. Національна доктрина розвитку освіти // Офіційний вісник України. – 2003. – № 35. – Ст. 1909. – С.2-4.
220. Національна програма правової освіти населення. / Затв. Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – С. 36. – Ст. 1921.
221. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию/ [пер. с англ. ; ред. С. А. Евтеева, Р. А. Перелета]. – М.: Прогресс, 1989. – 376 с.
222. Небоженко В. Екологія й політика: екологічна проблема в системі національно- державних пріоритетів незалежної України / Небоженко В. // Ойкумена. Український екологічний вісник. – 1992. – № 1. - С. 15-20.
223. Негруца Н.А. Формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації аграрного профілю у процесі вивчення економічних дисциплін: Дис. ... канд.пед.наук: 13.00.04. – К., 2003. – 247 с.
224. Несговорова Н.П. Из анализа готовности педагогов к осуществлению экологического образования / Н.П. Несговорова // Открытое образование. – 2007. – №1. – С. 75-79.
225. Непеїна Г.В. Готовність до реалізації стратегії сталого розвитку в професійній діяльності як стратегічний орієнтир фахової освіти екологів [Електронний ресурс] / Г.В. Непеїна. – Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/ecology/2012/179-167-2.pdf>.

226. Нінова Т.С. Підготовка майбутніх учителів хімії до екологічної освіти і виховання учнів Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Т.С.Нінова; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К., 2002.

227. Нісімчук А. С. Сучасні педагогічні технології / А. С. Нісімчук, О. С. Падалка, О. С. Шпак. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2000. – 368 с.

228. Огляд стану гармонізації законодавства України з вимогами права ЄС та Базовий план гармонізації законодавства України з правом ЄС (довкілля) [Пакет документів до обговорення]. / Агенція охорони довкілля Швеції, Міністерство екології та природних ресурсів. – К.: МЕПР, 2011. – 155 с.

229. Огородник І. Системний підхід до вибору консолідованої інформації в управлінні [Електронний ресурс] / І. Огородник, Т. Огородник. – Режим доступу : <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10637/1/49.pdf>.

230. Олдак П. Г. Современное производство и окружающая среда. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1979. – 191 с.

231. Онопрієнко В.П. Позанавчальні методи і засоби виховання екологічної свідомості / В.П. Онопрієнко // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник : зб. наук. праць. Вип. 63 (№ 8) / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН; [голов. ред. В. М. Вашкевич]. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С.466-469.

232. Основи еколого-натуралістичної освіти: Науково-методичний посібник. К. – 2005. – 490 с.

233. Основи стійкого розвитку: Навч. посіб / За заг. ред. д.е.н., проф. Л. Г. Мельника. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 654 с.

234. Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної

безпеки / Постанова ВРУ № 188\98-ВР від 5 березня 1998 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38-39. – Ст.248.

235. Оцінка екологічної складової двостороннього співробітництва між Україною та ЄС / Під ред. Н. Андрусевич. – Львів, 2013. – 202 с.

236. Паламарчук В. О. Економіка природокористування / В. О. Паламарчук, П. І. Коренюк. – Запоріжжя: Дике Поле, 2003.– 408с.

237. Перелет Р.А. Переход к эре устойчивого развития / Р.А. Перелет // Россия в окружающем мире: 2003 (Аналитический ежегодник). – М.: Изд-во МНЭПУ, 2003. – С.10-31.

238. Пианка Э. Эволюционная экология. – М.: Мир, 1981. – 399 с.

239. Пищулин Н.П. Философские основы образования. / Пищулин Н.П. – М.: Педагогика, 2001. – 341 с.

240. Підліснюк В. Сталий розвиток суспільства: роль освіти. Путівник / В. Підліснюк, І. Рудик, В. Кириленко, І.Вишенська, О. Маслюківська – К.: Видавництво СПД «Ковальчук» – 2005. – 88 с.

241. Пітулей В. В. Взаємозв'язок свободи та відповідальності за умов глобалізації суспільства – екологічний погляд / В. В. Пітулей // Гілея (науковий вісник). Збірник наукових праць. – К., 2009. – Випуск 22. – С.285-291.

242. Платонов Г. В. Диалектика взаимодействия общества и природы: монография / Г. В. Платонов. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 191с.

243. Плохій З. Екологічне світобачення дошкільнят /З Плохій // Дитячий садок. – Липень. Число – 2009. – №27(507). – С.15-18.

244. Плохій З. Еколого-розвивальне середовище дошкільного навчального закладу (інноваційні підходи) / З. Плохій // Дошкільне виховання.– 2010. – №7. – С.6-10.

245. Подольська Є. А. Соціологія: 100 питань 100 відповідей : Навч. посібн. / Є. А. Подольська. – К. : Інкос, 2009. – 352 с.

246. Подольський М. К. Парадокси системи трансформації суспільства: український варіант / М. К. Подольський // Вісн. Нац. тех. ун-ту «ХПІ»: зб. наук. пр. : темат. вип.: Актуальні проблеми історії України / відп. ред. В. І. Ніколаєнко. – Х. : НТУ «ХПІ», 2011. – Вип. 37. – С. 138 – 142.

247. Пожуєв В.І. Інформатизація як ресурс розвитку сучасного українського суспільства / В.І. Пожуєв // Гуманітарний вісник ЗДІА. — 2009. – Вип. 38. – С. 4-12.

248. Політологія: Хрестоматія: Навч. посіб. / Авт.-упоряд.: В.Г.Кремень та ін.; Редкол.:В.І.Полуріз та ін.; Київ. Нац. торг.-екон. Ун-т. – К.: Альтер-прес, 2004. – 832с.

249. Положення про еколого-освітню діяльність заповідників і національних природних парків України // Офіційний вісник України. – 2002. – № 12. – Ст. 555.

250. Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України / Постанова КМУ. - № 1524 від 2.11.2006 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1524-2006-%D0%BF>

251. Положення про порядок надання екологічної інформації, затверджене наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 18.12.2003 р. № 169 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0156-04>

252. Попова И. В. Мировоззренческие аспекты информационного обеспечения формирования экологического сознания общества//Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2015. – Вип. 100. – С.165-171.

253. Попова И. В. Роль государственных и общественных институтов в экологическом воспитании личности / И. В. Попова // Труды молодых ученых. Азербайджан, Баку, 2015, № 12. – С.91-94.

254. Попова И. В. Формирование культуры экобезопасного развития / И. В. Попова // «Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії» : зб. наук. праць / Гол ред. В.Г.Воронкова. – Запоріжжя: ЗДІА, 2015. –Випуск 62.– С. 13–23.

255. Попова І. В. Екзистенційний аспект екологічного виховання особистості в контексті її соціалізації / І. В. Попова // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2015. – Випуск 102. – С.256-260.

256. Попова І. В. Екобезпечний розвиток українського суспільства / І. В. Попова //«Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії»: зб. наук. праць / Гол. ред. В. Г.Воронкової. – Запоріжжя, ЗДІА, 2015.–Випуск 63.– С.147-157.

257. Попова І. В. Екологічна свідомість і культура як чинники екобезпечного розвитку суспільства / І. В. Попова // Нова парадигма: журнал наукових праць. – Випуск 124. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. - С. 80 – 86.

258. Попова І. В. Культурні засади і правове забезпечення екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства / І. В. Попова // Політологічний вісник. Зб. наук. праць. – Випуск 77. - К.: ВАДЕКС, 2015. – С. 123 – 136.

259. Попова І. В. Міжнародні домовленості щодо екологічної освіти і виховання для сталого розвитку / І. В. Попова //Політологічний вісник. Зб. наук. праць. – Випуск 78. – К.: ВАДЕКС, 2015. – С. 193 – 202.

260. Попова І. В. Основні риси екологічно спрямованої освіти/ І. В. Попова // Гілея: науковий вісник. Зб. Наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Вид-во «Гілея», 2015. – Випуск 96. – С. 358-363.

261. Попова І. В. Основні характеристики трансформаційного суспільства як середовища екобезпечного розвитку / І. В. Попова // Мультиверсум. Філософський альманах. Зб.наук.праць. – Випуск 10 (138) – К., 2014. – С. 36 – 45.

262. Попова І. В. Особливості реалізації екологічної безпеки в системі ринкових відносин / І. В. Попова // Гілея.Науковий вісник. Збірник наукових праць.- Випуск 89 (№10). – К., 2014. – С. 328 – 333.

263. Попова І. В. Поняття і структура екологічного виховання особистості в системі виховної діяльності / І. В. Попова // Філософія.– Харків: ХНПУ, 2016. – Випуск 46 (частина 1). – С.151-165.

264. Попова І. В. Проблеми розвитку екологічної свідомості доби індустріалізму / І. В. Попова // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Вид-во «Гілея», 2015. – Випуск 97. – С.252-255.

265. Попова І. В. Суперечності екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства / І. В. Попова // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Вид-во «Гілея», 2015. – Випуск 94. – С.233-237.

266. Попова І. В. Суперечності екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства / І. В. Попова // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 7. Культурологія. Релігієзнавство. Філософія: Зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. – Випуск 33 (46). – С. 222 - 228.

267. Попова І. В. Сутність і теоретичні моделі екобезпечного розвитку суспільства / І. В. Попова // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний

університет імені Григорія Сковороди» Зб. наук. праць. Педагогіка. Психологія. Філософія. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Випуск 36. – С. 273 – 285.

268. Попова І. В. Сутність та основні напрямки інформаційного забезпечення формування екологічної свідомості суспільства / І. В. Попова // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2015.– Випуск 101 (10) – С. 327 – 331.

269. Попова І. В. Трансформаційне суспільство як середовище екобезпечного розвитку / І. В. Попова // Нова парадигма: журнал наукових праць. - Випуск 126. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. – С. 15 – 25.

270. Попова І. В. Формування екологічної свідомості в сучасній загальноосвітній школі / І. В. Попова // Політологічний вісник. Зб. наук. праць. – Випуск 79. – К.: ВАДЕКС, 2015– С. 237 – 248.

271. Попова І. В. Формування екологічної свідомості студентів вищих навчальних закладів / І. В. Попова //Вища освіта України. Теоретичний та науково-методичний часопис. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. – № 2. – С. 89 – 94.

272. Попова І. В. Формування філософії сталого розвитку як засада розгортання екологічної освіти / І. В. Попова //Нова парадигма: журнал наукових праць. – Випуск 127. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. – С.10 - 17.

273. Попова І.В. Впровадження спеціальної екологічної освіти – соціальне завдання модернізації освітнього процесу / І. В. Попова // Мультиверсум . Філософський альманах. Зб.наук.праць. – Випуск 3 - 4 (141-142). – К., 2015. – С.147 - 157.

274. Попова І.В. Освіта у структурі екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства: філософсько-світоглядний аспект: монографія / І. В.Попова. – К.: НАДУ, 2015. – 362 с.

275. Попова І.В. Правова палітра екобезпечного розвитку / І. В. Попова // Мультиверсум. Філософський альманах. Зб.наук.праць. Випуск 4 – 5 (132 – 133). – К., 2014. – С.107 – 115.

276. Потапенко В. Г. Безпекові цінності як основа формування «зеленої економіки» // Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика : Т.1. Теорія та методологія комплексних міждисциплінарних досліджень сталого розвитку та екологічної безпеки / [авт. кол.: В. М. Андерсон, Н. М. Андреєва, О. М. Алимов та ін. ; за наук. ред. д.е.н., проф. Є. В. Хлобистова]. – Сімферополь: В.Д. «АРІАЛ», 2011. – С. 189-202. – С. 13.

277. Потапенко В. Г. Стратегічні пріоритети безпечного розвитку України на засадах «зеленої економіки» [монографія] / В. Г. Потапенко. — К. : НІСД, 2012. – 360 с.

278. Потапчук Л.В. Ціннісні детермінанти в структурі Екологічної культури особистості / Л.В. Потапчук // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць К_ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України 2012. – Вип. 17. – с. 438-447.

279. Поширення та надання екологічної інформації: правові аспекти. Посібник для державних службовців / За заг. ред. А.Л. Петріва. — Львів : ЕПЛ, 2010. – 56 с.

280. Приборович А.А. Экологический контекст современных военных конфликтов / А.А. Приборович // Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по материалам 1-й Международной научно-практической Интернет-конференции). – Минск : БГУ, 2011. – С. 148-153.

281. Пригара О. В. Формування екологічної правосвідомості / О. В. Пригара // Розвиток правової свідомості сучасного суспільства. Ч.ІІ: Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 6 жовтня 2009 р. – Тернопіль: Вид-во «Україна», 2009. – С.80-83.

282. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / НАН України ; Рада по вивченню продуктивних сил України / Данилишин Б. М., Дорогунцов С. І., Міщенко В. С. та ін. / Б.М. Данилишин (ред.). – К. : РВПС України НАН України, 1999. – 716с.

283. Про державну таємницю: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3855-12>.

284. Про доступ до публічної інформації: Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – № 32. – Ст. 314.

285. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 29. – Ст. 367.

286. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки: Закон України від 21 вересня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 47. – Ст. 405.

287. Про затвердження Положення про Всеукраїнські учнівські Інтернет–олімпіади: наказ МОНМС України від 11 червня 2012 року № 671 // Відкритий урок. Розробки, технології, досвід. – 2012. – №7–8. – С.6.

288. Про концепцію екологічної освіти в Україні : Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України №13/6-19 від 20.12.2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.osvita.irpin.com/viddil/v5/d33.htm>

289. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06. 2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964>

290. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21.12.2010 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – № 26. – С. 1284. – Ст.218.

291. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

292. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 502.

293. Про тваринний світ: Закон України від 18.11.2012. – [Електронний ресурс]. – // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2894-14>

294. Програма дій «Порядок денний на XXI століття». — К.: Інтелсфера, 2000. – 360с.

295. Програма дій з подальшого впровадження Порядку денного на 21 століття» / Переклад з англ.: ВГО «Україна. Порядок денний на 21 століття». – К.: Інтелсфера, 2000. – 58с.

296. Програма дій: Повестка дня на 21 век и др. документы конференции в Рио-де-Жанейро / Сост. М. Китинг. – Женева. Центр «За наше общее будущее», 1993. – 70с.

297. Проект Доктрини інформаційної безпеки України [Електронний ресурс]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mip.gov.ua/documents/30.html>

298. Проект Стратегии ООН в области образования в интересах устойчивого развития. / Первое региональное совещание по образованию в интересах устойчивого развития. Женева, 19-20 февраля 2004 года. // Экономический и социальный совет ООН. [Електронний ресурс] – Режим доступа:

<http://www.unesco.org/env/documents/2004/cep/ac.13/cep.ac.13.2004.5.r.pdf>

299. Прутько С. Г. Політико-правові засади екологічно безпечного розвитку України : Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / С. Г. Прутько. – К., 2007. – 19 с.

300. Прутько С. Механізми політико-правового забезпечення екобезпечного розвитку. / С. Прутько // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень. – 2006. – Вип. 30, кн. 2. – С. 194-206.

301. Пустовіт Г.П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах: Монографія. - К.: – Луганськ: Альма-матер, 204. – 540 с.

302. Резолюція 8-го Всеукраїнського з'їзду якості [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.menr.gov.ua/index.php/science/techregulation/286-rezoliutsiia-8-ho-vseukrainskoho-z-izdu-iakosti>

303. Родзевич Н.Н. Геоэкология и природопользование / Н.Н. Родзевич. – М. : Дрофа, 2003. – 256 с.

304. Розпорядження Кабінету міністрів України від 28 березня 2012 р. № 156-р «Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2012 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [Електронний ресурс]. – Офіц.вид. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/156-2012-%D1%80>

305. Ручка А. А. Особенности системной трансформации современного украинского общества / А. А. Ручка // Современное общество. – 1994. – № 4. – С. 18-26.

306. Сабадаш В. В. Стратегії неконфліктної політики в урегулюванні економіко-екологічних протиріч / В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки: Міжнар. наук. журнал. – 2010. – № 4. – С. 75 – 85.

307. Савкин В.И. Экологический менеджмент в АПК: теоретические основы и практический опыт / В.И. Савкин. – Орел : Континент, 2007. – 217 с.

308. Садеков А. А. Механизмы эколого-экономического управления предприятием. Монография / А. А. Садеков. – Донецк : ДонГУЭТ. – 2002. – 311 с.

309. Салтовський О. І. Екологічна свідомість : поняття, сутність та світоглядний сенс / О. І. Салтовський // Гілея (науковий вісник). Збірник наукових праць. – К., 2009. – Випуск 20. – С.301-308.

310. Салтовський О. І. Основи соціальної екології : Навчальний посібник / О. І. Салтовський. — Київ : Центр Навчальної літератури, 2004. – 382 с.

311. Саух П.Ю. Зміна парадигм соціальних наук і трансформація культур освітнього простору на межі тисячоліть. // Освіта і управління. – 2001. – № 3-4. – С. 26-30.

312. Семенюк Н. В. Поняття «екобезпечного розвитку» у світлі сучасних наукових інтерпретацій // Н. В. Семенюк // Гілея. (науковий вісник). Збірник наукових праць. – К., 2008. – Випуск 17. – С. 355-362.

313. Семенюк Н.В. Філософія екобезпечного поступу людства в епоху глобалізації та інформаційної революції : автореф. дис. ... к. ф. н. : 09.00.10 / Н.В. Семенюк ; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К., 2009. – 18 с.

314. Сердюк В.О. Концепція екологічної освіти і виховання / В. О. Сердюк // Біологія і хімія в школі. – 2003. – №6. – С. 44-46.

315. Ситаров В.А., Пустовойтов В.В. Элементы экологической этики нравственный аспект взаимоотношений человека, общества и природы [Электронный режим] / В. А. Ситаров, В. В. Пустовойтов. – Режим доступа : www.ecoethics.mrsu.ru/ru/biblio/filtex/filtex33.rar.

316. Скалецький Ю. М. Екологічний імператив як пріоритет суспільного розвитку України / Ю. М. Скалецький, Л. Д. Яценко // Стратегічні пріоритети. – 2011. – №1. – С. 44-48.

317. Складановська М.Г. Екологічна культура особистості та мотивація її екологічної діяльності / М.Г. Складановська // Збірник наукових праць: наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2011. – Вип. 17. – Т. 2 [Електроний ресурс] / Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Uk_msshr/2011_17_2/skladan.pdf

318. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи. Монографія.-К.: Вид. дім «Слово», 2004. – 440 с.

319. Слепченко А.А. Законодавство України про екологічну освіту : загальна характеристика / А.А. Слепченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Юридичні науки. – 2005. – Вип. 65–66. – С. 84-88.

320. Сокол С. М. Трансформація українського суспільства в контексті глобалізації: соціально-філософський аналіз : Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / С.М. Сокол ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2004. – 22 с.

321. Сорочинська О. А. Формування екологічної свідомості майбутніх учителів біології : сучасні підходи до визначення поняття, змісту, структури / О. А. Сорочинська // Проблеми сучасної педагогічної освіти [Текст]: зб. тр. / МОНМС України, МОНМС АРК, РВНЗ «КГУ» (м. Ялта); ред. О. В. Глузман [та ін.]. - Ялта: РВВ КГУ, 2000. - Вип. 36, ч. 1: Серія: Педагогіка і психологія. - Ялта: РВВ КГУ, 2012. – С. 195-204.

322. Социально-экономический потенциал устойчивого развития / Под ред. Л.Г. Мельника, Л.Л. Хенса. – Сумы : Университетская книга, 2007. – 1120 с.

323. Социогенетические основания трансформации общества : Науч. моногр. (отражающая осн. доклады на секции V Междунар. Кондратьев. конференции «Закономерности и перспективы трансформации общества». – СПб., 19 – 22 окт. 2004г. / Под ред. А.И.Субетто ; Петровская акад. наук и искусств и др. – Кострома ; СПб., 2004. – 463 с.

324. Степанов С. С. Популярная психологическая энциклопедия / С.С. Степанов. – М.: Эксмо, 2005 – 672с.
325. Стігліц Джозеф Е. Економіка державного сектора / Пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільський. – К. : Основи, 1998. – 854 с.
326. Струтинська-Струк Л. В. Національна екологічна політика України в контексті концепції сталого розвитку / Л. В. Струтинська-Струк // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство. – 2010. – Вип. 533. – С. 61-66.
327. Таран Г. П. Аксиологічні виміри екологічної свідомості / Г. П. Таран [Електронний документ] // Мультиверсум. Філософський альманах. — К.: Центр духовної культури, 2007. – № 66. – Режим доступу до журналу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_66/Taran.pdf
328. Тарасенко Н. Ф. Природа, технологія, культура. Філософсько-мировозренчесний аналіз. – К.: Наукова думка, 1985. – 255 с.
329. Тарасова В.В. Метрологія, стандартизація і сертифікація [Електронний ресурс] / В.В. Тарасова, А.С. Малиновський, М.Ф. Рибак. – Режим доступу до ресурсу: http://b-ko.com/book_22_glava_32_2.5.1._Система_екол.html
330. Тарасова О.И. Экология культуры и образования // Вчені зап. Харк. гуманіт. ін-ту «Нар. укр. акад.». – 2001. – Т.7. – С.274-280.
331. Твердохліб М.Г. Інформаційне забезпечення менеджменту / М.Г. Твердохліб. – К. : КНЕУ, 2000. – 208 с.
332. Тенслі А. Використання і зловживання вегетаційних понять і термінів // Екологія. – 1935. – В. 16, № 3. – с. 284 – 307.
333. Тимирязев К. Чарлз Дарвін и его учение. –М.: ОГИЗ - СЕЛЬХОЗГИЗ, 1937.

334. Титов Е.В. Формирование готовности старшеклассников к исследовательской деятельности в сфере экологии / Е.В. Титов // Педагогика. – 2003. – №9. – С. 39-45.

335. Тищенко П. Д. Биовласть в эпоху биотехнологий. – М.: ИФРАН, 2001. – 183 с.

336. Ткачук Л.Ф. Від екології довілля – до екології душі. [Електронний ресурс] / Ткачук Л.Ф. // Доповідь на Всеукраїнській конференції «Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи» – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ecoleague.net/34903999-235.html>].

337. Толстоухов А. В. Екобезпечний розвиток : Пошуки стратегем / А. В. Толстоухов, М І. Хилько. – К. : Знання України, 2001. – 333 с.

338. Толстоухов А. В. Творення еко-майбутнього в контексті глобалізації: проблеми керування та перспективи розвитку : Автореф. дис... д-ра філософ. наук: 09.00.09 / А.В. Толстоухов. – К., 2004. – 35 с.

339. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України / В. Трегобчук // Вісник НАН України. – 2002. – № 2. – С.45-49.

340. Третьякова А. А. Понятие экологических прав граждан по законодательству стран – членов Европейского Союза / А.А. Третьякова // Экологическое право. – 2002. – № 1. – С. 51-57.

341. Тураев В. А. Глобальные вызовы человечеству / В. А. Тураев. — М. : Логос, 2002. – 192 с.

342. Угода про партнерство і співробітництво між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами і Україною // Офіційний вісник України. – 2006. – № 24. – Ст. 1794.

343. Урсул А. Д. На пути к экобезопасному устойчивому развитию цивилизации / А. Д. Урсул // Общественные науки и современность. – 1994. – № 4. – С. 127-134.

344. Урсул А. Д. Перехід Росії до стійкого розвитку: ноосферная стратегія / А. Д. Урсул. – М., 1998. – 155с.
345. Урсул А. Д. Устойчивое социоприродное развитие : учебное пособие / А. Д. Урсул, Ф. Д. Демидов. – Москва : РАГС, 2007. – 330 с.
346. Федоренко Д.О. Проблеми формування індивідуальної екологічної культури особистості / Д.О. Федоренко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі. – 2012. – Вип. 23. - с. 189-192.
347. Фесянов П. О. Державне регулювання екологічної безпеки на рівні регіону: досвід європейських країн / П.О. Фесянов. // Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – 2011. – № 4. – С. 142-150.
348. Финько В.Н. Информационное обеспечение органов внутренних дел: системный анализ базовых понятий и определений [Электронный ресурс] / В.Н. Финько. — Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/informatsionnoe-obespechenie-organov-vnutrennih-del-sistemnyy-analiz-bazovyh-ponyatiy-i-opredeleniy/pdf>.
349. Фомичев А. Н. Экологические доминанты современной науки и проблема экологического образования / А. Н. Фомичев // Экология, культура, образование. (материалы к конференции). – М., 1989. – С.184-188.
350. Форрестер Д. Мировая динамика. — М.: АСТ, 2006. — 384 с.
351. Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 року [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_524
352. Хвесик М. Л. Економіко-правове регулювання природокористування : монографія / М.А. Хвесик, Л.М. Горбач, Ю.П. Кулаковський. — К.: Кондор, 2004. – 524 с.
353. Хвіст В.О. Формування екологічної культури особистості та роль і діяльність екологічних громадських організацій / В. О. Хвіст // Науковий вісн.

Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. – 2011. – № 159. – С. 346-352.

354. Хилько М. І. Концептуальні засади визначення екологічної політики / М. І. Хилько // Філософські проблеми гуманітарних наук. – Вип. 16-17. – К., 2010. – С. 6-13.

355. Хроленко М.В. Формування екологічної свідомості майбутніх вчителів початкових класів: Автореф. ... канд.пед.наук: 13.00.04. - К.: 2007. – 20 с.

356. Царик Т.Є. Основи екології [Електронна версія] / Т.Є. Царик, В.В. Файфура. – Тернопіль, 2010. – С. 13-14. – Режим доступу до ресурсу: [http://www.unf.tneu.edu.ua/files/navch_posib_z_ekolohii\(leksii\)](http://www.unf.tneu.edu.ua/files/navch_posib_z_ekolohii(leksii)).

357. Цивільний кодекс України в редакції від 11.08.2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

358. Черноморденко І. Процес екологізації як сутнісний елемент трансформації суспільства / І. Черноморденко, Т. Цой // Схід. – 2009. – № 4 (95). – С. 113-116.

359. Шевчук В.Я. Екологічне управління: Підручник / В.Я. Шевчук, Ю.М. Саталкін, Г.О. Білявський та ін. – К. : Либідь, 2004. – 432 с.

360. Шемшученко Ю. С. Екологічне право / Юридична енциклопедія у 6 т. / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Т. 2 : Д-Й – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. – 744 с.

361. Шлімакова І. І. Формування екологічної свідомості молоді в контексті екопсихологічної концепції «Я-відношення» В. О. Скребця / І. І. Шлімакова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Житомир, 2009. – Вип. 20, ч. 2. – С. 280-284.

362. Шмалей С.В. Система екологічної освіти в загальноосвітній школі в процесі вивчення предметів природничо–наукового циклу: Автореф. дис...

д-ра пед. наук: 13.00.0 // С.В.Шмалей; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2005.

363. Шмандій О.В. Підвищення якості екологічної освіти – один з основних соціогенних напрямів забезпечення екологічної безпеки / О.В. Шмандій, В.С. Бахарєв // Екологічна безпека. – 2008. – № 1. – С. 62-66.

364. Щедровицкий П.Г. Очерки по философии образования. / Щедровицкий П.Г. – М.:Педагогика, 1993. – 312 с.

365. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення України та санітарно-епідемічну ситуацію / за ред. Р. В. Богатирьової, 2012. – К. : МОЗ України, ДУ «УІСД». – 438 с.

366. Юрченко Л. І. Екологічна безпека в загальній системі сучасного бізнесу [Електронний ресурс] / Юрченко Л. І. – режим доступу до ресурсу: <http://www.khai.edu/csp/nauchportal/Arhiv/GCH/2011/GCH211/pdf/03.pdf>

367. Юрченко Л. І. Екологічна політика як врахування складних взаємин екологічної культури і екологічної безпеки / Л. І. Юрченко // [Електронний ресурс] // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2008. – №70. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_70/Jurchenko.pdf

368. Юрченко Л.І. Екологічне виховання та освіта як один із вирішальних факторів регулювання якості навколишнього середовища / Л.І.Юрченко // Вісн. Харківськ. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна «Філософські перипетії», 2002. – №561.

369. Юрченко Л.І. Екологічні цінності в структурі екологічної свідомості й екологічної культури / Л.І. Юрченко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 78. – К., 2009. – С. 229-237.

370. Ярошева О. І. Екологічна культура суспільства як фактор подальшого стабільного розвитку цивілізації на Землі / О. І. Ярошева, І. Д.

Романенко // Интеллект. Особистість. Цивілізація. Збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 5. – С. 149-154.

371. Яценко Л. Д. Обґрунтування індикаторів стану екологічної безпеки України / Л. Д. Яценко, С. П. Іванюта // Стратегічні пріоритети. – 2013. – №1. – С. 134-138.

372. Яцишин Р.В. Дослідження європейських джерел права навколишнього середовища / Р.В. Яцишин // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – № 3 (22). – С. 93-99.

373. Höskolelag, SFS 1992:1434
<http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19921434.HTM/> Höskolelag (1992:1434)

374. Kohlhammer W. Sozialisation und Emanzipation.-.- Frankfurt:Athenaum Verlag, 2012.-160 s.

375. Kozol J. The Shame of the Nation. – New York: Crown Publishers, 2005. – 231 p. – p.51.

376. Laing R. The Divided Self. – Harvard:Darton, Longman and Todd. 2001. – 341 p.

377. Le milieu sociale des élèves et leurs chances de succès à l'école. – Paris: UNESCO, 2008. – 87 p.

378. Leech K. Youthquake: The Growth of a Counter-Culture. – London:Sheldon Press, 1993. – 231 p.

379. Niklasson L. Teacher Education in Sweden: The organization of today and some challenges for tomorrow// In: Educational Research Journal, 2008. - N 15. – P. 97-118.

380. Orban P. Menschwerdung – Über den Prozeß der Sozialisation Geist und Psyche.-Frankfurt: als Taschenbuch Fischer 1986.-238 s.

381. Pedologiczne aspekty ekologii i ochrony srodowiska. - Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warminsko-Mazurskiego, 2002. - 157 c.

382. Peters R. Education and Values.– N-Y:Sloan, 2005. - 229 p.

383. Reich Ch. The Greening of Society.–New York:Bantam Books,2007.–
306 p.
384. Ruedi J., West C.K. Puple self-concept in a «open» school and in
«traditional» school. Psychology in the school. -1993. -Vol. 10. - P. 48-53
385. Strumpel B., Noelle-Neumann E. Macht Arbeit Krank? Macht Arbeit
Glücklich: Eine Aktuelle Kontroverse - München:Piper Verlag, 1985. - 296 s.
386. UNESCO's Man and the Biosphere Programme (MAB). / UNESCO
[Internet-resource] – Access mode: http://portal.unesco.org/science/en/ev.php-URL_ID=6393&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
387. Warnock M. Schools of Thought.- London: Faber, 2007.- 176 p.
388. Warwick D. The Future Business of Universities, Speech to the
Association of Business Schools, 23 April, 2009, available at
www.universitiesuk.ac.UK/services.
389. Wilson E. O. Biophilia. Cambridge (Mass.):Harvard University Press,
1984.-157 p.